ТЮРКСКАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

ТӨРКИ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ

ПРОБЛЕМАЛАР ҺӘМ ПЕРСПЕКТИВАЛАР

TURKIC LINGUISTIC CULTUROLOGY

PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Казань-Казан-Kazan
2024

ТЮРКСКАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ
материалы XV Международной научно-практической конференции
учащихся, студентов и аспирантов
Казань, 21 февраля 2024 года

ТӨРКИ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ:
ПРОБЛЕМАЛАР ҺӘМ ПЕРСПЕКТИВАЛАР
гомуми урта, махсус урта һәм югары белем бирү йортларында
укучыларның XV Халыкара фәнни-гамәли конференциясе
материаллары
Казан, 21 февраль, 2024 ел

TURKIC LINGUISTIC CULTUROLOGY:
PROBLEMS AND PERSPECTIVES
the proceedings of the XV International Scientific and Practical Conference
for pupils, undergraduate and postgraduate students
Kazan, 21 February, 2024

КАЗАНЬ – КАЗАН – KAZAN
2024

УДК 811.512.1
ББК 81.2
Т98

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР
доктор филологических наук, профессор Р.Р. Замалетдинов

ФӘННИ МӨХӘРРИР
филология фәннәре докторы, профессор Р.Р. Җамалетдинов

SCIENCE EDITOR
Doctor of Philology, Professor R.R. Zamaletdinov

Т98 Тюркская лингвокультурология: проблемы и перспективы: материалы XV Международной научно-практической конференции учащихся, студентов и аспирантов (Казань, 21 февраля 2024 года) / сост. Р. С. Нурмухаметова, Г. Р. Муггасимова. – Казань, 2024. – 347 с.

Төрки лингвокультурология: проблемалар һәм перспективалар: гомуми урта, махсус урта һәм югары белем бирү йортларында укучыларның XV Халыкара фәнни-гамәли конференциясе материаллары (Казан, 21 февраль, 2024 ел) / төз. Р. С. Нурмөхәммәтова, Г. Р. Мөгътәсимова. – Казан, 2024. – 347 б.

Turkic Linguistic Culturology: Problems and Perspectives: the proceedings of the XV International Scientific and Practical Conference for pupils, undergraduate and postgraduate students (Kazan, 21 February, 2024). – Kazan, 2024. – 347 p.

В сборник включены материалы исследований участников конференции, связанные с изучением тюркских языков и литератур, взаимоотношения языка и общества, культуры.

Ответственность за достоверность информации возлагается на авторов и научных руководителей.

Җыентыкта конференциядә катнашучыларның төрки телләр һәм әдәбиятлар, тел һәм җәмгыять, мәдәният белән бәйле мәсьәләләрне өйрәнү юнәлешендәге эзләнүләре, фикерләре урын алды.

Материалларның эчтәлеге, фактларның дөреслеге өчен авторлар һәм фәнни җитәкчеләр җавап бирә.

The collection includes materials of research related to the study of Turkic languages and literatures, the relationship between language and society, language and culture.

The authors and academic advisors are responsible for the accuracy of the information.

© Институт филологии и межкультурной коммуникации, 2024

БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН МЕДИАМӘТІНДЕРДІҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК АСПЕКТІСІ

Акабаева М.О., PhD докторанты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғыл. жет. – филол. ғыл. док., проф. м.а. Абикенова Г.Т.

Қазіргі уақытта медиалингвистикадағы маңызды мәселелердің бірі бұқаралық ақпарат құралдарының тілін жаңа бағыттар арнасында қарастыру болып табылады. Осы орайда медиамәтіндер тілін когнитивтік аспектіде қарастыру өзекті мәселелер қатарынан орын алады. Тіл білімінде ХХ ғасырдың 80-ші жылдарында қалыптасқан когнитивті лингвистика аясында тіл құбылыстарын зерттеу жаңаша сипат алды.

«Антропоцентризм» ұғымы гректің *anthropos* – «адам» және латынның *centrum* – «орталық» деген сөздерінен алынған. Бұл ғылыми бағыт бойынша адам әлемнің басқа құбылыстарынан ерекше, әлемнің орталығы ретінде танылады» [1: 14].

Бұл ғылыми бағыт бойынша лингвистикалық зерттеулерде адам әлемнің басқа құбылыстарына қарсы қойылып, адамды әлемнің орталығы ретінде таныту және әлемде болып жатқан түрлі үдерістерді адам факторымен байланыстыру мақсат етіледі.

«Антропоөзектік парадигма – тілді адамның танымдық ойлау қабілетімен байланыстыра қарастырады. Антропоөзектік бағыттар – этнолингвистика, психолингвистика, социолингвистика, когнитивтік лингвистика және лингвомәдениеттану. Қазіргі таңда қазақ тіл білімінің мәселелері осы бағыттардың негізінде зерттеліп, қазақ тілінің жүйелі құрылымдық қызметімен қатар, танымдық қызметтерінің шеңбері кеңейе түсті» [2: 127]

Медиалингвистикадағы когнитивтік зерттеулер медиамәтіндердің интерпретациялық қасиеттері, олардың әлемнің ақпараттық бейнесін құрудағы рөлі, бұқаралық ақпарат мәтіндерін шығаруға және қабылдауға әсер ететін мәдени-спецификалық және идеологиялық факторлар, образдар мен стереотиптерді құрудың лингвомедиялық әдістері сияқты мәселелерді анықтауды көздейді.

Балаларға арналған медиамәтіндерде тілдің ұзақ даму барысында қалыптасқан символдар да кездеседі. Сөзіміз дәлелді болуы үшін, медиамәтіннен үзінді келтірейік. «Балапан» арнасындағы «Үйрен де жирен» айдарының «Құрақ көрпе» тақырыбындағы бағдарламасынан мәтіндік үзінді:

Құрақ құрау үшін, ең алдымен, қажетті материалдар таңдап алынып, олар түрі, түсі, матасына қарай сұрыпталады, яғни

маталардан барқыт, жібек, сиса, сәтен кесінділері жеке-жеке бөлініп алынады. Содан соң түрлі-түсті маталар қиыстырылып тігіледі. Бұл қолөнердің негізі әртүрлі символдармен де байланысты. Мәселен, үшбұрыш құрағының мәні әлемдегі үш дүниені ұштастыру, яғни үшбұрыш – су, жер, ауа – үш әлемнің белгісі.

Үзіндіден байқағанымыздай, құрақ көрпенің символдық мәні мен ұлттық танымға қатысы, халықтың наным сенімінің, дүниеге көзқарасының өнер туындысы арқылы көрініс табуы бағдарламада медиамәтін арқылы жеткізіледі.

Балаларға арналған телемәтіндер шартты түрде жас ерекшеліктеріне байланысты және мағыналық түрлеріне байланысты жіктеледі [3]. Осы екі параметр бойынша біз балаларған арналған телемәтіндерді төмендегдей топтастырдық:

Жас ерекшеліктеріне байланысты телемәтіндер:

1. Бөбектерге арналған (0-3 жас);

2. Мектепке дейінгі (3-7 жастағы) балаларға арналған;

3. Кіші мектеп жасындағы (7-11) балаларға арналған;

4. Жеткіншек жастағы балаларға арналған (11-15)телемәтіндер деп топтастырдық.

Мағыналық тақырыптық түрлеріне байланысты:

1. Танымдық-ақпараттық

2. Оқу танымдық

3. Ойын-сауық түріндегі

4. Спорттық ойын- сауық бағдарламалары

5. Көркем медиа (мультфильмдер мен балаларға арналған көркем фильмдер) деп жіктелді.

Балаларға арналған телебағдарламалар мәтіндерінің лингвистикалық табиғатын зерделеуде, төмендегідей тілдік ерекшеліктері айқындалды:

1. Медиамәтіндер тілінде баланың жас ерекшеліктеріне байланысты қысқа, қарапайым сөйлем құрылымдары жиі ұшырасады (толымсыз сөйлемдер, парцелляцияланған құрылымдар, инверсия құбылысы) т.б.

2. Медиамәтіндер көбінесе диалогқа құрылады;

3. Қарапайым сөздер, жергілікті тіл ерекшеліктері де кездеседі;

4. Мақал мәтелдер, жұмбақтар көптеп қолданылады;

5. Бейвербалды құралдардың қызметі ерекше көзге түседі;

6. Ағылшын тілінен енген сөздер кездеседі.

Аталған сипаттар балаларға арналған телебағдарлама мәтіндерінің басқа мәтін түрлерінен ажырататын негізгі белгілері болып саналады.

Балаларға арналған медиамәтіндердегі когнитивтік бірліктердің тілдік репрезентациясы символдар мен фразеологизмдердің, концептуалды метафоралардың, мақал мәтелдердің, жұмбақтардың танымдық қызметі арқылы айқындалады. Медиамәтіндердегі когнитивтік бірліктер ұлттық дүниетанымды бала санасына сіңіруге, астарлы ойды тани білуге, ұлттық құндылықтарды бағалауға үйретеді.

Әдебиет

1. Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері. – Алматы: Ғылым, 1998.

2. Ибраева Г. Типология передач для детей(на примере Казахского телевидения). – Алматы, 2021. Б. 127.

3. Хұсайынов Б. Концептуалды талдаудың рөлі // Тілтаным. – 2004. – №1. – Б. 39-44.

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОГО КОНЦЕПТА «ВОДА» В ТУРЕЦКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Алшейхо Г., КФУ, аспирант III г.о.
Науч. рук. – канд. филол. наук., доц. Болгарова Р.М.

В концептах культуры выражаются особенности мировосприятия, национального мировосприятия, характера, культуры, истории народа. Концепт приближен к культуре, истории народа, поэтому он имеет специфический характер, несет на себе отпечаток характера человека определенной культуры. Ю.С. Степанов определяет концепт как «то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека, …то, посредством чего человек рядовой, обычный человек, не творец культурных ценностей, сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее» [1: 40]. При изучении культуры через язык, человека в культуре и языке исследуются базовые концепты культуры, опорные точки менталитета народа. Таким концептом является концепт «ВОДА».

Концепт «ВОДА» является универсальным, он входит в концептосферы всех национальных языков. Вода играет исключительно важную роль в жизни человека: это источник жизни, неотъемлемая часть среды обитания и жизнедеятельности человека, могущественная стихия.

Таким образом, культурный концепт «ВОДА» представляет собой ключевой компонент национальной культуры, поэтому его изучение позволит понять особенности национального характера народа. В лингвистике существуют работы, посвященные изучению способов выражения концепта «ВОДА» в русской, польской, английской, китайской и др. культурах [2; 7; 8; 9; 10]. Однако специального исследования, посвященного комплексному лингвокультурологическому изучению данного концепта в русской и турецкой культурах,нет. В связи с этим изучение способов выражения культурного концепта «ВОДА» в русском и турецком языках, его значимость в этих культурах является актуальным.

Цель настоящей статьи – исследовать концепт «ВОДА», описать семантические компоненты единиц русского и турецкого языков, выражающих данный концепт, проанализировать общие и специфические признаки семантических компонентов концепта в обеих культурах.

Для выявления содержания этого концепта мы обратились к словам, фразеологизмам, пословицам, поговоркам в русском и турецком языках.

Как показывает лингвокультурологический анализ русских и турецких фразеологизмов, пословиц, поговорок, магических формул, концепт «ВОДА» реализуется в виде следующих образов: 1) жидкость вообще, одно из важнейших свойств состояний материального мира; 2) жидкость для питья; 3) стихия, водное пространство, противопоставленное суше; 4) вода как течение времени; 5) вода как магическая сила. Эти образы возникли в результате осмысления физических, химических,функциональных, мифологических, магическихи др. свойств воды, которые сформировались в общечеловеческой культуре, в том числе и в русской и турецкой культурах.

Семантический компонент концепта «ВОДА» («жидкость вообще») реализуется в русских и турецких пословицах: *Решетом **воду** не носят – Elekle **su** taşınmaz* [11: 87], *Как с гуся **вода*** (= *Dünya yansa umurunda değil*);*От жара и вода кипит, Akan **su** yosun tutmaz* «В текущей воде водорослей нет»,***Su** aktığı yere (yine) akar*, букв. «Вода течет там, где текла», ***Suyu** havana koy, döv döv yine **su**,*букв. «Что бы ты ни делал, вода останется водой», «Не трать попусту силы», ср.: ***Воду** в ступе толочь – **вода** и будет,Размахнула широко, почерпнула глубоко, да та ж **вода*** и др.

Образ воды как водного пространства земли широко представлен во фразеологизмах и пословицах обоих языков, включающих компоненты – наименования водоемов. Среди них в русской языковой картине мира наиболее информативно значимым и частотным является слово *река*: *Каждая **река** к морю течет **Река** прокладывает не одно русло.*

***Река** не размывает оба берега в одном месте, Мелка **река**, да круты берега,*

*Быстрая **река** до моря не доходит,*

*Куда **река** потекла, там и русло будет* и др.,

А в турецкой– *deniz* («море»), напр.: ***Deniz** dalgasız, gönül sevdasız olmaz* (букв. «Море не бывает без волн, а душа без страстей»), ***Denizdeki** balığın pazarlığı olmaz* (букв. «Рыбу, которая в море, не продают» = *Не убив медведя шкуру не продавай*), ***Denize** düşen yılana sarılır* (букв. «Утопающий в море хватается за змею», ср.:*Утопающий в море хватается за соломинку*)[11: 43].

Компонент анализируемого концепта («жидкость для питья») представлен в русских (*остаться без **воды**, набрать **воды** в рот, Хлеб вскормит, **вода** вспоит, Покуда есть хлеб да **вода** – все не беда*и др.) и турецких фразеологизмах и пословицах (*Ag olmez, gozu kararir; **susuz** olmez, benzi sararir* «С голоду не умрет, глаза почернеют, без воды не

умрет, цвет лица пожелтеет», *Aç**susuz** kalmak* «Остаться без воды и еды»,*Ölsen bir bardak* ***su*** *vermez* «Стакана воды не подаст»и др.).

Таким образом, концепт «ВОДА» является ключом к пониманию важных особенностей культуры народа, в нем отражаются важнейшие категории и жизненные установки русского и турецкого народов. Он представляет собой сложное образование, в составе которого выделяются следующие компоненты: жидкость, обладающая определенными физическими, функциональными характеристиками, вода как источник жизни, неотъемлемая часть среды проживания народа (положительная оценка), вода как опасная для жизни человека стихия, большое количество которой губительно для человека (отрицательная оценка).

Литература

1. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.

2. Гришина Н.В. Концепт ВОДА в языковой картине мира: На основе номинативного и метафорического полей русского языка XIX-XX веков: Автореф. дис. ... канд.фил.наук. – Саратов, 2002. – 19 с.

3. Ömer Asım Aksoy. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İnkılâp Kitabevi. – İstanbul, 1997.

ИСТОРИЯ САХА (ЯКУТСКОГО) АЛФАВИТА, ОСНОВАННОГО НА ЛАТИНСКОЙ И КИРИЛЛИЧЕСКОЙ ГРАФИКАХ

Амангелдіқызы Ә., ЕНУ им. Гумилева, магистрант II курса
Науч. рук. – PhD Айдарбекова Ж.Қ.

Российская империя проводила политику русификации в отношении народов, входивших в ее состав. Для этого нужно было знать язык этих народов. [3: 7]. Так возникла необходимость в разработке алфавита Саха.

В 1919 году в г. Иркутске православным деятелем Г. Паповым был разработан якутский алфавит. Г. Папов составил алфавит на кириллической графике, опираясь на русский алфавит. Текст, написанный этим алфавитом, был искажен, звуковая система языка Саха не была учтена в этом алфавите. Алфавит, не подходящий под фонетическую систему языка, был развит О.Н. Бетлингом. В 1851 году он на немецком языке издал книгу «О языке якутов». Бетлинг не владел ни Саха, ни другими тюркскими языками. Он являлся известным исследователем языка санскрит. [2: 41]

Саха использовали латинский алфавит с 1924 по 1939 год и кириллицу с 1939 года. [3: 6] У Саха до начала XIX века не было литературного языка и, следовательно, не было алфавита. Алфавит Бетлингка пытались улучшить Е. К. Пекарский в 1899 г. и В. Радлов в 1908 г. Позже, в 1924 году, к существующему алфавиту были добавлены заглавные буквы и знаки препинания. В 1939 году были добавлены буквы современного алфавита «*Ҕһ, Нҥ, Өө, Һһ, Уу*». Алфавит Саха, составленный Бётлингком, был на основе русского алфавита. В нем было 29 букв. Чтобы обозначить долгие гласные, буква писалась дважды. Один из недостатков алфавита Бетлингка было то, что для обозначения мягкой «*Л*» использовалась отдельная буква. До 1917 года мы можем видеть алфавиты Н. К. Катанова (1897), С.В. Ястремского (1900 г.), Э.К. Пекарского (1907 г.), В. Ионова (1907 г.). Однако эти алфавиты мало отличаются от алфавита О. Н. Бётлингка. 13-томный «Словарь якутского языка» (1907–1930) написан алфавитом, составленным Э.К. Пекарским. В 1953 году в Якутске была создана комиссия по переводу православных религиозных книг на язык Саха. Во главе был Д. Хитров, знающий язык Саха. Для перевода Д. Хитрову пришлось разработать специальный алфавит. Как и Бётлингк, он взял за основу русский алфавит и адаптировал буквы под якутские звуки. Его алфавит имеет 29 букв, одним из недостатков этого алфавита было то, что одна и та же буква обозначает две фонемы. В

1858 году в Москве с этим алфавитом была издана «Грамматика якутского языка».

С 30-х годов XX века в Республике Саха начался переход на кириллицу. Сейчас в кириллическом алфавите Саха 40 букв. Присутствуют сочетания букв, выражающие специфические звуки: *Ыа, иэ, уо, үө*. Для долгих гласных соответствующая гласная пишется два раза: *ии, уу, өө, аа, ее, ыы*.

Кириллический алфавит Саха, принятый в 1939 году, используется до сих пор. Он имеет в составе следующие буквы:

Аа Бб Вв Гг Ҕҕ Дд ДЬдь Ее Ёё Жж Зз Ии Йй Кк Лл Мм Нн Ҥҥ НЬ нь Оо Өө Пп Рр Сс Һһ Тт Уу Үү Фф Хх Цц Чч Шш Щщ Ъъ Ыы Ьь Ээ Юю Яя

В 1917 году первый якутский лингвист Семен Андреевич Новгородов разработал якутский алфавит на основе латиницы. Новгородов изучал различные системы письма для создания якутского алфавита. После долгих поисков его внимание привлек международный фонетический алфавит.

Проект С.А. Новгородова был встречен якутским руководством с одобрением. Осенью 1917 года вышел в свет учебник «Алифба», написанный С. А. Новгородовым. Учебник написан по собственному алфавиту автора. Подготовленный С.А. Новгородовым учебник «Алифба» сыграл важную роль в борьбе с безграмотностью среди Саха. Его алфавит был основан на фонетических принципах и обеспечивал правильное выражение звуков Саха на письме. Новгородов исключил наличие в тексте орфографических и пунктуационных знаков. Его позиция по этому вопросу была следующей: «Пиши, как слышишь!» [4: 34 с]. В 1920-1921 учебном году этот алфавит был официально включен в школьную программу. Он был опубликован в газете «Манчары», выходящей на языке Саха. Образцы текстов, написанных С. А. Новгородовым на этом алфавите, со дня их появления вызвали серьезные споры среди якутских ученых. В этом алфавите длина гласных и согласных выражалась двоеточием: (а:) (к:) и т.д. Алфавит содержал 33 буквы, составленные на основе международной транскрипции. [4: 64 с]. Отсутствие заглавных букв в этом алфавите затрудняло чтение и способствовало путанице между двумя отдельными предложениями. При этом знаки препинания в данном письме не используются. Отсутствие заглавных букв мешало различать имена собственные. Поскольку буквы алфавита похожи друг на друга, правописание и чтение также вызывали трудности. Интеллигенция Саха для улучшения алфавита Новгородова предлагала различные проекты алфавита. Предлагалось вернуться к кириллице. С

таким предложением выступил А.Е. Кулаковский, ведущий якутский писатель, фольклорист и филолог. Но проекты, предложенные А.Е. Кулаковским и другими лингвистами, составившими алфавит по кириллице, не были приняты.

В 1924 году правительство, учитывая запросы якутской интеллигенции, учредило Совет якутской письменности. Этот совет возглавил якутский писатель П.А. Ойунский [3: 6]. В том же году были внесены некоторые изменения в алфавит, составленный С.А. Новгородовым; стали использоваться заглавные буквы, знаки препинания и изменены некоторые буквы. После изменений алфавит использовался до 1929 года. Было издано много книг, развивалась литература Саха. Первые произведения молодых авторов П.А.Ойунского, С.Р.Кулачикова-Эллэя, Н.Е.Мординова были изданы алфавитом С.А.Новгородова. Это показывает, что алфавит Новгородова сыграл большую роль в развитии письменной культуры Саха.

В 1926 году в Баку был проведен I. Тюркологический Курултай. На Курултае присутствовал 131 делегат. Были представлены все тюрко-татарские народы СССР. Помимо многих российских академиков, в Конгрессе активное участие принимали иностранные учёные. Одно из решений Курултая касалось алфавитов тюркских народов. В этом решении предлагалось воссоздать алфавиты тюркских народов, ранее использовавших арабский алфавит на основе латинского алфавита. [1: 10] Был создан «Всесоюзный Центральный Комитет нового тюркского алфавита». В 1927 году были утверждены варианты алфавитов всех тюркских народов на основе латинской графики. В марте 1929 года в качестве графической основы якутского алфавита был принят употребляемый всеми тюрками алфавит, основанный на латинских буквах. В общетюркский алфавит были внесены некоторые изменения, чтобы выразить звуковую систему Саха языка в новом алфавите. Он сильно отличался от алфавита Новгородова. В новгородовском алфавите для выражения дифтонгов Саха использовались специальные буквы, а в новом алфавите они обозначались буквосочетаниями. Для обозначения долготы гласных и согласных буквы стали писать дважды. Например (аа), (оо), (кк) и пр. [5: 214].

Саха (якуты) видели первые признаки своей свободы и единства в латинском алфавите. Будучи долгое время под влиянием Российской империи, свои первые письменные произведения писали на кириллице. Якуты, алфавит которых несколько раз менялся в связи с политическими событиями, со временем перешли на 40-значную

кириллическую графику и используют ее до сих пор. Каждый из этих алфавитов имеет свои преимущества и недостатки. Таким образом, хотя используемый в настоящее время кириллический алфавит Саха имеет некоторые недостатки, он отражает уникальную звуковую систему языка Саха.

Литература

1. I. Bakü Türkoloji Kurultayı // Bibliyografiya. – Bakü: Bilim, 2006.
2. Бетлингк О.Н. Über die Sprache der Jakuten. – СПб, 1851.
3. Захарова Т.В. Из истории якутского алфавита // Северо-восточный вестник – 2014.
4. Новгородов С.А. Якутский букварь – 1978.
5. Петров Н.Е. Алфавит якутского языка. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – М.: Наука, 1972.

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В СОВРЕМЕННОЙ ТАТАРСКОЙ ПРОЗЕ

Ахметгараева Г., КФУ, аспирант III г.о.
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Гайнуллина Г.Р.

Данная статья ставит перед собой задачу постановку вопроса изучения женских образов в современной татарской прозе и систематизацию научных трудов, так или иначе посвященных этой теме.

Женские образы в современной татарской прозе комплексно не изучены, хотя в последние два десятилетия исследованию женских образов в различных периодах развития татарской литературы посвящен ряд монографических работ А.А. Шамсутовой (2000), С.Р. Никишиной (2002), Д.М. Хайруллиной (2005), М.С. Хуснутдиновой (2010), А.А Фаттаковой (2011), Гимрановой Д.Г. (2011).

Что же касается хронологических рамок для обозначения «современной татарской прозы», по мнению Л.Х. Давлетшиной, помимо произведений первых десятилетий XXI в., когда складывается совершенно иная парадигма развития литературы, необходимо учитывать и явления конца XX в., так как именно на рубеже веков были намечены тенденции, получившие развитие в начале нового столетия [1: 3]. Данные поиски на рубеже XX-XXI вв. в контексте смены художественной парадигмы в татарской культуре подробно исследованы в фундаментальных трудах Д.Ф. Загидуллиной [2]. В монографии А.М. Закирзянова современная татарская литература включает в себя два периода – литературу периода перестройки (середина 1980-х – конец 1990-х гг.) и литературу начала XXI в. [3: 146, 152-153]. В соответствии с выше указанным, период нашего исследования охватывает 1990-е годы – до настоящего времени, с выделением отдельных явлений второй половины 1980-х, связанных с перестройкой.

Татарская проза рубежа XX-XXI вв., в первую очередь, взяла на себя ответственность за пересмотр советских идеологических ценностей, за оценку тоталитарной системы [2: 276]. В татарской литературе появляются образы женщин – сильных личностей с борцовскими характерами, способными осознать Хаос и восстановить Космос, гармонию бытия. Таковой является главная героиня знакового романа *Ф. Садриева «Таң җиле»* («Утренний ветер», 1993), написанного в рамках парадигмы постреализма. Нуриасма еще в экспозиции сравнивается с ангелом, повествователь рассказывает о ней, как об «уходящей натуре». Как отмечал, писатель Рафаэль Сибат

этот роман – «ода Матери», где героиня поднимается на пьедестал матери-хранительницы бытия [2: 74-77].

В формате национального эпического героя создан другой образ сильной женщины в романе *Ф. Байрамовой «Караболак»* («Карабулак», 2005), который также посвящен демифологизации советского прошлого. Главная героиня – Гульджихан – воспринимается в одном ряду с классическими женскими образами М. Галяу (Саджида), Г. Баширова (Нафиса) и др. По законам героического эпоса, события в произведении начинаются с момента ее рождения в 1946 году и заканчиваются смертью героини. Смерть Гульджихан представлена автором как смерть святой, здесь прослеживается интертекстуальная связь с трагедией «Зулейха» Г. Исхаки. Борьбу за свой народ, нацию автор представляет как богоугодное дело [2: 97-100].

Совершенно не типичный для татарской литературы женский образ был представлен в повести *Ф. Байрамовой «Болын» («Луг», 1984)*, относящегося к «метафизической прозе» рубежа XX-XXI вв. В центре таких произведений – «метафизический человек» – человек ищущий. Такова главная героиня – Алсу, которая находится в вечном поиске красоты и гармонии и противопоставлена людям, ищущим в жизни лишь выгоду. Это – городская девушка, живущая с матерью, фантазёрка и человек с тонкой психикой, любит природу и т.д. По мере развития конфликта, пройдя ряд испытаний, Алсу находит себя, своё место в жизни: она становится тем, кто живет для других, для кого красота заключается в доброте и милосердии. Надо отметить, что метафизическая проза рубежа веков, с одной стороны, продолжила традиции психологического анализа как классиков начала XX века, так и мастеров более позднего периода (А. Еники, А. Баянов и др.), с другой – обеспечила плавный переход татарской литературы к постмодернизму [2: 48-49, 135-139].

Отличаются идеализированные героини мифопоэтических повестей Н. Гиматдиновой. Это – одинокие и отверженные женщины, непохожие на других, рожденные жить своей жизнью, не подчиняясь общественным канонам. В первой такой повести *«Сихерче»* («Колдунья», 1982) Савиля – столетняя колдунья, возрождённая в теле чистой помыслами и сильной духом современной девочки, становится выразителем авторской позиции – предупреждения о трагическом будущем общества, живущего по принципу сиюминутной выгоды. В следующих произведениях Н. Гиматдиновой данная образная модель главной героини повторяется, которая на фоне творчества писательницы воспринимается как архетипический образ женщины из

прошлого, становится символом традиционного уклада жизни, менталитета. Такова прикованная к постели деревенская учительница музыки Сара в повести *«Ак торна каргышы»* («Проклятие белого журавля», 1997), которая наблюдает за белыми журавлями и мечтает улететь в иной мир, в котором нет злобы, зависти, ненависти. Её конфликт с односельчанами позволяет прозаику показать проблемы татарской деревни 1980-1990-х годов – равнодушие, алкоголизм, корыстолюбие, алчность, потеря нравственных ориентиров. В повести *«Болан»* («Олень», 1997) главная героиня Акчач превращается в олениху и погибает от выстрела любимого – охотника Рыскула, спасая мужчину от проклятия убитого им зверя. Девушка – последовательница тенгрианства, для которого характерна жизнь в ладу, в гармонии с природой, что противопоставляется современному обществу. История возвратившейся из Парижа в деревню Каратау известной балерины Камиллы в повести *«Китәм, димә»* («Не уходи», 2000) представлена как возвращение к истокам, к истории рода, как восстановление утраченной связи с семьей [2: 171-176].

Интересно рассмотрение женских образов в контексте актуализации мифологизма в татарской прозе конца XX – начала XXI вв., подробно проанализированных в трудах Л.Х. Давлетшиной. Образ двойника, который реконструирует архетип Маски, интерпретируется применительно к героине повести *Ф. Байрамовой «Битлек»* («Маска», 1985) – Рашиде. Посредством архетипа Маски раскрывается конфликт истинной и приобретенной души героини, в результате которого она подчиняется чужой личине. Архетип Анимус – преобладание мужского начала в женском – обнаруживает себя в образах Сазиды (*М. Галяу «Болганчык еллар»* («Муть», 1976), Нафисы (*Г. Баширов «Намус»* («Честь», 1947), Сахии (*Ф. Яруллин «Кыйгак-кыйгак каз кычкыра»* («Крик гуся», 1994), Райхан (*Ф. Байрамова «Болын»* («Олень», 1997). Особенно важно отметить эволюцию архетипа Матери в татарской прозе конца XX – начала XXI вв., который ассоциируется с образом «Акъәби» – знаковым персонажем повести *А. Еники «Әйтелмәгән васыять»* («Невысказанное завещание», 1965), объединяющим образы матерей в единое целое – Бибинур (*А. Гилязов «Җомга көн кич белән»* («В пятницу вечером», 1979), Ак әни (*Н. Гиматдинова «Күке төкреге»* («Порча», 1993), Нуриасма (*Ф. Садриев «Таң җиле»* («Утренний ветер», 1993) и др. Интересно функционирование женских образов в качестве образов-мифологем – так, в романе *Г. Гильманова «Албастылар»* («Лесные демоны», 2001) выделяется близнечная пара: Нафиса – Майя, через образы которых раскрывается двуединая сущность человека [4: 12, 30-32, 69].

В татарской прозе последних лет появляются образцы романтической литературы, которые обращаются к реальной истории татарских женщин начала XX века. В романах *А. Ахметгалиевой «Туташ»* («Барышня», 2017) и *Р. Туфитулловой «Язмыш җиле»* («Ветер судьбы», 2019) воссоздаются образы просветительницы Уммугульсум Камаловой-Акчуриной и первой татарской женщины-режиссера Сахибджамал Гиззатуллиной-Волжской, в которых обнаруживается интертекстуальная связь с национальным идеалом начала XX века. Изучению этих образов посвящены статьи М.М. Хабутдиновой, Г.Р. Гайнуллиной, Л.Р. Фаезовой.

Таким образом, в современной татарской прозе, включающей в себя произведения конца XX – и начала XXI вв., наблюдается активное обращение к женским образам. Это – и борцы, способные восстановить гармонию бытия, и идеализированные одинокие, отверженные натуры, и исторические личности начала XX века и т.д. Тема нуждается в дальнейшем комплексном изучении и систематизации, определению основных тенденций.

Литература

1. Давлетшина Л.Х. Современная татарская проза в контексте актуальной мифологической традиции: монография / Л.Х. Давлетшина. – Казань: ИЯЛИ, 2022. – 312 с.

2. Загидуллина Д.Ф. Татарская поэзия и проза рубежа XX–XXI веков: эстетические ориентиры и художественные поиски: монография / Д.Ф. Загидуллина. – Казань: Татар. кит. нәшр., 2018.– 287 с.

3. Закирзянов А.М. Основные направления развития современного татарского литературоведения (кон. XX – нач. XXI вв.) / А.М. Закирзянов. – Казань: Ихлас, 2011. – 320 с.

4. Давлетшина Л.Х. Мифологизм в татарской прозе конца XX – начала XXI вв. – Казань: РИЦ «Школа», 2006. – 140 с.

ТАТАРЛАРДА ИЗГЕЛӘР ОБРАЗЫ БУЛАРАК ХОЗЫР ИЛЬЯС

Әбунәгыймова А., Юганова В., Түбән Кама ш., 13 нче гимназия-интернаты, IX сыйныф
Фән. җит. – югары категорияле укытучы Ишмөхәммәтов И.Ш.

Татар фольклоры төрле яклап өйрәнелгән булса да, озак вакытлар галимнәр игътибарыннан читтә калып килгән темалар бар. Шуларның берсе изгеләр образы буларак Хозыр Ильяс. Татар халык иҗатында һәм этнографиясендә бу темага соңгы берничә дистә ел эчендә галимнәр Урманчеев Ф.И., Садекова А.Х., Давлетшина Л.Х. һәм телче Хаҗиева Г.С. тукталганнар.

Безнең максатыбыз – татар халкы арасында таралган изге зат Хозыр Ильяс образын барлау, аның белән бәйле риваять-легендаларны ачыклау, изге персонажга мөнәсәбәтле туган халык ышануларын өйрәнү, аларның этимологиясен ачыклау.

Изгеләр образының формалашуы мәҗүсилек чорыннан башлана. Ислам дине изгеләрне канонлаштыруга каршы, чөнки Аллаһ бердәнбер табынуга лаеклы зат. Шулай да, халык фантазиясе, аерым шәхесләрне гайре табигый көчкә ия итеп сурәтли. Аларны гадәттә «изгеләр» дип атыйлар. Галимнәр фикеренчә, бу күренеш тамырлары белән бик борынгы дәвергә барып тоташа һәм төрле илаһи затларга гыйбадәт кылган мәҗүсилек (Тәңречелек) дине йогынтысында формалаша. Тәңречелек эзләре хәзергә кадәр халык хәтерендә һәм авыз иҗатында яхшы саклана. Татарларда мондый мотивларның популяр булуы суфичылык идеяләренең чагылышы белән дә бәйле булырга мөмкин.

Татар фольклорында кешегә хас булмаган куәткә ия булган, вакыт һәм пространствода сәяхәт кылучы шәхесләр турындагы сюжетлар күп саклана. Шундый шәхесләрнең берсе – Хозыр Ильяс.

Хозыр Ильяс – терек су эчеп, кыямәткәчә үлмичә яши торган пәйгамбәр. Ул гадәттә юлчы яки ярлы ак сакаллы карт кыяфәтендә очрый, терле изгелекләр эшли, бәла-казага тарган һәм адашкан мөселманнарга ярдәм итә, я үзе кешеләрдән ярдәм итүне үтенә дә шундук күздән югала. Ярдәм иткән кешенең киләчәге якты, ризыгы мул була.

Р. Фәхреддин «Ибне Баттутаның Дәшти Кыпчакка сәяхәте» хезмәтенә астөшермәдә биргән искәрмәсендә: «Хозыр вә Ильяс – дүрт үлемсез пәйгамбәрнең икесе. Аларга мәңгелек гомер бүләк ителгән, алар кешеләрдә Аллаһы Тәгаләгә ышану көчен арттырырга җибәрелгән, Алардан соң тагын Гайсә һәм Идрис пәйгамбәрләрнең дә шул ук вазифаны башкарулары риваять ителә», – дип аңлата [1: 507]. Фольклорда, татарларның көнкүрешендә, һәрхәлдә, бу икесе бер

пәйгамбәр итеп күрсәтелә. Дини чыганакларда Хозыр күп кенә пәйгамбәрләрнең, шул исәптән Мөхәммәд галәйһиссәламнең дә, остазы һәм киңәшчесе булган дип исәпләнелә. Коръән тәфсирчеләре аны Коръәндәге 18нче «Кәһаф» («Тау куышы») сүрәсендә «колыбыздан бер кол» дип телгә алынган шәхес белән тәңгәлләштереләр. «Тәфсир Ногмани»да ул «Хозыр» дип атап әйтелә. Аны яшел ябынчалы һәм ак атка атланган рәвештә күз алдына китерәләр. Хозыр сүзенең мәгънәсе – «яшел», шуның белән бәйле рәвештә, халыкта ул утырган урыннар яшәрә дигән ышану бар.

Халкыбызның күпсанлы риваять, әкият, йолаларында Хозыр *мәңгелек сәяхәтче, игелек эшләүче һәм хөкем итүче карт* итеп күрсәтелә.

Хәзер татар фольклорындагы сюжетлар белән танышып китик. Аларда изге пәйгамбәр Хозыр образы төрле яклап ачыла.

Татар халык риваятьләрендә Хозырның тагын бер үзенчәлеге барлыкка килә, ягъни аны *нәсел башлыгы итеп күрсәтү*, бу аны карт акыл иясенең архетип образы нигезендә яткан «Күк-ата» төшенчәсенә якынайта. Татарстанның Мамадыш районы Югары Ушма авылында Хозыр турында мондый риваять бар. Бер гаиләдә бала булмый, бервакыт алар янына ак киемле карт килеп, уллары туачагын әйткән, ул балага Бабанияз дип исем кушкан очракта гына яшәячәк, ди. Ләкин картлар әлеге исемне оныталар, һәм туган малай үлгән. Бу вакыйгадан соң аларга яңадан ак сакаллы юлчы очрый һәм туачак улларының исемен яза, бала тугач, аны Бабанияз дип атыйлар. Биредә Хозыр бала тууга, ягъни нәсел барлыкка килүгә ярдәм итә.

Халыкның Хозырны *сәяхәтче буларак кабул итү*е «Төпсез күл» риваятендә ачык чагыла, анда болай дип әйтелә: бер авылда элек байлар яшәгән. Көннәрдән бер көнне монда арыган, фәкыйрь карт пәйда була, ул капкаларга шакып йөри, ләкин аны бөтен җирдән куып җибәрделәр: я этләр белән өстерәләр, я бөтенләй җавап бирмиләр. Карт авылдан көч-хәл белән генә чыгып китә һәм, калкулыкка менеп, аны каһәрли. Шул ук минутта авыл җир астына убылып, аның урынында төпсез күл барлыкка килә, һәм бу кешеләрне *хөкем итүче* Хозыр Ильяс образын күз алдына китереп бастыра. Бу риваять Хозыр образының татар фольклорына хас ике сыйфатын чагылдыра: *яхшыларга игелек эшләүче һәм явызларны хөкем итүч*е буларак һәм *ярлы, мескен карт, мәңгелек юлчы* итеп күрсәтелә. Монда бу образның тагын бер ягы ачыла, ягъни аның су стихиясе белән бәйләнеше, аның белән идарә итү сәләте.

Су белән турыдан-туры бәйләнеш киләсе риваятьтә дә күзәтелә. Саба районы Олы Шыңар авылында Хозыр тавы бар. Халык Хозыр,

хаждан кайтканда, шул тауда үлгән дип ышана, һәм аның кабере хәзергә кадәр сакланып калган дип саный. Бу кабер урынында чишмә барлыкка килгән, хәзер аны «Изгеләр чишмәсе»дип атыйлар. Әлеге риваятьтә Хозырның тау белән бәйләнеше ачыклана. Тау борын заманнардан ук төркиләрнең корбан чалу урыны булып саналган, һәм аның семантикасы Тәңре белән Хозыр арасында тыгызрак бәйләнеш урнаштыра. Хозыр *тауны һәм корбан урынын саклаучы, кешеләр һәм илаһлар дөньясы арасында арадашчы* буларак кабул ителә.

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә мөмкин: изге Хозыр Ильяс образы халык иҗатында берничә функцияне башкара. Беренчедән, юлда булган барлык кешеләрнең яклаучысы булып тора, икенчедән, изгеләр сыйфатында кеше һәм Аллаһ арасында арадашчы функциясен үти. Өченчедән, культның функциональ бурычларына бәла-казалардан һәм бәхетсезлекләрдән саклау, сораганнарга уңышлар һәм бәхет китерү керә. Татар мәдәниятендә аны юл иясе дип атыйлар, ул мөселманнарның табигать һәм мәдәни объектларны яклаучы рухлар турындагы карашлары белән тыгыз бәйләнгән.

Әдәбият

1. Тимергалин А.К. Миллият сүзлеге: аңлатмалы сүзлек. 3 томда. III том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – Б. 507.

МЕДИАТЕКСТЛАРДА ИНТЕРТЕКСТУАЛЬ ЧАРА БУЛАРАК ЦИТАТАЛАР

Әхмәтшина А., КФУ, III курс студенты
Фән.җит. – филол. фән. канд., доц. Нәбиуллина Г.Ә.

Медиатекстлар бүгенге көндә иң күп таралыш алган текст төрләренең берсе. Бүген кеше теләсә теләмәсә дә медиатекстлар белән бәйләнешкә керә. Әлеге зур системаның бер өлеше булып тора.Чөнки медиатекстлар кешеләр тарафынна кешеләр өчен эшләнелә һәм таратыла. Традицион медиадан тыш, яңа медиажанрлар да киң таралыш алалар, хәттә беренчесен күпмедер дәрәҗәдә кысырыклый да. Традицион медиа дигәч, күз алдына басма матбугат: газета һәм журналлар килеп баса. Алар барлыкка килү зур прогресс дип саналган. Тик замана үзгәрә, аларга алмашка яңа медиа төрләре килә. Яңа медиажанрларга интернет, социаль челтәрләр, шәхси битләрне кертеп карарга була. Соңгы 20 елда алар бик зур тизлек белән үсеп китте. Традицион медиа белән алар шулай ук бәйләнешле, чөнки икесенең дә төп максаты мәгълүмат тарату. Алар икесе дә төрле чаралар ярдәмендә аудиториянең игътибарын җәлеп итәргә телиләр. Аермалар да бар. Яңа медиа гел кул астында, аның оперативлылыгы зур. Шул ягы белән ул халыкны үзенә тизрәк җәлеп итә[1: 3-7].

Медиатекст – массакүләм аудиториягә куллану өчен тапшырыла торган, төрле вербаль һәм вербаль булмаган тамгаларның системасы, берләшмәсе, массакүләм медиапродукт. Медиатекст үз эченә күп төрле текстларны ала: журналист язмасы, реклама, теле-радио язмалар һ.б. Автор үз язмасын язган вакытта аны төрле тел чаралары, стиль үзенчәлеге белән баета (чөнки төп максат аудитория игътибары).

Интертекстуальлек шундый чараларның берсе. Заманча язмаларда интертекстуаль чаралар кулланмаган язманы күз алдына китереп тә булмый. Ул төрле характердагы язмаларның бер үзенчәлегенә, төп факторына әйләнеп бара. Рекламада дисеңме, газетада дисеңме, алар гел аңлы яисә аңсыз рәвештә кулланыла. Интертекстуаль чаралар укучыда ышаныч, кызыксыну уята. Шуңа аларның кулланылышы киң.

Интертекстуальлек төрле чаралар белән белдерелә. Ул цитата, сылтама, символ, фон ярдәмнәрендә кулланыла [3: 11-17]. Аның иң киң таралаган чарасы цитаталарга тукталып китик.

Цитата ул үзгәрешләр кертелмичә башка чыганактан алынып сүзен сүзгә, бернинди өлешләрен дә калдырмыйча бирелгән текстның бер өлеше фразасы яки фрагменты. Цитаталарны төрле максат белән кулланып була: үз язмаңны баетыр өчен, үз фикереңне дәлилләү өчен,

яисә, киресенчә, кемнеңдер фикере белән килешмәүне аңлату өчен һ.б. (*Мәсәлән,«Аяз Гыйләҗев белән күп тапкыр аралашырга туры килде. Абхазиягә баргач, Аяз абыйның күрше шәһәрдә ял иткәнен белгәч, аның хәлен белергә булдым. Ул мине үзенең улы кебек каршы алды. «Бүген мин сине җибәрмим, син миндә куначаксың», – диде. Шундый хөрмәт, кунакчыллык күрсәтте һәм төн буе язып чыкты.”*). Цитаталарны беренчел текстагы төсле, аеруча ул кемнеңдер чыгышыннан алынган булса, сүзен сүзгә бирү мөһим. Аларның һәрвакытта чыганагы, авторы күрсәтелә һәм туры сөйләм куштырнаклар эченә алына. Цитаталарны куштырнакларсыз да куллану очраклары бар. Бу очракта кыек сөйләм кулланыла, ягъни алынган фраза әйтелеп кенә үтелә(*Татарстанда аномаль салкыннар киләсе атна уртасына кадәр дәвам итәчәк. Алар ультраполяр агым белән бәйле. Бу хакта «Татар-информ»га Казан федераль университеты галиме, география фәннәре докторы Юрий Переведенцев хәбәр итте.)* Бу текстның нинди жанрда язылуына бәйле. Мәсәлән, фәнни хезмәтләрдә куштырнаклар куллану мәҗбүри, ә матур әдәбиятта аларны кулланмаска да мөмкин. Цитаталарны аллюзия белән бутау очраклары да күзәтелә. Тик цитата үзенең конкретлыгы, төгәллеге белән аерыла. Ул контексттан өзелеп алынырга тиеш түгел, аның чыганакалары төгәл, ышанычлы булырга тиеш. Ә аллюзияләр кулланган да автор беренчел текстка сылтама гына ясый, төгәл итеп әйтеп бирми. Ул аны гомумиләштереп бирә, ягъни укучы үзеннән – үзе “чыганакны” искә төшерергә тиеш (*Мисал,**«Бию Айгөлнең яраткан шөгыле. Россия югарылыгында уңышка ирешкән талантлы кызыбызны ихлас күңелдән котлыйбыз»**, диелгән «Рәсми Балтач» сәхифәсендә* – бу туры цитата.*“Моннан нәкъ 33 ел элек, 1990 елның 7 декабрендә, «Туган як»ның беренче саны дөнья күрде һәм, **Аллаһыга мең шөкер**, шуннан башлап ул бертуктаусыз атна саен җомга көнне чыгып килә* – бу аллюзия мисалы*)*.

Матбугатта цитаталарның 2 төре кулланыла. Беренче очракта, цитата язманың эчтәлеге белән бәйләнешле була, аны үстерегә, дәлилләргә, инкяр итәргә булыша. Эчтәлекнең структурасын төзәргә ярдәм итә. Мәсәлән, сүз сәясәт турында бара икән, бер сәясәтченең фикере әйтеп кителү язманы баетачак (2024 елда Казанда Казахстан җәмәгать эшлеклесе, язучы, шагыйрь **Абай Кунанбаев** сынын куярга җыеналар. Бу хакта Казахстанның Казандагы Генераль консулы **Ерлан Искаков** сөйләде. *«Киләсе елга Абай Кунанбаев бюстын куярбыз дип өметләнәбез, ул Тукай кебек диярлек: шагыйрь, фәлсәфәче, казах язуына нигез салучы»,* – диде Исхаков). Икенче очракта, цитаталар тел

чарасы булып кына кулланыла, ягъни алар текстның эчтәлегенә бик кагылмыйча, теге яисә бу күренешне тасвирларга, үзенчәлекле итәргә булышалар. Мәсәлән, сүз әдәбият турында барганда, журналист үз язмасын бер спортчы, табиб яисә галимнең әдәбият турында әйткән, бер фикере, сүзе белән тулыландыра ала [2: 199]. Алар бер-берсе белән өлкә ягыннан туры килмиләр, ләкин бу цитата язманы “сафландырырга”, авторның белемле, киң карашлы булуын дәлилләргә ярдәм итә. Күп вакытта мондый цитаталар канатлы сүзләргә әверелеп китәләр һәм аларның мәгънәсен күпләр контекстсыз да аңлый ала («Жюри рәисе буларак халык театрларына рәхмәт кенә әйтәсе килә. Сез үз сәләтегез белән татар театрын танытасыз. Мөмкинлек биргән Мәдәният министрлыгына һәм мәдәни ресурслар үзәгенә рәхмәт. Бергә матур итеп эшләгән жюри әгъзаларына рәхмәт», – диде жюри рәисе, Чаллы татар дәүләт драма театрының сәнгать җитәкчесе **Олег Кинҗәгулов** җиңүчеләрне котлап. *«Шамил абыйның рухы шат булсын. «Идел-йорт» фестивале яшәсен»*, – диде ул.).

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә кирәк, интертекстуаль бәйләнеш язмаларны тәэсирле итә, тема хакында тирәнрәк уйлануларга этәрә. Цитаталар интертекстуаль чараларның иң еш кулланыла торган төре. Алар язманы төгәлләштерә, баета. Аларны дөрес куллану аудиторияне кызыктыра һәм җәлеп итә. Бу алымны журналистлар тирәнрәк өйрәнсәләр, ул аларның язмаларын үзенчәлекле итәчәк, башкалар арасыннан аерып торачак.

Әдәбият

1. Нәбиуллина Г.Ә.Яңа медиа: жанрлар һәм форматлар. Уку-укыту ярдәмлеге. – Казан: Ислам-Пресс, 2023. – 62б.
2. Баширова Н.З. Типология интертекстов в прессе. Ученые записки Казанского Университета. – 2011. №6. – С. 191–204.
3. Кузьмина Н.А. Современный медиатекст: учебное пособие / отв. ред Н.А.Кузьмина. – Омск, 2011. – 414 с.

Электрон чыганак

https://tatar-inform.tatar/news?date=11.12.2023

КОНЦЕПТ «ВРЕМЯ» В КАЗАХСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ПАРЕМИЯХ

Байгожа А., Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, докторант III курса
Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Каиржанов А.К.

В современных лингвистических исследованиях наиболее актуальной является проблема отражения самобытности каждого народа, воспроизводимые в их языках. Это связано с тем, что каждый язык-зеркало национальной культуры. Так, национально-культурный компонент формирует паремический состав языка.

Паремия представляет собой родовой термин по отношению к поговоркам и пословицам, то есть это изречения, отражающие народную мудрость в поучительной форме. С одной стороны – это явления языка; с другой – логические умозаключения; и с третьей – художественные миниатюры, отражающие окружающую действительность [1: 8].

В среде устной культуры паремии взяли на себя функции сохранения культурной идентичности и мировоззрения, по утверждению Аксой [2: 37] пословицы «публично принятые афоризмы со стереотипными формами, делающие суждения наших предков основанными на длительных испытаниях, как общем правиле, мудрой мысли или совет».

Анализ результатов нашего исследования позволил выделить семантические группы паремии в обоих языках, классифицирующийся по тематическому разнообразию, отражающие национально-культурную специфику концепта «время». Рассмотрим некоторые из них.

Имена собственные. В обоих языках имена собственные в пословицах встречаются не так часто. В турецкой пословице «*Geçti **Bor**'unpazarı, sür eşeğini **Niğde'**ye* [3] / *Базар в Боре уже закончился, гони своего осла в Нигде»* упоминаются наименование регионов Турции-Bor (Бор), Niğde (Нигде). Так, Нигде расположен на пересечении древних торговых путей и в начале XIII века был самым большим городом Анатолии. Значение пословицы передает время, которое уже прошло, т.е. уже поздно что-то делать и надо искать другой выход. Пословица *«**Abaidyñ** basyn bersın, **Jambyldyñ** jasyn bersın*[4] / *Ум Абая и долголетие Жамбыла»* в казахской культуре имеет прямое значение, выражающее в пожелании человеку выдающихся качеств известных личностей Абая и Жамбыла, концепт время обозначен периодом жизни-«долголетие». Пословицы, содержащие имена людей, встречаются крайне редко в казахском и

турецком языках, в основном они абстрагированы, т.е. нет точного указания временного промежутка.

Зоонимы. Использование названий животных в рассматриваемых языках зависит не только от ментальности каждой народности, но и во многом оправдывается родом занятий и географическим расположением.

В турецких пословицах, передающих значение времени, очень часто используется образы домашних птиц - *«Her şey vaktiyle olur* ***horoz*** *bıle vaktınde öter* [3] / *Все происходит вовремя, даже петух вовремя пропоет»; «Vakitsiz öten* ***horozun*** *başını keserler* [3] / *Петуху, кукарекающему не вовремя, отрезают голову»; «Bugünkü, yârinki* ***kazdan*** *iyidi* [3] // *Сегодняшняя курица лучше завтрашнего гуся».* Все примеры определяют единый подтекст – все процессы должны происходить вовремя.

Казахские пословицы, содержащие зоонимы, в основном представлены названиями домашних животных (баран, верблюд, беркут, лошадь), что также объясняется скотоводческой деятельностью кочевников. Например, *«Qolda ösken* ***tüienıñ*** *tailaq aty qalmaidy* [4] / *На глазах выросший верблюд всегда верблюжонком кажется».* Здесь концепт «время» передается через лексему «выросший», зооним выражен словом «tüienıñ» (верблюд).

Особое приоритетное место занимает лошадь – «*at, jylqy*». В казахском фольклоре благородное животное могло служить и для обозначения возрастной градации, которая понятна представителю данной культуры – *«****At*** *jalyn tartyp mınu* [4] / *Взбираться на лошадь, ухватившись за его гриву***»**. В данном случае все предложение использовано в значении – «повзрослеть, возмужать», то есть молодой человек достиг возраста, когда самостоятельно может взобраться на лошадь.

Наименование предметов быта. Материальная культура представлена в турецких пословицах обычными предметами, находящимися в постоянном обиходе. «*Ağır* ***kazan geç*** *kaynar* [3] / *Тяжелый котел поздно закипает»* имплицирует значение времени посредством лексемы «geç» [геч] (поздно), при этом оно созвучно с казахским словом «keş», имеющее аналогичный перевод. В данном случае говорится о казане с толстым дном, на закипание которого уходит много времени. Занятно то, что нет точного указания времени, но однозначно понятно-это не быстрый процесс.

Казахская пословица *«****Asyqpağan arbamen*** *qoian alady/Человек, который умеет ждать, сможет и зайца на арбе догнать».* Временная категория выражена словом *«asyqpağan»* (не спешащий), предмет

быта-«*arbamen*» (телега) [5: 104]. И в данной пословице нет точного времени, выраженного единицами измерения, оно культурно-маркированно.

Итак, представленные нами некоторые семантические группы паремии в обоих языках выявляют культурно-маркированные языковые единицы концепта «время» в сопоставительном аспекте, демонстрируя национальное мировоззрение каждого этноса. Необходимо понимать, что в обоих языках четко прослеживается метафоричность общего смысла паремии, так как помимо прямого значения, они обладают и переносным, которое имеет связь уже с этническими особенностями каждого народа, с его характерным укладом жизни и культурой. Но при этом, сравнение турецких и казахских пословиц показывает близкую родственную связь народностей, принадлежащих к одной языковой ветви, единство культурных основ.

Литература

1. Порхомовский М.В. Турецкие пословицы в языке и речи. – М.: Языки славянской культуры, 2014. – 176 с.

2. Aksoy, ÖmerAsım. Atasözlerive Deyimler Sözlüğü. Cilt 1.AtasözleriSözlüğü. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971. – 486 c.

3. Özdemır Yayıncılık Sınıflandırılmıs türk atasözlerı. – Ankara, Ekim 1994. – C.252-253

4. Аққозин М. Қазақмақал-мәтелдері. Казахские пословицы и поговорки. – Алматы: Қазақстан, 1990. – 288 с.

5. Паизбекова А.Дж. Репрезентация национально-культурной специфики концепта «время» в пословицах русского, английского и казахского языков // Вестник РУДН, серия Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2015. – № 2. – С.100-109

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫН ФОЛЬКЛОРИСТИКА БЕЛӘН БӘЙЛӘП УКЫТУ

Бәдретдинов Н., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Сәйфуллина Ф.С.

Татар әдәбияты дәресләрендә предметара багланышлар принцибын гамәлгә ашыруның уңышлы очрагының берсе – фәнне фольклористика белән бәйләп укыту. Гомумән алганда, татар әдәбияты дәресләрендә без һәрдаим халык авыз иҗаты материаллары белән очрашабыз. Болар исә дәрестә метапредмет бәйләнешләр тудыру мөмкинлеген бирә. Алга таба моны мисаллар өстендә карап узарбыз.

Ф.Ф. Хәсәнова, Г.М. Сафиуллина, М.Я. Гарифуллина авторлыгында төзелеп, 6 нчы сыйныф өчен басылып чыккан “Татар әдәбияты” дәреслегенә Г. Исхакыйның “Кәҗүл читек” әсәреннән өзек кертелгән. Әсәрне фольклор белән бәйләп укыту максат итеп куелган икән, аның тулы варианты белән эшләү киңәш ителә. Татар халкының гореф-гадәтләре, йолалары, тарихы әлеге хикәядә киң чагылыш тапкан. Әсәрне анализлау барышында моңа аеруча да зур игътибар бирү кирәк. Мисал өчен, “Кәҗүл читек” әсәрендә милләтебезнең дини бәйрәме – гает күрсәтелә. Әсәрдә гает бәйрәмендәге гореф-гадәтләр беренче урында тора. Укучылар белән берлектә аларны түбәндәгечә аерып чыгарырга мөмкин: бәйрәмчә ризыклар пешерү (борчак белене, кыстыбый, коймак, сумсалар, пәрәмәчләр); яңа киемнәр сатып алу, тегү; бисмилла әйтеп уң аякка, кулга кию; Гарәфә көнне еларга ярамый һ.б. Шулай ук әлеге дәрескә дин әһелләрен чакыру, Гает бәйрәменә бәйле үзенчәлекләрне алардан сөйләтү дә максатка ярашлы. Дәрес әңгәмә формасында сорау-җавап рәвешендә алып барыла ала. Дәрескә кунак чакыруны укучылар да яңалык буларак кабул итә.

Татар әдәбияты дәресендә фольклористикага мөрәҗәгать итүгә караган икенче мисалга күчик. Г. Бәшировның “Туган ягым – яшел бишек” повестыннан булган “Язгы Сабан туйлары” дип аталган өлеше дә дәреслеккә кертелгән.

Иң элек укучылар белән сынамышлар турында, аларның нәрсә аңлатуы, ни өчен кулланылуы хакында кыска гына әңгәмә уздырып алу кирәк. Шулай ук бүгенге көндә сынамышларның актуаль булу-булмавын да билгеләп узу мөһим. Аннары әсәр тукымасына күчү кирәк. Язын, беренче сыерчыкны күргәч, ни дә булса эшләргә кирәклеген без инде әсәрләрдән, әдәбияттан укып, әби-бабайлар сөйләгәннәрдән чыгып беләбез. Г. Бәшировның “Туган ягым – яшел бишек” повестында бер бүлекне биләп торган “Язгы сабан туйлары” өлешендә моңа мисал бар:

“Чыгалар өйләрдән апайлар, җиңгиләр, бала-чагалар. Китә куану, соклану. Кайсы карда ауный, кайсы:

- Авырлыкка җиңеллек! – дип сикергәләргә тотына” [1: 45]. Әлеге моментның нәрсә аңлатуын, бу ышануның нинди мәгънәгә ия булуын ачыклап узу да кирәк.

“Туган ягым – яшел бишек” әсәрендә татар халкының милли бәйрәме Сабантуй искә алынган урын да бар. Шуңа күрә әлеге бәйрәм турында укучыларга өстәмә мәгълүмат җиткерү дәрестә предметара бәйләнешләр принцибын гамәлгә ашыруның уңышлы мисалы булып тора. Сабантуй бәйрәменә олысы да, кечесе дә ныклап әзерләнгән. Әсәрдә дә моны дәлилләү өчен мисаллар җитәрлек. Мәсәлән, бала-чага зарыгып, сабан туе бәйрәменә кияргә дип, яңа кием өмет итеп көткән. “Сузылып кына үзеңнең баш очыңа әзерләп куйган киемнәреңне капшап карыйсың да авыр сулап куясың” [1: 43]. Өлкәннәрнең дә эше тыгыз: “Өммикамал апай белән алар казанда иртәгә бала-чагага өләшәсе күкәйләрне суган кабыгы салып буяп маташалар” [1: 44]. Сабантуй буласы көннең иртәсендә, бала-чага өй саен кереп, күчтәнәч җыеп йөри торган булган. Укучылар белән әлеге өзек өстендә төрле биремнәр башкарырга була: “Берсе артыннан берсе икешәр, өчәр, дүртәр булып керә торалар, күчтәнәч алып чыга торалар. Аларның якынлыкларына карап, әни күбесенчә кызыл башлы тастымалдан әтмәлләгән кечкенә капчыкларына йә йомырка, йә кызыл билле прәннек, йә ак төш салып чыгара. Туган-тумача, кардәш-ыруга кергәндә, үзеңә дә шундыйрак күчтәнәч бирәләр. Базар прәннеге алырга, йә ак төш пешерергә хәленнән килми икән, төш дигәнне арыш оныннан да куырып куялар. Сабан туенда нинди генә күчтәнәч бирсәләр дә гаепләштән, үпкәләштән булмый. Хәзинәдә бары. Бары – бергә, югы – уртак. Ни генә булса да ихлас күңелдән” [1: 50]. Әлеге өзеккә карата түбәндәге сорауларны бирергә була: “Сабантуйга хас үзенчәлекләрне атагыз?”, “Кызыл башлы тастымал сезгә нәрсә турында сөйли?”, “Күчтәнәч бирү татар халкының нинди сыйфаты турында күрсәткеч?” һ.б.

Сабан туе ике көн дәвам иткән очраклар да билгеле. Әсәрдә сабан туе бәйрәменең беренче көне ничегрәк башланып китүен тасвирлаган урын бар. Әсәрдән шул урынны кабат табып укыганнан соң, сабантуй бәйрәменең тәртибен күрсәткән чылбырлы схема төзү тәкъдим ителә ала. Һәр укучыга мондый төрдәге карточкалар таратыла:

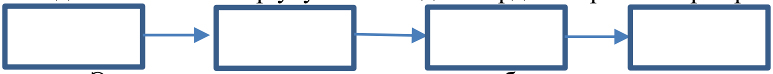

Әлеге шакмакларны укучылар түбәндәгечә тулыландырырга тиеш була: атлар бизәлә, балалар йорттан йортка кереп йомырка җыя,

гармун тарталар, мәйдан ачыла, көрәш башлана, уеннар оештырыла, ат чабышы була.

Авылда, ике сабан туе арасында килен булып төшкән яшьләрдән һәм җиткән кызлардан сабан туена бүләк өмет иткәннәр. Шуңа күрә алар яшәгән капка төбе саен, колга күтәреп, чигүле ашъяулыклар, сөлгеләр җыеп йөргәннәр. Әсәрдә моны ачык күрсәткән урыннар: “Бүләк итәсе чигүле ашъяулыгын, ике башыннан тотып, баш очына күтәрде” [1: 45], “Аның кулындагы кызыл башлы сөлгене күрү белән китә соклану, китә мактау, китә һай да һу!” [1: 43]. Бу урында, укучыларда ачык күзаллау булдыру максатыннан, дәрескә кызыл башлы сөлге алып килү дә отышлы. Кызыл башлы сөлге татар халкы тормышында һәм гомумән фольклорда зур роль уйный. Моны укучыларга үтемле итеп җиткерү зарур.

Шулай итеп, татар әдәбияты фәнен фольклористика белән бәйләп укытуда мөмкинлекләрнең шактый зур булуын күрдек. Предметара бәйләнешләр принцибын гамәлгә ашырганда, укучыда дәрескә һәм темага карата кызыксынуның да зур булуын ассызыклап узарга кирәк.

Әдәбият

1. Татар әдәбияты: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен д-лек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 6 нчы с-ф. Ике кисәктә / Ф.Ф. Хәсәнова, Г.М. Сафиуллина, М.Я. Гарифуллина. – Казан: Мәгариф-Вакыт нәшр., 2017. – 151 б.

ОБ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ЛЕКСИКИ ПРИРОДНЫХ ЯВЛЕНИЙ В РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКАХ

Беглиев И., КФУ, студент IV курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Салахова Р.Р.

Большую роль в жизни каждого человека играет природа, особенности географических и погодных условий. Проявление природных явлений в языке репрезентируется по-разному с различными коннотативными оттенками значений. К лексике природных явлений следует отнести лексику, называющую погоду, времена года, а также любые изменения, происходящие в природе. Изучению языковых единиц, называющих природные явления, посвящены труды многих исследователей-лингвистов.

Первый масштабный научный труд, посвящённый изучению лексики по теме «Погода», принадлежит В.М. Касьяновой. В этом научном труде содержится описание метеорологической лексики русского языка, особенности её происхождения и исторического развития. Автором был определен состав метеорологической лексики, а также её подробная характеристика [3: 8].

В работе В.С. Дмитриевой и Г.И. Ильдархановой «Лексика природных явлений в русском, татарском и турецком языках» приводится сопоставительный анализ лексики природных явлений в русском, татарском, турецком языках. Авторами данного исследования были выявлены 6 ЛСГ внутри данного тематического класса: атмосферные осадки, движение воздушных масс, комплексные явления, скопление атмосферного вещества, вызывающее помутнение атмосферы; световые явления. Состав каждой ЛСГ в каждом из трёх языков индивидуален. Авторы раскрывают парадигматическую характеристику лексем в трех языках, рассматривая лексико-семантическую сочетаемость на уровне предикатных отношений, раскрывают закономерности функционирования слов в разных языках [2: 5].

Также существует ряд исследований, в которых проводится контрастный анализ названий явлений природы. Данная лексическая группа рассматривается в сравнении с романно-германскими языками. Например, в исследованиях Л.В. Даниловой автор сопоставляет ЛСГ «Природные явления» в русском и английском языках и делает выводы «о некоторых чертах национального менталитета и мировосприятия, присущих представителям двух культур» [1: 154]. Автор приходит к выводу, что сходство и различие лексических единиц в двух языках объясняется не только лингвистическими факторами, но и

особенностями понятийных систем в русской и английской картинах мира [1: 155].

Н.Ю. Перфильева занимается исследованием и описанием «основных семантико-прагматических и национально-культурных характеристик концепта «Погода» в русской и английской языковых картинах мира» [4: 4]. Автором были проанализированы более 4000 языковых единиц (лексемы, словосочетания, фразеологизмы), которые называют концепт «Погода»; а также конструкции с данными языковыми единицами, представленные в различных словарях обоих языков [4: 5].

Следует отметить, что в настоящее время изучением русской языковой картины мира занимаются многие иностранные учёные. Большинство данных работ носит сопоставительный характер, что имеет высокую ценность для сравнительного языкознания. Большой вклад в изучение русской языковой картины мира внесли китайские лингвисты: Лю Яньчун, У Вэй и др.

Среди них следует особенно выделить исследование Лю Яньчун «Метеорологическая лексика и фразеология в русском и китайском языках», которое может послужить основой для создания лингвокультурологического словаря метеонимов. Автор занимается сравнением метеорологической лексики и фразеологии в русском и китайском языках, выявляет основные сходства и различия в данных языковых единицах. В качестве материала для исследования были использованы материалы толковых, фразеологических, тематических словарей русского и китайского языков (всего – около 1000 лексических единиц) [5: 6].

Таким образом, мы рассмотрели ряд научных работ, посвящённых изучению лексики природных явлений. Нами было установлено, что в настоящее время накопилось большое количество исследований, в которых проводится анализ лексики природных явлений различных говоров и диалектов. Кроме того, существует много исследований в области сравнительного языкознания, где сопоставляется лексика русского и различных иностранных языков (английского, французского, китайского).

Таким образом, рассматриваемые нами работы представляют особый опыт сопоставительного исследования лексики природных явлений в разноструктурных языках, где раскрыты системно-семантические связи и сочетаемостные возможности слов данной тематической группы, что позволяет выявить новые аспекты изучения общего и национального образа мира. В связи с этим, можно с уверенностью сказать, что данная тема является актуальной для

современной лингвистической науки и вызывает большой интерес у исследователей.

Литература

1. Данилова Л.В. Структура и содержание лексико-семантической группы «Погодные явления» в русском и английском языках // Приоритетные научные направления: от теории к практике. - Сборник материалов 114 Международной научно-практической конференции. – Новосибирск, 2014. – Вып. 12. – С.150–155.

2. Дмитриева В.С., Ильдарханова Г.И. Лексика природных явлений в русском, татарском и турецком языках. – Казан, 1998. – 105 с.

3. Касьянова В. М. Русская метеорологическая лексика: история и функционирование : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. – М., 1984. – 259 с.

4. Перфильева Н. Ю. Специфика вербализации концепта «Погода» средствами русского и английского языков: автореф. дис. канд. филол. наук; Курский гос. ун-т. – Тверь, 2008. – 15 с.

5. Яньчунь Лю. Метеорологическая лексика и фразеология в русском и китайском языках: лингвокультурологический аспект: автореф. дис. канд. филол. наук / Лю Яньчунь; Башкирский гос. ун-т. – Уфа, 2012. – 27 с.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ В ТРАДИЦИЯХ И ОБЫЧАЯХ КАЗАХСКОГО И ТЮРКСКИХ НАРОДОВ ЮЖНОЙ СИБИРИ

Бекзадаева С., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, магистрант II курса
Науч. рук. – Phd док. Айдарбекова Ж.Қ.

Язык является основным инструментом коммуникации, и его элементы, такие как цветообозначения, играют важную роль в передаче информации и выражении эмоций. Тюркские языки, группа языков, распространенных во многих странах Евразии, имеют свою уникальную систему цветообозначений, отражающую их культурные и лингвистические особенности.

Количество цветовых терминов в разных языках существенно различается. Однако, несмотря на эти различия, некоторые термины (например, красный) преобладают, что объясняется перцептивной привлекательностью. Коммуникативные потребности также объясняют, почему количество цветовых терминов варьируется в разных языках: Культуры различаются по тому, насколько полезен цвет [1].

Одной из примечательных особенностей цветообозначений в тюркских языках является их связь с природными элементами и окружающей средой. Многие тюркские языки имеют отдельные слова для обозначения цвета «красный» и «оранжевый», которые связаны с цветом огня и солнца. Это отражает важность огня и солнца в культуре и повседневной жизни тюркских народов, а также их восприятие и ценность этих цветов. Другой интересной особенностью цветообозначений в тюркских языках является использование дополнительных прилагательных или выражений для точного описания цвета. Например, в тюркском языке можно встретить конструкцию «синий как небо» или «желтый как солнце». Это позволяет более точно передавать оттенки и нюансы цветов и добавлять эмоциональную окраску в речь. Кроме того, цветообозначения в тюркских языках могут иметь символическое значение, связанное с культурой и традициями. Например, цвет «белый» во многих тюркских языках ассоциируется с чистотой, добротой и светлым будущим. Этот символический аспект цветообозначений отражает ценности и убеждения тюркских народов и может быть использован для передачи дополнительных значений и смыслов в речи.

Цвета занимают центральное место в праздничных обрядах казахского и тюркских народов. На свадьбах, праздничных

мероприятиях и религиозных церемониях цвета выбираются с особым вниманием, чтобы передать определенные эмоции и символику события. Национальный костюм играет важную роль в культуре. Цвета национальных узоров и декора несут в себе символическое значение, часто отражая близость к природе, традициям и истории. Мифология и религиозные убеждения казахского и тюркских народов также находят отражение в цветовой символике. Некоторые цвета могут быть связаны с божествами, духами природы и космическими явлениями, что усиливает их духовную значимость.

Народы Южной Сибири представляют собой разнообразное этническое и культурное наследие. В этом регионе проживают различные этнические группы, включая и тюркские: тувинцы, хакасы, тубалары, телеуты, алтайцы и др.

История этих народов протягивается через века, отмечаясь разнообразием этнических и культурных влияний. В ходе времени формировались уникальные традиции, отражающиеся в тематике цветов и их использовании в различных сферах жизни. Свадебные, праздничные и траурные обряды играют важную роль в культуре этих народов. Цвета, выбранные для украшений, одежды и украшений, не только придают событиям эстетическую красоту, но и несут глубокие символические значения, отражая культурные ценности и традиции. Каждый цвет в культуре этих народов несет в себе определенные символические значения. Например, белый может символизировать чистоту и светлое будущее, а красный - страсть и силу. Понимание этих символов помогает более глубоко воспринимать историческое и культурное наследие. Ниже рассмотрим значение нескольких цветов которые чаще всего используются в культурах данных народов.

Белый: Во всех четырех культурах белый цвет ассоциируется с чистотой, светлым будущим и духовным совершенством. На свадьбах белое олицетворяет новый этап жизни, символизируя чистоту и надежду.

Красный: Красный является цветом страсти, энергии и силы. Он широко используется в праздничных нарядах, украшениях и ритуальных предметах. Этот цвет также может символизировать семейные узы и кровные связи.

Синий: Синий цвет воспринимается как цвет небес и воды, что придает ему символическое значение свободы, духовного расцвета и гармонии с природой. В художественных традициях этот цвет украшает текстиль, украшения и национальные узоры.

Желтый: Желтый часто ассоциируется с богатством, урожаем и солнцем. Он присутствует в традиционных костюмах, а также

используется в ритуальных предметах, связанных с обрядами почитания природы.

Зеленый: Зеленый цвет символизирует природу, плодородие и здоровье. Он находит отражение в украшениях и национальных узорах, а также используется в религиозных и церемониальных практиках.

Черный: Черный, несмотря на свою темную окраску, имеет своеобразное значение в культуре. Он может символизировать покой и память о предках, а также использоваться в траурных обрядах.

Раскрытие основных цветовых символов в казахской, хакасской, тувинской и алтайской культуре раскрывает уникальные аспекты восприятия мира этими народами. Цвета становятся мостом, объединяющим прошлое и настоящее, иллюстрируя глубокие культурные традиции и особенности каждого этнического сообщества. Этот обзор позволяет оценить богатство цветовой символики как неотъемлемой части культурного наследия этих народов.

В заключении можем сказать, что роль и значение цветообозначения в традициях и обычаях казахского и тюркских народов Южной Сибири отражают богатство культурного наследия и глубокие связи с природой и историей. Цвета становятся языком, через который передаются ценности и эмоции, укрепляя социокультурные связи внутри общества.

Литература

1. Edward Gibson, Richard Futrell, Julian Jara-Ettinger, Kyle Mahowald, Leon Bergen, Sivalogeswaran Ratnasingam, Mitchell Gibson, Steven T. Piantadosi, and Bevil R. Conway / Color naming across languages reflects color use / Edited by Dale Purves, Duke University, Durham, NC / September 18, 2017.

2. Қайдаров Ә. Түр түстердің тілдегі көрінісі. Ә. Қайдаров, З. Ахтамбердиева, Б. Өмірбеков. – «Ана тілі», 1992. – 160 бет.

КОММУНИКЕМАЛАРНЫҢ ФУНКЦИОНАЛЬ-ПРАГМАТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕН ӨЙРӘНҮ МӘСЬӘЛӘСЕ

Бикмөхәммәтова Р., КФУ, I курс магистранты
Фән.җит. – филол.фән.канд., доц. Нәбиуллина Г.Ә.

Журналистикада мөһим компонент – җанлы сөйләм теле. Җанлы сөйләм теле лингвистик экономиягә омтылу принцибын бик ачык күрсәтә: формаль булмаган аралашуда, җөмләнең292 рематик компонентын гына үз эченә алган тулы булмаган җөмләләр бик еш кулланыла. Җанлы сөйләмнең ачык мисалы – коммуникемалар, алар аралашу өчен эмоцияләрне һәм хисләрне белдерергә булышалар.

Тикшеренүнең актуальлеге коммуникемаларның коммуникация процессындагы махсус әһәмиятенә, бу сөйләм берәмлекләре һәм аларның күпкырлы өйрәнүләре турында булган белемнәрне системалаштыру ихтыяҗына бәйле.

Коммуникемаларның мөһим прагматик сыйфаты аларның лингвистик сөйләм чаралары функциясен башкаруында. Алар ярдәмендә сөйләм өлкәсе өчен мөһим процесслар барлыкка килә, коммуникемалар сөйләм зонасының прагматик параметрын ныгыту өлкәсенә тәэсир итә [2].

Бу сөйләм актының прагматик функцияләренә түбәндәгеләр керә: мобилизацияләүче – коммуникатив бурычны уңышлы тәмамлау өчен лингвистик аң булдыру һәм компенсация – спикерның эмоциональ халәтен күрсәтү аша мәгълүмат җитмәү очракларында карар кабул итү.

Синтаксик фразеологик берәмлекләрнең иң конкрет классларының берсе – коммуникемалар (бүтән терминологиядә – бүленми торган җөмләләр, сүз-җөмләләр һ.б.). Коммуникема – синтаксисның коммуникатив предикатив берәмлеге, ул сүз яки сүз кушылмасыннан гыйбарәт, грамматик яктан бүленми, билгеле бер эмоциональ яки ихтыярлы семантик эчтәлекне аерып күрсәтә. Таркалмый торган җөмләләр күбрәк диалогик сөйләмдә очрыйлар һәм хәбәрлек сүзләр, ымлыклар, аваз ияртемнәре, кисәкчәләр, аерым бер очракларда ихтыярлык, килешү яисә килешмәү, модаль яки эмоциональ бәяләү мәгънәсендә килгән фразелогизмнар белән белдерелә.

Ымлыклардан торган коммуникемалар шатлану, көенү, ачулану, сызлану һ.б. кебек эмоция билгеләре булып торалар һәм тойгы-кичерешләрне барлыгы белән тәкъдим итәләр. Мисаллар: *Гыймай (команда бирә). Атлар. Шунда кал! Гаскәр, алга! Һү-лә-лә-лә! Ура! Һәйт, вайт! (Н.Исәнбәт);*

Җөмлә башында торган “Әйе”, “Юк”, сүзләре сүз җөмләләр булып торалар һәм раслау яискә инкяр итүне белдерәләр. “Юк һәм түгел сүзләре үзләре генә дә диалогларда инкяр җөмлә төзи алалар”, – дип белдерә галим М.З.Зәкиев [1: 271]. Мисал: – *Сөләйман сискәнеп китте: Сарысуданмыни? – Әйе. Чукындырдылар безнең авылны, – диде Садыйк, (З. Хәким).*

Модаль сүзләрдән (шөбһәсез, нәкъ үзе, әлбәттә, табигый һ.б) торган коммуникемалар хәбәрне укучыга үтемле итеп җиткерүдә ярдәмче чара булып торалар, шуның белән берлектә кешенең хис-тойгыларына тәэсир итү өчен дә хезмәт итәләр. Мисал: *–Уңае килгәндә, безгә кереп чыккала. – Әлбәттә (А. Шамов).*

Татар телендә кеше тавышларын белдерүче аваз иялемнәреннән торган коммуникемалар иң еш очрый торганнары булып торалар.

Аваз иялемнәренең түбәндәге төрләре бар:

1. Хайван, җәнлек, кош-корт, бөҗәк тавышларын тасвирлый торган аваз иялемнәре: *иһа-һа-һай, бә-ә, һау-һау, ләң-ләң, мики-ки, му-у һ.б.*

2. Җансыз предметлар чыгарган тавышларга охшатып ясалган аваз иялемнәре: *чаж-пож, шарт-шорт, гөрс-гөрс, шыбыр-шыбыр, шатыр-шотыр, дырк-дырк, һ.б.*

3. Кеше хәрәкәте тудырган тавышка охшатып ясалган аваз иялемнәре: *дөп-дөп, лап-лап, шап-шап, шак-шык, лакыр-локыр, чап-чоп, тырт-тырт һ.б.*

4. Кеше тавышына охшатып ясалган аваз иялемнәре: *ха-ха-ха, хи-хи-хи, үә-үә, мышык-мышык, пыш-пыш һ.б.*

“Нигездә аларның объекты булып кеше тора, әмма сынландыру очракларында табигать, хәтта предметлар да катнаша ала. Образлы сөйләмгә бай булган татар телендә кош-корт, хайван, гомумән, табигать тавышын белдерә торган аваз иялемнәреннән торган сүз җөмләләр табигать объектларына мөнәсәбәттә туры мәгънәдә кулланылалар”,– ди галимә Р.Сәгъдиева [3: 366]. Мисал: *Хе-хе-хе! Шаяртасың, иптәш комиссар, хе-хе-хе! (Г. Бәширов); Тс-с-с! Профессор! (К. Тинчурин).*

Коммуникемаларның прагматик функцияләрен өйрәнүдә һәм аларның коммуникатив функцияләрен билгеләүдә икенче мөһим аспект булып аларның функциональ-прагматик кырының лингвистик үзенчәлекләрен һәм аларның башка җөмләләр, сүз төркемнәре белән тышкы бәйләнешен ачыклау санала.

Татар телендә коммуникемаларның төп прагматик функциясе – адресатның игътибарын җәлеп итү, сөйләмне көйләү һәм адресатны

сөйләм актына тарту. Коммуникемалар мотивацияләнә, шуңа күрә аларның мәгънәсе җитештерүче лингвистик берәмлек мәгънәсе белән туры килә. Соңгысы коммуникеманың эчке формасын тәшкил итә.

Шулай итеп, коммуникема – спикер җавабының конкрет телдән ясалган ысуллары, аның төрле сөйләмгә яки сөйләм булмаган фактларга мөнәсәбәтен белдерү, эчке дөнья һәм тышкы мохит белән мөнәсәбәтләрне көйләү ысулы. Коммуникеманың лексикографик тасвирламасын булдыру сезгә коммуникема ның татар сөйләм телендә кулланырга һәм туган телдә сөйләшүчеләр тарафыннан тиешле дәрәҗәдә бу коммуникемага аңлатма бирү мөмкинлеге ачачак.

Әдәбият

1. Зәкиев М.З. Татар грамматикасы: III том. – М.: Инсан, К.: Фикер, 1999. – 512 б.

2. Нәбиуллина Г.Ә. Заимствованные единицы в средствах массовой информации (Массакүләм мәгълүмат чараларында алынма берәмлекләр)// Агзамовские чтения – 2020-2021. Сборник материалов и научных статей Международной научно-практической конференции (казань, 25 февраля, 2021 г.); науч. ред. В.З. Гарифуллин, Р.Л. Зәйни. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2022. – 275 с.

3. Сәгъдиева Р.К Татар телендә сүз җөмләләр// Филология в полиэтнической и межконфессиональной среде: состояние и перспективы. Сборник научных статей. Выпуск 6. – К.: РИИ, 2016. – 532 с.

МЕДИАЛИНГВИСТИКА АСПЕКТЫНДА “СӨЕМБИКӘ” ЖУРНАЛЫ (1913-1918)

Билалова К., КФУ, II курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Юсупова Ә.Ш.

XX йөз башында матбугат ирегe туу белән үк төрле юнәлештәге, төрле максаттагы дистәгә якын газета-журнал дөнья күрә. Татар телендәге газета-журналлар тормышның төрле өлкәләрен яктырта, һәрберсе үзенә генә хас булган юл белән бара. Юнәлеше белән башка матбугат чараларыннан аерылып торган инкыйлабкача басмаларның берсе итеп «Сөембикә» журналын күрсәтергә мөмкин.

«Сөембикә» журналы татар хатын-кызлары өчен татар телендә чыгарылган иң беренче журнал була. 1913 нче елның октябреннән 1918 нче елның гыйнварына кадәр аена ике мәртәбә нәшер ителгән «Сөембикә» журналының 115 саны дөнья күрә. Баш мөхәррире – мәгърифәтче педагог, журналист, нәшир – Ягъкуб Хәлили. Журнал «Өмет» һәм «Мәгариф» типографияләрендә бастырыла.

Әлеге журнал – төрки халыклар дөньясында икенче, татар хатын-кызлары өчен беренче хатын-кызлар журналы. Аңа хәтле 1906-1910 елларда Бакчасарайда Исмәил Гаспринскийның кызы Шәфикә Гаспринская җитәкчелегендә «Тәрҗеман» газетасына кушымта буларак чыгучы «Галәме нисван» журналы гына була.

Журналга «Сөембикә» исеме бирелүнең тарихы бик кызыклы. «Сөембикә» журналы Ягъкуб Хәлилинең икенче хатыны – Әсма Заһидулла кызының бирнә акчасына чыгарыла. Зәйнәп Хәсәни истәлекләре буенча, алар нәшриятта Сөембикәнең открыткасын күпләп эшләгән булалар. Сөембикә исемен яңадан кайтару нияте белән аларны халыкка бушлай таратканнар. Зәйнәп Хәсәнигә кунакка килгәч, открытканы Әсма Хәлилия күреп ала һәм иренә: «Әтисе, әйдә, журналны «Сөембикә» дип атыйбыз, ди». Шул рәвешле журналның исеме туа.

Журнал эчтәлеге белән тормышның бөтен якларын да яктыртырга тырышкан. Басма XX гасыр башы татар хатын-кызлары өчен генә түгел, XXI гасыр башында да үзенең актуальлеген югалтмаган мәсьәләләрне күтәргән. Болар: хатын-кызларның хокукый, икътисади, әхлакый һәм гаиләдәге хәлен чагылдырган гомуми эчтәлекле мәкаләләр; шәригать күзлегеннән караганда хатын-кызның җәмгыятьтәге урынын ачыклау; аш-су бүлеге; кул эшләре бүлеге; балаларны тәрбияләү һәм белем бирү бүлеге; гөлләр үстерү һәм бакчачылык; әдәбият-сәнгать бүлеге; Россиядә һәм читтә яшәүче хатын-кызлар турында мәгълүматлар; соңгы ике атна эчендә булган

иҗтимагый-сәяси тормышка күзәтү; укучыларның сорауларына җаваплар; белдерүләр.

«Сөембикә» үз битләрендә хатын-кызларга нинди булырга кирәклеген генә түгел, кемнәрдән үрнәк алырга мөмкинлеген дә чагылдырып килә. Төрле өлкәләрдә беренче булган хатын-кызлар хакында кызыклы һәм мавыктыргыч мәкаләләр белән бергә аларның фотосурәтләре дә урын алган. Алар арасында: Аурупада беренче хатын-кыз табиб – Элизабет Блеквелл; Румыния патшабикәсе, шагыйрә – Кармен Сильвалар. Көнчыгышның мәшһүрә мөселман ханымнары белән беррәттән милләт аналары дәрәҗәсенә күтәрелгән татарлар – Маһруй Мозаффария, Фатыйма-Фәридә, Гыйффәт туташлар (Заһидә Бурнашева) да бар.

Исмәгыйль Рәмиев үзенең инкыйлабкача татар вакытлы матбугаты тарихын өйрәнгән басмасында: «1913нче елны ноябрьдә Казанда чыга башлады. Айга ике тапкыр чыга торган хатын-кызларга хас, үз дигәненчә: «Сөембикә» журналы хатын-кызларның чын милләт хатыны, чын милләт анасы һәм чын йорт хуҗасы булуларына хезмәт итәчәктер〈...〉 Журнал урта форматта, тышлыгы белән 24 битлек (17нче ел күләме кечерәйде) булып, ел әйләнәсендә 24 номер чыгып торды. Техникасы простой гына. Ара-тирә рәсемнәре дә булгалый иде. Еллык бәясе 4 сум, берәмләп 20 тиен иде. «Өмет» һәм «Мәгариф» типографияләрендә басылып килде», дип яза.

«Сөембикә»дә үзләренең хатын-кыз азатлыгы, гүзәллеге, аның вазифасы турындагы фикерләре белән катнашкан ир-атлардан Ягъкуп Хәлилине, Сәгыйт Сүнчәләй, Вакыйф Җәләй, М. Мәннаф-Троицкий, Нәҗип Думави кебек публицист-шагыйрьләрне, Садри Җәләл, Шәһит Әхмәдиев, Габдулла Баттал, Фатих Сәйфи, Габдулла Надир, Лотфи Гадел кебек шул чорның мәшһүр әдипләрен атарга кирәк. Хатын-кызлардан Фәхрелбәнат Сөләймания, Маһруй Мозаффария, Мәхбүбҗамал Акчурина, Рукия Ибраһимия журналның актив авторларына әвереләләр.

Журнал иске татар графикасында язылган. Белгәнебезчә, татарлар 1927 елга кадәр язмада гарәп алфавитын кулланган. Гомумән алганда, журнал теле гомумхалык татар сөйләменә якын. Бу «Сөембикә»дә басылган мәкаләләрнең грамматик төзелешендә дә чагыла.

Журнал киң колачлы, хатын-кыз дөньясын һәр яклап тулыландырырга, аны баетырга тырышканлыгы күренә. Ләкин аякка басып килүче, дистәләгән татар матбугат органының берсе буларак, журнал битләрендә урын алган кайбер төгәлсезлекләр дә күзгә чалына. Мәсәлән: 1914нче елның 9нчы сан тышлыгында «8нче сан» дип, ә эчке

битләрендә «9нчы сан» дип теркәлгән; 1914нче елның 20нче сан тышлыгында «шәүвәл» ае урынына «шәгъбан» ае күрсәтелгән; 1915нче елның 7нче санында Җамалетдин Юмаев имзасы белән дөнья күргән мәкалә исемендә беренче сүзнең беренче хәрефе төшеп калган (текстның эчтәлегеннән аңлашылганча, аны «Троицк» дип укырга кирәк); 1916 елның 1нче һәм 2нче саннарның тышлыгында чыгу көне «17 мөхәррәм» дип басылган; 1917нче елның 16нчы саны белән 17нчы санында 247-248 битләр кабатланган. Шулай ук берничә җирдә журналның тышлык битендә китерелгән эчтәлек белән текстта бирелгән исемнәр туры килми. Ләкин әлеге тәңгәлсезлекләр журналның кыйммәтлелеген, яисә басылган материалларының дәрәҗәсен киметми, бәлки әле тәҗрибә җитеп бетмәү белән аңлатырга мөмкин.

Октябрь инкыйлабы «Сөембикә» журналы язмышына да үзгәрешләр кертә. Беренче Бөтендөнья сугышының авырлыкларына бирешмичә, җиң сызганып татар хатын-кызларының мәнфәгатен кайгыртып гамәл кылган әлеге басма, яңа тормыш кысаларына сыешмаганлыктан 1918 елның гыйнварында яшәвеннән туктый. «Сөембикә» инкыйлабкача яшәп килгән барлык дини уку йортлары, газета-журналлар шикелле үк буржуазлыкта гаепләнеп ябыла, тарихи аренадан төшеп кала.

Әдәбият

1. “Сөембикә” журналы. – 1913. – №1.
2. “Сөембикә” журналы. – 1914. – №20.
3. “Сөембикә” журналы. – 1917. – №16, №17.
4. Юсупов Р.А. Мәгълүмат чаралары теле һәм сөйләм культурасы. – Казан, 2007. – 193 б.

МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Болгарова А., КФУ, магистрант I курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Саттарова М.Р.

Общеизвестно, что народы мира, в том числе и тюркские народы, с древнейших времен вели наблюдения за состоянием погоды и другими явлениями природы, что было вызвано потребностями их образа жизни и занятий. Они рассматривали себя неотъемлемой частью огромного мироздания, частью природы. Познавая природу, человек пытается осознать как ее единство, так и ее многообразие.

В различных словарях татарского и русского языков находим следующие определения: «*Һава и. 1. Җир атмосферасында нигездә азот һәм кислородтан торган үтә күренмәле газлар катнашмасы. 3.* ***Атмосфераның, көннең торышы (явым-төшем, болытлылык, эссе яки салкын булу һ. б.) кырысланды һава, көн-төн яңгыр ява*** *4. күч. Әйләнә-тирәдәге хәл, шартлар, әйләнә-тирәлек сәяси һаваларның хәзерге халәте 5. күч. Юнәлеш, агым; эчтәлек, үзенчәлек үзгәртеп кору чоры тормышка саф һава кертте. ҺАВА КОРАБЫ – Дирижабль яки зур самолет. ҺАВА СИГНАЛЫ (ТРЕВОГАСЫ) – Һавадан һөҗүм итү куркынычы тур. белдерү сигналы. ҺАВА ШАРЫ – Шарсыман аэростат. ҺАВА УПКЫНЫ – Һавада температура, басым үзлеге белән аерылып торган урын (аны узганда очкыч аппарат кинәт биеклеген югалта, түбәнгә уба) (Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. 2013.);*

ПОГОДА – жен. состоянье мироколицы (атмосферы), воздуха, относительно тепла и холода, ветра и затиши, ведра и ненастья и пр. Какова погода? каково на дворе, какое время стоит. На юге, западе, погода – нередко значит ведро, хорошее, ясное, сухое время… (Толковый словарь Даля);

ПОГОДА, погоды, (мн. обл.), жен. 1. Состояние атмосферы (облачность, влажность, осадки, температура воздуха и т.п.) в данной местности, в данное время. «Погода к осени дождливей.» Крылов. «Жаль, что нынче погода дурная.» Некрасов. Жаркая погода (Толковый словарь Ушакова);

Состояние атмосферы в данный момент времени, характеризуемое различными метеорологическими элементами, к которым относятся температура, влажность, продолжительность солнечного сияния, облачность, видимость, атмосферные осадки (Словарь по географии) [2].

В процессе восприятия и познания человеком окружающего

мира он пытался не только изучить погодные явления, но и наименовать, описать, оценить их.

Погодные условия – одни из главных факторов, имеющих значительное место в жизни народа. Каким бы видом хозяйства не занимался народ, – земледелием или скотоводством, охотой или пчеловодством, любым видом ремесел – важную роль играли метеорологические условия.

Наиболее достоверными метеорологическими предсказаниями являются прогнозы, связанные с животным и растительным миром, многие из которых получили научное подтверждение. Например, широкое распространение получило такое предсказание: если стрижи летают высоко — к ясной погоде; если летают низко — к дождю. Научно подтверждено, что при высоком атмосферном давлении насекомые, которыми питаются стрижи, летают высоко в небе, за ними устремляются и птицы; при низком давлении насекомые опускаются ближе к земле, по этой причине и стрижи летают ниже.

Предания, пословицы, поговорки, народные прогнозы, связанные с метеорологией, рассматриваются по временам года. Например:

Зимние приметы: если обильный иней на деревьях – к холоду; если туман опустился – к теплу; если птицы садятся на снег – к теплу; если кошка прячет нос – к морозам;

Весенние приметы: если в марте облачно, то в мае к солнцу; если много березового сока, жди дождливого лета;

Летние приметы: болят суставы – будет дождь; туман уходит в небо – к ведру, уходит в землю – к дождю;

Осенние приметы: долгая осень – к поздней весне; обилие плодов рябины – к холодной зиме; если при уборке луковая шелуха плотная, то к холодной зиме.

Подобные приметы возникли в процессе многолетних наблюдений, и многие из них подтверждаются практикой.

Не все приметы возникли по длительным наблюдением причинно-следственных отношений явлений природы. Некоторые из них возникли на основе поверий, случайных совпадений, вследствие идеалистического восприятия природы и др. Например, в трудах Каюма Насыри приводятся следующие приметы: «Когда у татарина чешется правое ухо, он заключает из этого, что будет тепло, а когда левое – холодно. Когда зажженная лучина трещит звуками брррр, татарин ждет вьюги; когда чешется кошка, он также полагает, что будет вьюга; когда валяется собака летом, будет-де дождь, а зимою –

вьюга. Когда каркает ворон особенным пронзительным криком, татарин заключает, что погода испортится» [1].

Таким образом, особое место в восприятии мира человеком занимают климатические и погодные явления, смена времен года, которые влияют на его жизнь и поведение в окружающем мире. По этой причине погодные явления в определенные сезоны занимают важное место в осмыслении реальной действительности человека. Свои знания об атмосферных явлениях человек закрепляет в словах со значением «погода» или метеонимах – особых лексических единицах, служащих для обозначения метеорологических явлений.

Литература

1. Насыри К. «Поверья и приметы Казанских татар» Спб. 1880 [Электронный ресурс]. URL: https://tatarica.narod.ru/ (дата обращения: 10.01.2024)

2. Словари и энциклопедии на Академике [Электронный ресурс] URL: https://dic.academic.ru/ (дата обращения: 10.01.2024)

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЗАИМСТВОВАННОЙ ЛЕКСИКИ В ТУРЕЦКОМ СМИ (НА ПРИМЕРЕ НОВОСТНЫХ СВОДОК НА САЙТЕ ГАЗЕТЫ “HURRİYET”)

Борисова В., КФУ, студент IV курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Нигматуллина А.М.

Очищение языка от чрезмерных заимствований является одной из первостепенных задач лингвистов. Так, в последнее время во многих языках особое развитие получило направление языкового пуризма, главной целью которого является «сохранение литературного языка в неприкосновенном виде, провозглашение его чистоты как особой ценности, борьба против неологизмов и иноязычных заимствований» [3]. Современный турецкий язык изобилует заимствованиями из разных языков, которые, с одной стороны, обогащают его лексику, с другой, создают опасность утраты исконно турецких эквивалентов, которые постепенно уходят из всеобщего употребления, заменяясь иноязычными лексическими единицами. Так, изучение заимствованной лексики и ее функционирования в системе турецкого языка представляет большой интерес для востоковедов, так как через ее призму можно проследить за языковой ситуацией в Турции в целом. Реформа турецкого языка, проведенная Мустафой Кемалем Ататюрком в 20-30х гг. XX в., была направлена на очищение от арабо-персидских заимствований, из которых состояло почти 90% всей лексики [2: 224]. Однако на сегодняшний день лексику турецкого языка пополняют все больше заимствований уже из европейских языков в связи с интенсивной глобализацией, при этом заимствования из восточных языков продолжают сохранять свое присутствие, что приводит к излишней синонимии [1: 54].

Средства массовой информации и массовая культура являются идеальным инструментом внедрения интернационализмов, в то же время язык СМИ всецело иллюстрирует языковые процессы, протекающие в обществе на данный момент. Так, выявление особенностей функционирования заимствованной лексики в турецком СМИ позволит выявить основные тенденции языкового развития. Нами были рассмотрены новостные сводки на сайте турецкой газеты «Hurriyet» с целью выявить соотношение заимствованной лексики и определить степень их адаптации к системе турецкого языка.

Анализ иностранной лексики из новостных сводок за период октябрь-ноябрь 2023 г., который был насыщенным мировыми и турецкими событиями, помог установить, что большинство заимствований приходится по-прежнему на арабизмы (соотношение бы

сюда). При анализе арабизмов, выяснилось, что они представляют собой, в основном, глаголы и имена существительные. Они прочно закрепились в турецком языке, так как, во-первых, приняли грамматические формы турецкого языка (прибавление глагольного аффикса -la в ‘hatırla’, -lan ‘imzalan’, образование предлога с помощью турецких аффиксов в ‘tarafından’), образовали новое понятие с помощью «сращивания» с турецким словом (cumhurbaşkanlık – президентство: *араб.* cumhur и *тур.* başkan) и прибавлением турецкого аффикса -lık; во-вторых, некоторые из них не имеют полного синонима среди исконно турецких слов. Также немало заимствований из европейских языков. Однако эти слова имеют эквиваленты в турецком языке: sivil — vatandaş (гражданин), direktör – müdür (директор), direktörlük – müdürlük (директорство), abluka — kuşatma (блокада). Поскольку рассматриваемая газета освещает последние события Турции и всего мира и в основном политические, предпочтение отдается интернационализмам и заимствованиям из европейских языков, что обеспечивает их активное проникновение в систему турецкого языка.

Так, заимствования проникли практически во все сферы жизни турецкого общества. Их активное проникновение и упорное сопротивление политике языкового пуризма, которую пытается вести Турецкое лингвистическое общество, говорит о большем предпочтении интернационализмов, арабизмов, фарсизмов исконно турецким словам и неологизмам.

Литература

1. Гениш, Э. Заимствование в лексической системе турецкого языка // Знание. – 2017. – № 3-2 (43). – С. 50-55.

2. Семкулич, Д.В. Реформаторская деятельность Турецкого лингвистического общества в период языковой революции в Турции // Известия ВГПУ. – 2021. – № 10 (163). – С. 222-227.

3. Языковой пуризм Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс] – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki (дата обращения 20.01.2024).

4. İran Cumhurbaşkanı Reisi'den İsrail'e sert sözler İsrail'in eylemleri Nazi’leri hatırlatıyor Hurriyet [Электронный ресурс] – URL: https://www.hurriyet.com.tr/gundem/iran-cumhurbaskani-reisiden-israile-sert-sozler-israilin-eylemleri-nazileri-hatirlatiyor-42346290 (дата обращения: 20.01.2024).

5. Son dakika: İsrail-Hamas savaşında son durum... İsrail, Refah Sınır Kapısı'nı vurdu iddiası! Netanyahu'dan İran ve Hizbullah'a uyarı: Ödeyeceğiniz bedel ağır olur Hurriyet [Электронный ресурс] – URL:

https://www.hurriyet.com.tr/dunya/live-son-dakika-israil-hamas-savasinda-son-durum-bidendan-israile-gazze-uyarisi-buyuk-bir-hata-olur-42346403#post-2 (дата обращения: 20.01.2024).

ЯЗЫКИ И КУЛЬТУРЫ: ТЮРКСКО-КИТАЙСКОЕ ЛЕКСИЧЕСКОЕ ВЗАИМОВЛИЯНИЕ

Валиева А., МБОУ «Гимназия №10», IX А класс
Науч. рук. – учитель английского и китайского языков Абдуллина А.Р.

Язык народа – зеркало его души, культурное наследие. «Язык – это отражение народной жизни, культуры и истории» (Владимир Иванович Даль).

Язык народа является не только средством общения и передачи информации, выражения мыслей, чувств и желаний, орудием и зеркалом мировосприятия, хранилищем огромного опыта познания окружающей действительности, сменяющими друг друга поколениями, но и свидетелем многих исторических процессов [1: 620]. Актуальность данной работы в том, что изучение языков представляет большой интерес, одним из следствий изучения языков является знакомство с культурами других народов. В нашей гимназии нам предоставилась возможность изучать два языка: английский и китайский языки. Мне хотелось установить связь изучаемого китайского языка с другими языками, более подробно установить их взаимовлияние.

Время сохранило материальные свидетельства в виде археологических находок, многовековое общение оставило свои следы и в языках взаимодействующих народов. Древние китайцы были хорошо знакомы со своими ближайшими соседями – тюрками, поэтому в китайских источниках приводятся подробные сведения об их культуре и быте. Согласно данным древнейших памятников прото-китайской письменности, относящихся к эпохе Инь (XIII – XII вв. до н.э.), продукты земледелия составляли основной рацион в пище племен жун и ди, живших к северу и западу от Китая, большая часть которых была тюрко-язычной [2: 255]. В китайской лексике имеется слово из разряда историзмов – 纛 dú – изображаемое весьма сложным иероглифом: «знамя, бунчук из перьев или хвостов, укрепляемый на перекладине царской колесницы». Возможно, оно было заимствовано в I тысячелетии до н.э. из древнетюркского языка во времена войны и мира с гуннами или ранее, во времена древнекитайских династий прототюркского происхождения Ся (Saqa), Инь или Чжоу [2: 257].

Китайский язык повлиял на многие восточные языки: на японский, корейский и другие. Многие китайские слова попали в русский через посредничество тюркских языков. Китайских заимствований в тюркских языках обнаруживается очень много, однако пока еще они недостаточно изучены. Лучше других

исследовано влияние китайского языка на уйгурский язык, потому что уйгуры проживают в самом Китае или рядом с ним. Ученые также признают, что очень большое влияние китайский язык оказал на восточно-тюркские языки: алтайский, хакасский, тувинский, якутский, в которых, помимо древних общетюркских, есть много собственных заимствований из китайского [3]. Хотелось бы рассмотреть некоторые из китайских слов, относящихся к общетюркской заимствованной лексике, встречающихся в большинстве тюркских языков. Если рассматривать китаизмы в тюркских языках по тематическим группам, то наиболее многочисленные слова относятся: к первой группе – названиям титулов и различных должностей и профессий: *qaγan «государь», 国王 guówáng; tajšy «сын знатного человека»; tegin «принц» кит. taj-tseng; tutuŋ – tutuq «губернатор, генерал», 将军 jiàngjūn* [4: 257]. Вторую группу составляют китаизмы, обозначающие предметы и понятия духовной культуры: *bitik – bičik «книга», кит. pi-piet «кисточка для письма», тюркск. biti-bici-«писать»; burqan – burxan «Будда», кит. fo+xan: foxan-burxan; lu – luŋ龙 lóng «дракон»* [4: 346]. Образ дракона занимает одно из центральных мест в китайской мифологии и широко использовался в китайской культуре. Изображение крылатого дракона было на знаменах императорских войск, против которых в течение многих веков сражались соседние с Китаем народы. Генетическую связь *тюркск. uluğ – uluw и китайск. long «дракон» (ср. монгольск. luw, калмыкск. lun)* можно видеть не только в аспекте семантики, но и с учетом фонетических чередований, характерных для многих тюркских языков [2: 178].

Третью группу составляют китаизмы, обозначающие различные вещества и металлы: *altyn – altun «золото» тюркск. altyn – altun «золото» - тюркск. ala – āl «красный» + кит. tun «медь»: красная медь «золото»; čaj «чай» 茶 chá; suγ – suw «вода» кит. shuj-shuej «вода» 水 shuǐ* [4: 485]. Четвертую группу составляют китаизмы, обозначающие предметы быта и прочие имена: *čan «сосуд, стакан» кит. chan 贮藏所 zhùcángsuǒ; čanaq «посуда» кит. chin+ajaq «чашка» - canaq «посуда»; džaj «место, дом», кит. dzaj «дом, жилище, квартира»; taŋ «утро, восход солнца», кит. tan – dan, 太阳 (tàiyáng) – «солнце, заря»* [4: 497]. Пятую группу составляют китаизмы, обозначающие имена прилагательные и глаголы: *čoŋ «большой» кит. caŋ «длина, длинный»; tyŋ «сильный, очень» кит. taŋ «сильный, сильно», 太 **tài**; tyŋla- «слушать» кит. tiŋ «слушать» 听 tīng* [4: 512].

Китайская народная поговорка *«Учи детей с малолетства, а жену – с первого дня замужества»* представляется переводом тюркской рифмованной поговорки *«Öyrät balang'nı yäş'tän, hatın'nı – baş'tan» (букв. «Учи своего ребенка с младости, а жену – с начала»): кит.* 从童年开始教孩子, 从结婚的第一天开始教你的妻子 *(cóng tóngnián kāishǐ jiào háizi, cóng jiéhūn de dìyī tiān kāishǐ jiào nǐ de qīzi) (татарск. «Баланы яшьтән, хатынны баштан өйрәт»).*

Таким образом, на основе рассмотренных примеров можно сделать вывод о том, что некоторые тюркские слова совпадают в отношении семантики и звукового состава с соответствующими китайскими словами.

Литература

1. Ахмедова М.Х. Язык и культура // Молодой ученый. – 2016. – №1 (105). – С. 619-621

2. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1969. – 384 с.

3. Илиуф Хаджи-Мурат. Тюрко-китайские лексические параллели. [Электронный ресурс]. URL:http://s155239215.onlinehome.us/turkic/44TurkicAndChinese/YiliufHMTurkic-Chinese_Ru.htm (дата обращения 23.12.2023)

4. Кондрашевский А.Ф. Современный китайско-русский словарь. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2008. – 714 с.

«ЧАЙ» В РУССКИХ И КИТАЙСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Ван Жэньин, КФУ, магистрант II курса
Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Фаттахова Н.Н.

Связь между языком и культурой является предметом многих исследований, причем не только глубокого изучения взаимосвязи языка и культуры, но и начал языка и культуры, по данным культурологии. Значения данных связаны с историей и культурой разных стран. Потому что понимание взаимосвязи языка и культуры базируется на многих вещах, не являющихся языком и наукой, таких как духовная культура и культура человека.

Теория международного познания языков признает все языки как способ видения и познания мира, описания и определения этого мира, так что в мире создается концепция использования для понимания мира. Согласно принципам антропологии, человек, культура и мир с помощью языка становятся едиными, и через призму языка реален третий мир: человек, культура и мир. Язык является символом культурного единства и мостом между людьми и обществами.

Пословица – это короткое выражение, придуманное людьми для того, чтобы в нескольких коротких предложениях очень четко выразить какое-либо явление или поведение. Они могут точно отображать поведение людей и жизненные явления того времени. Это национальный символ, законченное предложение, выражающее смысл с помощью правильной идеи. Частично пословицы имеют свой особый рисунок, который достигается за счет использования рифмы (согласных окончаний), ономатопеи (повторения одних и тех же гласных) и аллюзии (повторения одних и тех же согласных), а также сильного чувства ритма и фонетики. Существуют также пословицы, которые содержат в себе некоторый опыт или здравый смысл, чтобы выразить некоторые самоочевидные истины, полезные идеи или взгляды.

Основные черты пословиц как русских фразеологизмов: ясность мысли, простота высказывания, сильное обобщение, богатый лексический состав, образное выражение. Изучение пословиц является обязательной частью понимания культуры, а также способствует лучшему обогащению словарного запаса учащихся. Китайские пословицы, как и русские пословицы, имеют устойчивую форму выражения - идиомы, состоящие из четырех слогов. Китайский язык отличается способом построения и произношения слов, поэтому некоторые явления, связанные со звуками, трудно распознать. Это

связано с тем, что китайский язык произносится по слогам, и слово состоит из нескольких букв, которые считаются одним слогом.

Слово "чай" имеет большое значение и историю как в Китае. Сравнивая значения слова "чай" в китайском и русском языках, можно выявить некоторые различия. В русском языке чай символизирует радушие, гостеприимство и тепло. В китайских пословицах чай в основном используется для выражения времени посадки чайных листьев, управления чайными деревьями и употребления чая для здоровья. Например, русские пословицы: Выпей чайку – забудешь тоску. (Выражает мысль о том, что, когда дела идут не очень хорошо, не стоит терять самообладание и торопить события. Нужно сесть с чашкой чая и успокоиться, чтобы вынести рациональное решение.)； Распивать чаи (пить чай не спеша, как способ скоротать время или просто как дополнение к разговору. Оно также может использоваться в негативном смысле для описания человека, который более ленив)；и тосты с чаем – не думайте, что я их прогоняю! (Произносится принимающей семьей, когда они подают чай своим гостям, существует этикет, который не нужно говорить, но его понимают. (Конец чаепития – конец вечеринки). В русских пословицах и культуре "чай" используется как символ счастья, отдыха, спокойствия и расслабления, а также гостеприимства. В России чай стал важной частью вечеринок и банкетов.

Существует ряд китайских пословиц о чае, связанных с его посадкой и выращиванием. Эти пословицы представляют собой описание посадки и сроков выращивания чая. До сих пор существует множество правил выращивания чая, которые продолжают использоваться, а также множество пословиц, связанных с использованием чая в качестве лекарства. Например: 茶叶是时辰草，早采三天是宝，迟采三天是草。(Чайный лист подобен утренней траве; соберите его в первые три дня, и он станет сокровищем, но если вы соберете его на три дня позже, он станет сорняком.)；采摘多留叶，来年多增产。（При сборе чайных листьев необходимо оставить как можно больше неповрежденных листьев, чтобы урожай чая в следующем году был больше.）；茶为万病之药。(Большинство болезней можно предотвратить с помощью чая. Это также свидетельствует о том, что в Китае чай может использоваться в качестве лекарства.)；土厚栽桑，土酸种茶。(Выращивание чайного дерева требует знания почвы и лучшего роста в правильной почве.)

Русские и китайские пословицы о чае дают представление о разнице в направленности смыслов, представленных в китайских и

русских пословицах о чае. В русском языке большинство из них связано с развлечениями и увлечениями. В китайских пословицах большинство из них связано со временем посадки, почвой и здоровьем. Таким образом, можно сказать, что пословицы – это самый быстрый и точный способ узнать о культуре и обычаях. Понятия культурных и языковых явлений занимают важное место в поисках специфики национальных языков. Эти «представляют собой знание повседневного языка».

Литература

1. Смирнов С.В. Китай: история и современность = China: history and contemporary: материалы X международной научно-практической конференции Екатеринбург, 3-5 октября 2016 г. / отв. ред. С.В. Смирнов. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2017. – 288 с.

2. Щичко В.Ф. Китайский язык. Теория и практика перевода. – 4-е изд. – М.: ВКН, 2020. – 226 с.

3. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка // Сер. лит. и яз. – 2022. – Т. 52. – № 1. – С. 3–9.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ДИАЛОГИК СӨЙЛӘМНЕ ҮСТЕРҮ

Васикова А., КФУ, I курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Сәгъдиева Р.К.

Сөйләм – кеше эшчәнлегенең бер төре, һәм ул тел нормаларын үзләштерү нәтиҗәсендә барлыкка килә. Татар телен чит тел буларак укытуның төп бурычы – татар телен аралашу чарасы буларак кулланырга өйрәтү. Дәрес барышында укучылар татар телендә сөйләмне дөрес кабул итәргә (аудирование), сөйләшүдә (диалогик сөйләмдә) катнашырга, күргәннәре һәм ишеткәннәре турында сөйләргә (монологик сөйләм), татар текстларын укырга һәм аңларга, шулай ук татар телендә грамоталы язу күнекмәләрен үзләштерергә өйрәнергә тиеш.

Диалог – ике яки аннан да күбрәк катнашучылар арасында булган сөйләм формасы. Минемчә, аралашканда диалогик сөйләм күбрәк кыенлыклар тудыра. Диалог алып бару осталыгы уңышлы аралашуның мөһим өлеше булып тора. Шуңа күрә татар телен укытканда өстенлекне шушы сөйләм төренә бирергә кирәк.

Диалогик сөйләм диалогта катнашучыларның икесенә дә бәйле, шуңа күрә аны планлаштыру авыррак. Диалогик сөйләмдә сөйләшү тиз бара, һәм бу тел материалын белүне, сүзлек запасының күп булуын таләп итә. Диалогта төрле тулы булмаган җөмләләр һәм сүзләрне ирекле кулланырга мөмкин.

Диалогка өйрәтү беренче дәресләрдән үк үткәрелә. Диалогка түбәндәге үзенчәлекләр хас:

- диалогта катнашучылар өчен бер кызыклы теманың булуы,
- ике һәм аннан да күбрәк әңгәмәдәш булу;
- материалны ирекле сөйләү мөмкинлеге;
- капма-каршы элемтә булу һ.б.

Диалогик сөйләмне өйрәнүдә билгеле бер эзлеклелек булу бик мөһим. Диалог өстендә эшнең түбәндәге төп этапларын билгеләргә мөмкин: диалогик үрнәкне тыңлау һәм аңлау, диалогик үрнәкне төрле дәрәҗәләрдә кабатлау: истә калдыру юлы белән, ситуация эчендә үзгәрешләр белән һ. б. Татар телендә диалогик сөйләмне тыңларга һәм аңларга, диалог репликаларын дөрес сөйләргә, үрнәккә охшаш диалог төзергә, диалогны үзеңә төзергә мөмкин.

Укучыларга диалогик сөйләм күнекмәләрен яхшыртырга ярдәм итәр өчен төрле ысуллар һәм алымнар бар.

Уен алымы

Уен – татар телендә диалогик сөйләмне өйрәтүнең иң нәтиҗәле ысулларының берсе. Укучылар рольле уеннар уйный алалар, анда алар

төрле персонажлар ролен үз өсләренә алалар һәм төрле ситуацияләр турында фикер алышалар. Мәсәлән, «кунаклар очрашуы» уенын үткәрергә мөмкин, анда укучылар кунакларны сәламләргә, аларга сораулар бирергә һәм аларның сорауларына җавап бирергә тиеш.

Аудио һәм видео материаллар белән эшләү

Аудио һәм видео материалларны куллану диалогик сөйләм күнекмәләрен үстерү өчен дә файдалы булырга мөмкин. Укучылар сөйләмне ишетү һәм диалогта катнашу өчен татар телендә мульфильмнар яки кинолардан өзекләр карый ала. Шулай ук видео дәресләр кулланырга мөмкин, анда укучылар татар телендә диалоглар тыңлый һәм алар турында фикер алыша ала. Материаллар укучыларга өйрәнелә торган телнең мәдәнияте һәм традицияләре белән танышырга ярдәм итә.

Төркемнәрдә эш

Тагын бер мөһим алым – төркем белән эш. Төркем эшендә укучылар бер-берсен тыңларга, һәр катнашучының фикерен исәпкә алырга, үз позицияләрен дәлилләргә һәм компромисска килергә өйрәнәләр. Төркем биремнәре билгеле бер теманы тикшерүгә, проблеманы чишүгә, мәгълүмат эзләүгә һ. б. юнәлдерелә ала.

Шулай ук диалогик сөйләмгә өйрәтүдә түбәндәге биремнәрне кулланырга мөмкин:

1. Репликаны дәвам итегез, җавапны языгыз;
2. Үрнәк буенча яңа ситуацияле диалог төзегез;
3. Терәк сүзләрне кулланып диалог төзегез;
4. Кирәкле репликалар өстәп диалогны укыгыз;
5. Диалогик сөйләмне монологик сөйләмгә үзгәртегез;
6. Диалогны рус теленә тәрҗемә итегез;
7. Диалогтагы фигыльләрнең заманын үзгәртеп языгыз һ. б.

Әлеге төр күнегүләр укучыларга башка укучылар һәм укытучылар белән аралашу күнекмәләрен үстерергә ярдәм итәләр, укучыларны лексика белән таныштыралар, ярдәм итәләр.

Шулай итеп, татар теле дәресләрендә диалогик сөйләм күнекмәләрен үстерү уен технологияләре, аудио һәм видео материал белән эшләү, төркемнәрдә эш һәм башкалар кебек төрле алымнар кулланырга мөмкин. Шуны истә тотарга кирәк: диалогик сөйләмнең уңышлы үсеше өчен дәрестә уңай атмосфера тудырырга, укучыларның активлыгын үстерергә һәм аларны татар телендә аралашырга этәрергә кирәк.

Әдәбият

1. Вәлиева Ф.С., Саттаров Г.Ф. Урта мәктәп һәм гимназияләрдә татар телен укыту методикасы.– Казан: Раннур, 2000. – 167 б.

2. Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: Хәтер, 2001. – 432 б.

3. Харисов Ф.Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 302.

ТЕЛ ЯЗМЫШЫ – МИЛЛӘТ ЯЗМЫШЫ

Вахитова Л.Р, Чувашия Республикасы, Батыр муниципаль округы, беренче номерлы Шыгырдан урта мәктәбе, X сыйныф
Фән. җит. – татар теле һәм әдәбият укытучысы Мтеева З.Ш.

Татарлар борынгы заманнан ук тарихка билгеле халык. XIX йөз татар галиме Ризаэддин Фәхретдин “Болгар вә Казан төркиләре” дигән хезмәтендә “без татарлар, төрки милләтеннән, бик борынгы һәм шөһрәтле, дөньядагы авырлыкларга түземле һәм чыдамлы, төпле һәм нык торучан бер халык,”- дип язган.

Әйе, туган халкымның узган тарихы фаҗигале вакыйгаларга бай. Шуларның иң афәтлесе, әлбәттә, Казан ханлыгының Явыз Иван тарафыннан яулап алынуы һәм Рус дәүләте составына кертелүе булган.

Халкым күпме изелсә дә үзенең ана телен саклап калды. ә милләтнең саклануы турыдан- туры телгә бәйле.

Мин үзем Татарстан белән читтәш булган Чуашия җирлегендә яшим. Чуаш Республикасы 18 мең 300 кв. км. җир били. ә татарлар саны 3% чамасы. Башкалабыз Чебоксар шәһәреннән алып төрле авыл һәм районнарда безнең милләттәшләребез яши. Ә үзебезнең Батыр районнында саф татар авыллары җидәү: Шыгырдан, Кыр Бикшеге, Озын Куак, Кзыл – Камыш, Татар Согыты, Кызыл Чишмә һәм Татар Тимәше.

Бу авылларда милләтебезнең матур гореф – гадәтләре, телебез сакланып калган. Ләкин шулай да милләт язмышы хакында уйланулар бүгенге көнгә кадәр дәвам итә. Татар милләтенең киләчәге бармы? Ул өметлеме? Чуваш җирлегендә адашып калган милләттәшләребез үз ана телләрен югалтмасылармы? Чуваш халыклары белән беррәттән татар халкы лаеклы урын алырмы? Менә шушы мәсьәләләр бүгенге аек акыллы яшь буынны, шул исәптән мине дә, борчый.

Бүгенге көндә телне саклау проблемалары үзенә зур игътибар таләп итә. Кайсыбер ата-аналар нәрсәгә соң ул татар телен белергә, яшьтән үк чит телне өйрәнә башларга кирәк, дип уйлыйлар. Мин бу фикер белән килешмим. Чөнки бала ана телендә аң, белем һәм тәрбия ала, шул телдә төпле генә иттереп фикер йөртә. “Кешене ана теленнән аеру, яңа туган баланы ана сөтеннән аерып ясалма сөт белән тукландыруга тин”, - дип фикер йөртә Айдар Халим.

Тагын бер актуаль проблема катнаш гаиләләр булып тора.

Милләт язмышы проблемасы элек-электән язучыларыбыз, шагыйрьләребез, драматургларыбыз иҗатында киң чагылыш тапкан. Мин бүген үземнең чыгышымда Г.Исхакый һәм Зариф Бәшири иҗатларында күтәрелгән актуаль проблемалар турында язып китәсем

килә. Г.Исхакыйның бер гасыр элек үк “Әүвәл әхлак бозыла, икенче – тел бетә, аннан соң халык үзе дә юкка чыга”, дип милләт язмышын кайгыртып әйткән сүзләре бүгенге көндә дә актуаль булып кала. Г.Исхакый милләтебезнең руслашып юкка чыгу ихтималының зур булуын күреп борчыла, сәбәбен катнаш никахларда күрә. Бу проблеманы “Ул әле өйләнмәгән иде” әсәрендә тулы һәм эзлекле яктырта. Повестьның төп герое укымышлы, рус мәдәнияте йогынтысында тәрбияләнгән егет – Шәмси һәм алдынгы фикерле, тәҗрибәле хөр хатын Анна арасындагы мәхәббәт тасвирлана. Шәмсинең сөю хисләре дини- милли традицияләр белән каршылыкка керә. Ир белән хатын уртак тормыш итәләр, уртак балалар үстерәләр, ә үзләре ике ярда торган ике кеше, ике рухият белән яшиләр.

Ә.Еникиның “Әйтелмәгән васыятен”дә дә шул ук тема чагылыш таба. Акъәби башкорт балалары үстерә. Озын тормыш юлы үтеп, зур тәҗрибә туплаган, башкорт халкының акыл – зиһенен үзенә сеңдергән, илгә күп белгечләр үстереп биргән Ана күңел байлыгы, балаларына үзеннән соң калдыра торган мирас турында уйлана. Олы улы Суфиянның марҗага өйләнүен бик авыр кичерә. “Ирләр тән булса, хатын – кыз җандыр” дигән мәкальне искә төшердем. Катнаш никахта аналары марҗа булганлыктан, балалары да урыс була. Исемнәре дә русча, җитмәсә “ана сөте белән салынган” телләре дә русча. Менә Акъәби каршында башкортча “ярты кәлимә” сүз дә әйтә алмаган оныгы Суфиян улы басып тора. Буыннар җебе өзелә.

Мине кызыксындырган, шул ук катнаш никах мәсьәләсен күтәргән тагын бер әсәр Зариф Бәширинең татар һәм чуаш телендә язылган “Чуваш кызы Әнисә” исемле әсәре.

Татар егете Зариф Униссене бер күрүдә үк ошата. Васек дәдәй Униссене татар гаиләсенә асрамага бирә. Тик кыздан чуваш динен саклавын үтенә, татар гаиләсендә яшәгәндә Униссенең исемен Әнисәгә алыштыралар.

Тора-бара Заркай белән Әнисә арасында мәхәббәт җебе сузыла. Ләкин боларга бик динчел, христианчыл булу белән бергә, үзенең чуашлыгын тирән бер фанатизм белән саклый, аны изге бернәрсә иттереп саный торган дәдәсе һәм егетнең мулла этисе киртә булып тора.

Вакытлар уза, Заркай шәһәргә укырга китә. Әнисә дәдәсе өенә күчә. Зариф шәһәрдә яшәсә дә, күңеле белән Әнисәсе янында була. Бер кызга да күз салмый үзе, ләкин Әнисәгә дә минеке бул дия алмый. Әнисә үзенең мәхәббәтенең киләчәге юклыгын белеп, агу эчеп үлә.

Менә шундый тетрәнгеч язмыш. Мондый язмыш мине уйландырды.

Әйткәнемчә, катнаш никах – бүгенге көн кадагына суккан мәсьәлә. Йөзләгән, меңләгән татар егетләре һәм кызлары башка милләт вәкилләрен якын итәләр. Заман таләпләренә буйсынып, алар үз диннәрен, телләрен югалтып, катнаш гаиләләр коралар. Кеше бәхетен мәхәббәттән башка карау мөмкин түгел, ә мәхәббәт чикләрне белми.

Катнаш никахлар бүген гадәти хәлгә әверелде. Мәхәббәт күңелләргә иңгәч, сөйгән кешеңнең нинди диндә булуын уйлап тормыйсың. Иң мөһиме – бер – береңне ярату кебек тоела.

Әмма мондый катнаш никахларның күбесе телне бетерүгә китерә. Бала ата – ана тәэсиренә дучар булып, чит ил телендә аралашырга мәҗбүр була.

Телне без иң камил бер аралашу коралы, кешелек дөньясын алга әйдәүче бер прогресс чарасы дибез. Тел – ул буыннан-буынга ана сөте белән күчә килгән иң мөкатдәс бер мирас. Менә шул байлыкны, хәзинәне кадерләп саклап калу безнең бурычыбыз. Әмма Татарстаннан читтә, башка төбәкләрдә, өлкәләрдә, чит илләрдә яшәп яткан телләрен, гореф-гадәтләрен югалтмаган татарлар, үзләренең мирасын яшь буынга тапшыра алырмы? Шул буын кешеләре динне, телне саклый алырмы?

Без бит һаман татар теленең, туган телебезнең киләчәге тагын да матур булыр дигән өмет белән яшибез. Тик бу өметләр бик үк акланмаслар, ахры.

Чөнки мәктәптә югары сыйныф укучыларының татар теле һәм әдәбияты дәресләре укыту сәгатьләренең саны кыскарды. Бу мәсьәлә дә татар теленең үсешенә бик зур киртә булып тора.

Күз алдына китерик: үзенең туган татар телен белмәгән кеше бөек Тукай, герой-шагыйрьләр әсәрен уку бәхетеннән мәхрүм.

Әгәр татар телен бетерүгә юл куйсак, тора-бара туган телебез бөтенләй юкка чыгачак. Ә тел белән бергә тарих та, мәдәният тә һәм тел белән бәйле булган башка нәрсәләр дә юкка чыгачак.

Шундый ук актуаль проблема булып татар мәктәпләренең юкка чыгарылуы. Үзебезнең Батыр районында гына ике татар мәктәбе ябылды. Кзыл-Чишмә һәм Татар Тимәш авыл балалары күрше чуваш авылларына укырга йөрергә мәҗбүр ителделәр.

Ә мин үзем татар баласы, барлык телләргә дә хөрмәт белән карыйм. Рус телендә әйбәт сөйләшәм, инглиз, чуваш телен өйрәнәм. Ә туган телем – татар телем, анам теле булганы өчен ул миңа аеруча якын. Мин аның киләчәге өчен һич тә битараф була алмыйм. Ул миңа тудырган анам кебек, туган җирем кебек якын. Шуңа күрә аның киләчәге матур буласына ышанам.

Телне үстерүче, кадерләп саклап торучы безнең укытучыларыбыз булганда, чуваш халкы арасында яшәгән татарларның теле, гореф-гадәтләре, йолалары һичкайчан югалмас дип өметләнәм.

Нәтиҗә ясап шуны әйтәсем килә: тел – милләт сакчысы. Тел бетсә – милләт тә бетә. Минемчә, татар теленең киләчәге бары тик бездән генә тора. Минем уйлавымча, безнең аңа карашыбыз битараф булмас. Чөнки туган телебез – үзе бер сихри дөнья. Туган телебез – безнең тарихыбыз. Без һичшиксез, әлеге тарихны дәвам итүчеләр, ана телен саклаучылар булырбыз. Чөнки без туган телебезне яратабыз.

“КЕЧКЕНӘ ИПТӘШЛӘР” ЖУРНАЛЫНЫҢ (1924-1928) ЖАНР ҺӘМ ТЕЛ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Вәгыйзова А., КФУ, II курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Юсупова Ә. Ш.

1924 елда «Татарстан» газетасында Муса Җәлилнең 9-14 яшьлек балалар өчен журнал чыгарырга кирәклеге турында мәкаләсе басылып чыга. Шул ук елның 20 мартында Мәскәүдә «Кечкенә иптәшләр» дип аталучы балалар журналының беренче саны дөнья күрә

«Кечкенә иптәшләр журналы – 1924 елның мартыннан Мәскәүдә чыгучы яңа советчыл татар журналы. Журнал гарәп язуында була.

«Тәрбиятел-әтфаль», «Ак юл», «Балалар дөньясы» яшь буынны милли һәм динле итеп тәрбияләү, чын татар җанлы кешеләр үстерү максатын куйсалар, «Кечкенә иптәшләр» белән татар балалар матбугатында бөтенләй үзгә, икенче чор башлана, милләт һәм дин төшенчәләре югала, интернационализм сыйнфый тәрбия алгы планга чыга, яшь буынны яңа җәмгыять — социализмны актив төзүчеләр итеп әзерләү бурычы куела. Журнал комсомол карамагына алына.

Ф. Кәримнең “Хәзер сезнең белән” исемле беренче шигыре “Кечкенә иптәшләр” журналының 1927 елгы икенче санында дөнья күрә.

Басмада Г.Мохтар, Х.Садыйков, М.Парсин, Н.Нәбиуллин составындагы редакцион коллегия эшли. Берара мөхәррире булып М. Уразмөхәммәтев, 1926 елдан Х. Курмаев, 1927 елның 11 нче саныннан журналны Муса Җәлил җитәкли.

Революцион энтузиазм белән канатланып журналга яшь каләмнәр килә. Күтәренке интонацияле шигырьләр күбәя. Күп кенә яшь татар әдипләре журналда үзләренең иҗади эшчәнлекләрен башлап җибәрәләр. Актив авторлар арасында Зәйнәп Бәширова, Н.Гыйбадуллин, А.Мөхтәров, Мөхәммәт Парсин, Н.Рубцова, Х.Садыйков, Т.Салихов, М.Уразмөхәммәтов, Ю.Усманов, И.Юманкуловлар була.

Журнал үзенең максаты итеп укучы яшьләр тормышын төрле яклап яктыртуны куя.

Редакция пионерлар, комсомол эшчеләр, укытучылар арасында хәбәрчеләр челтәре төзү буенча актив эшчәнлек алып бара. Ил буенча басманың барлык саннары турында фикер алыша торган «Кечкенә иптәшләр» журналы дуслары түгәрәкләре барлыкка килә; аның битләрендә яшь хәбәрчеләр җибәргән язмалар даими урын ала.

«Кечкенә иптәшләр»нең эшчәнлеген бәяләп, (ВЛКСМ ҮК) Бөтенсоюз ленинчыл коммунистик яшьләр берлеге «журнал үзенең

эшчәнлегенә татар-башкорт эшче һәм крәстиян балаларын актив җәлеп итә», дип яза.

Журналның эчтәлегенә килгәндә, балаларның көндәлек тормышына кергән яңа сүз – пионер сүзе басманың үзәгенә менә.

Й.Госмановның «Канлы көннәр хатирәсе (Кызыл Армиянең җиде еллыгына багышлана)» Г. Мохтарның «Штабтагы кечкенә Габбас», «Ил баласы Шака», Г. Баембитовның «Бүре баласы кайткан», К. Зәйдуллинның «Көтүче Кәшфи» хикәяләре дә ирек һәм бәхетнең авыр көрәшләрдә яулап алынганлыгы, бу көрәшкә кечкенәләрнең дә катнашуы турында сөйлиләр. Журналда дөнья күргән хикәя һәм шигырьләрнең күбесе әдәби эшләнешләре ягыннан әллә ни югары тормасалар да, татар совет балалар әдәбиятының башлангыч үрнәкләре булу ягыннан игътибарга лаек.

Редакция сан саен диярлек юлбашчыларның рәсемнәрен биреп бара. 1924 елның 23 маенда (XIII съездда) пионер оешмасына В.И. Ленин исеме бирелүне зур бәйрәм итеп билгеләп үтә.

Журнал 1925 елның 5 нче саныннан «Октябрятлар почмагы» ача. Монда нәниләр өчен вак-вак хикәяләр, шигъри тезмәләр басыла.

1928 елдан «Кечкенә иптәшләр» латин графикасына күчеп, «Октябрь баласы» дип атала башлый. 1933 елда журнал Казанга кайта, «Пионер каләме»нә әверелә. 1941 елда, сугыш башлангач, журнал чыгудан туктала. Сугыш беткәч, 1952 елда ул «Пионер» исеме белән янә дөнья күрә. Ә 1957 елда, илдә «Пионер» исемле журналлар артык күбәеп китү сәбәпле, журнал исеме «Ялкын»га үзгәртелә.

Әдәбият

1. https://tt.wikipedia.org/wiki/Кечкенә_иптәшләр
2. https://tatarica.org/ru/razdely/sredstva-massovoj-informacii/periodicheskie-izdaniya/kechkene-iptehshlyar
3. “Кечкенә иптәшләр” 1927 ел, (42) 10нчы сан

ЛИЧНЫЕ ТАТАРСКИЕ ИМЕНА, ЗАИМСТВОВАННЫЕ ИЗ АРАБСКОГО ЯЗЫКА

Гайнутдинов Р., РИИ, студент I курса
Науч. рук. – стар преп. Замалиева Г.Х.

Именование не рассматривается людьми как обычное событие. С точки зрения тюркской культуры, создание семьи, рождение детей и их наречение всегда имело большое значение. Средняя Азия, родина тюрков, является основой верований и традиций, укоренившихся в подсознании тюркских общин, а также источником традиции именований. Начиная с памятников Орхана, которые считаются первыми письменными произведениями тюркской истории, в енисейских надписях и в книге Деде Коркута, имеется много сведений о значении, которые тюрки придают именам [1].

Имена отражают их социальную личность или принадлежность к социальной структуре, а также содержит указания и пожелания на будущее ребенка. Следовательно, имена тщательно выбираются, чтобы сделать человека счастливым, успешным, благородным, сильным и хорошим. Имена, связанные с религией, историей или природой, также входят в число древнетюркских традиций. Многие из этих традиций до сих пор сохраняются во многих тюркских общинах.

В тюркской мифологии такие животные как, лев, лошадь, бык, барс, верблюд, олень, тигр, козел, овца, собака, волк, леопард, сокол, орел, журавль, лебедь и другие, занимают важное место в связи с кочевничеством. Кроме того, большое значение в верованиях имеет как сама природа, так и предметы в ней: день (көн), луна (ай), звезда (йолдыз), небо (күк), заря (таң), гора (тау) и море (диңгез) железо (тимер), золото (алтын) и другие. Данные особенности также отражены в именах: Тимур, Тимербике, Чулпан, Айнур, Айсылу, Тансылу, Алтырчура, Танюлдыз, Юлдус и другие [2: 186-188].

После того как тюрки приняли ислам, под влиянием религии произошли значительные изменения в выбранных именах и практике присвоения этих имен детям. Вследствие того, что исламская религия и культура, которые легко адаптируются к тюркской социальной структуре, поскольку ее принципы вполне совместимы с эмоциональной и мыслительной структурой тюркской нации, составляют важную часть тюркской национальной идентичности и сознания. Таким образом, в тюркской культуре стали предпочитать имена, связанные с религией ислам, однако, не забывая свои традиционные имена. В последующие изменения появились общие имена, которые соединяли в себе как арабскую, так и тюркскую.

Касательно чисто арабских заимствований, то их можно разделить на две подгруппы:

1) Имена религиозного значения;
2) Имена светского значения [3: 10-12].

В первую подгруппу относятся имена, имеющие ярко выраженную религиозную основу. В женских именах в основном имена, являющие родственников пророка Мухаммада: Амина, Хадиджа, Гайша, Рукыя, Зайнап, Фатыма и др. Также имена, связанные с религиозным праздником: Гаетсылу (от праздника Гает), Маулида (от названия месяца Маулид) и др. Встречаются также имена имеющие отсылку к религии: Саима (женщина соблюдающая пост), Каусария (священный родник в раю), Мадина (город пророка Мухаммада) и др.

Мужские имена, в основном относящиеся к религии: Динислам, Габдулла (раб Божий), Гайнутдин (богатый верой), Иман (вера), Муслим (мусульманин), Насретдин (тот, кто помогает религии) и другие [1; 2.]

Во вторую подгруппу относятся женские имена, относящие к понятиям обаяние и изящества. Газиза (милая, дорогая), Нафила (подарок), Сагадат (удача, счастье), Джамиля (красивая), Рана/Рания (красивая), Суфия (чистая) и др. Кроме того имеются имена, со словами, которые подчеркивают красоту женщин: бәнат (девушка), камал (без изъяна), ниса (госпожа), нур (луч), җамал (красавица), камәр (луна), шәмс (солнце). Например: Нурджамал (лучезарная красавица), Нурия (лучезарная), Нурбанат (лучезарная девушка), Шамсегаян (приветливое как солнце), Шамсия (солнце), Камарсылу (красивая, изящная как луна), Камария (красивая) и др. [1; 2.]

Мужские имена относящие к понятиям твердости, героизма, главы государства, защитник и т.д. Например: Агзам (возвышенный), Азамат (рыцарь), Азиз (могучий), Амин (честный), Бакир (изучающий), Забир (твердый, сильный), Зуфар (победитель), Мулат (желанный), Камил (совершенный), Латыф (человек с открытым взглядом), Надир (редкостный), Раиль (основатель), Салим (здоровый), Фарид (бесподобный, единственный) и др. [1; 2]

Имена, которые соединили в себе и тюркские и арабские компоненты: Амирхан (правитель), Ильсаф (земная непорочность), Инсаф (самый чистый), Кайсура (герой), Акназар (светлый, лучистый взгляд), Ишморат (желанный друг), Котлыниса (счастливая девушка), Татлыбанат (сладкая девушка), Уразман (обладатель удачи, счастья), Ташмат (прославленный камень), Тимергали (возвышенное железо), Даулатбай (богатое государство), Фаезхан (милосердный, щедрый хан), Асмабика (главная девушка), Колахмат и другие [3: 11].

Взаимосвязь культур отражалась на обоих народов, что приводило к употреблению заимствованных имен, которые оставляли след в истории. В современном мире у СМИ преобладает эффект влияния, в связи с чем общество предпочитает имена героев фильмов, сериалов или самих актеров. От данной тенденции не остались в стороне и арабский мир, в связи распространением турецких сериалов, многие арабы стали предпочитать тюркские имена, например в списке лидеров следующие имена: Барыш, Мерьем, Халит, Берен, Серенай, Кыванч [5]. Хотя ранее арабы по различным причинам сторонились заимствованных имен, но, несмотря на это многие уже употребляли иностранные имена. Например, имена, имеющие тюркские корни: Айлин آيلين (лунный ореол), Айнур آينور (лунный свет), Айтен آيتن (белоснежная как луна), Айтадж آيتاج (лунная корона), Альма ألمى أو ألما (яблоко), Джейлян جيلان (газель), Инджи إنجي (жемчуг), Мераль ميرال (священная гора), Назли نازلي (супруга), Нурай نوراي (луч луны), Тулай تولاي (яркий, как луна), Туркан توركان (турецкий герой) и другие [4].

В данной работе приведена лишь малая часть арабских имен, которые вошли в обиход татарской культуре. Несомненно, в современности у многих семей в определении предпочтений имен стали элементы электронной культуры, такие как телевидение и интернет, используемые большими массами в 21 веке. В результате повлияло на современность и отразилось на предпочтении имен. Однако не следует забывать, что явление, называемое культурой, представляет собой не фиксированную структуру, а динамическую структуру, которая может обновляться в соответствии с эпохой.

Литература

1. Аникеева Т.А. «Китаб-и дедем Коркут» как памятник книжного эпоса // Шаги/Steps. 2015. №2. [Электрон. Версия]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kitab-i-dedem-korkut-kak-pamyatnik-knizhnogo-eposa (дата обращения: 13.01.2024).

2. Кусимова Т. Исемдәр донъяһында. Башҡорт исемдәре һүҙлеге, башҡорт һәм рус телдәрендә. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1991. – 192 б.

3. Саттаров Г.Ф. Татар исемнәре сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 256 б.

4. Ahmad Mustafa Halimah. Translating Arabic proper names: a foreignising approach.// International Journal of English Language and Linguistics Research. Vol.4, No.2, 2016. – pp.1-16. Электрон. версия. URL: https://eajournals.org/wp-content/uploads/Translating-Arabic-Proper-Names-A-Foreignising-Approach.pdf (дата обращения: 02.01.2024)

5. Hurriyet Daily News. Newborns in Middle East named after Turkish TV stars. [Электрон. Версия]. URL: https://www.hurriyetdailynews.com/newborns-in-middle-east-named-after-turkish-tv-stars--95828 (дата обращения: 02.01.2024)

СӨЙЛӘМ ЭШЧӘНЛЕГЕНЕҢ БЕР ТӨРЕ БУЛАРАК ТЫҢЛАП АҢЛАУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Гарифуллина Г., КФУ, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Мөгътәсимова Г.Р.

Тыңлап аңлау хәзерге дөньяда мөһим күнекмә булып тора һәм ул тормышның төрле өлкәләрендә: мәгарифтә, эштә һәм көндәлек аралашуда таләп ителә.

Тыңлап аңлау – ул үзләштерелә торган авазларны аңлау, аларны мәгънәви комплексларга берләштерү, истә калдыру, мөмкин булганча алдан уйлап кую күнекмәләре. Кешеләр мәгълүматның күп өлешен ишетү каналы буенча ала. Димәк, тыңлап аңлау бәйләнешле сөйләм барлыкка килү процессында мөһим роль уйный. Шуңа күрә теләсә кайсы телне үзләштерү бу бүлектән башлана.

Тыңлап аңлау – сөйләм эшчәнлегенең рецептив төре буларак бер үк вакытта сөйләмне ишетү һәм аны аңлауны үз эченә ала. Ул сөйләм эшчәнлегенең мөстәкыйль төре дип санала.

Үз туган телләрендә сөйләшкән башка кешеләрне нинди очракларда тыңларга туры килергә мөмкин? Әлбәттә, әңгәмә вакытында, шул телдә төрле тапшырулар караганда, дәресләр, лекцияләр барышында укытучыны яки сөйләүчене тыңлаганда һәм башка бик күп очракларда. Шуңа күрә тыңлап аңлауга өйрәнү барышында укучылар тормыш-көнкүрештә әйтелгән мәгълүматларны дөрес ишетергә өйрәнергә тиеш.

Татар теле дәресләрендә дә тыңлап аңлау күнекмәсен ныгытырга кирәк дип саныйбыз. Бу бүлеккә өйрәтү берьяктан, укучыларның коммуникатив компетенциясен формалаштыруга булышлык итсә, икенче яктан, дөрес эчтәлекле сайланган текстларны тыңлау укучыларга әхлакый, эстетик һәм мәдәни тәрбия бирә.

Телдән сөйләм китап теленнән аерыла һәм ул түбәндәге үзенчәлекләр белән характерлана:

1. кыска сөйләм кисәкләре хасил булу;
2. сүзлекләрдә күрсәтелгән фонологик әйтелешнең аерылып торуы;
3. еш кына сүзлек түгел, ә сөйләм лексикасы кулланылуы;
4. артык мәгълүмат булу. Сөйләүче еш кына темага кагылышлы булмаган сүзләрне кулланырга мөмкин, мәсәлән, минемчә, ээ һ.б.

Сөйләм эшчәнлеге төре буларак тыңлап аңлау бүлеге дә үзенә хас үзенчәлекләргә ия:

1. Пассивлык. Сөйләшүдән яки язудан аермалы буларак, тыңлап аңлау сөйләм эшчәнлегенең пассив төре булып тора. Кеше нәрсәдер

тыңлаган вакытта телдән тапшырыла торган мәгълүматны кабул итә һәм аны аңларга тырыша.

2. Вакыт белән чикләнгәнлек: артка кайтырга һәм текстны яңадан укырга мөмкин булган укудан аермалы буларак, тыңлап аңлау барышы реаль вакытта башкарыла. Бу тыңлаучыларга игътибарлы булырга һәм мәгълүматны тиз арада эшкәртә белү күнекмәсенен яхшыртырга таләп итә.

3. Шау-шу булу, ягъни сөйләм барышында аңа бәйле булмаган чит тавышлар ишетелү: машиналар тавышы, арткы фондагы башка кешеләрнең сөйләшүе.

4. Игътибарлык таләп ителә. Тыңлап аңлау барышында тыңлаучыдан җитдилек таләп ителә. Аңа сөйләүче сөйләмен игътибар белән тыңларга, ә чит тавышларны һәм читкә юнәлтә торган факторларны игътибарсыз калдырырга өйрәнергә кирәк.

5. Сөйләмнең кабатланмас булуы. Телдән сөйләм табигате белән бертөрле булмаска мөмкин. Сөйләшүчеләр төрле интонацияләр, акцентлар, сөйләм тизлеге һәм хәтта диалектлар кулланырга мөмкин. Тыңлап торучыга мондый аерымлыкларга әзер булырга һәм аңа сөйләмнең төрле стильләренә яраклашу күнекмәләрен булдыру мөһим. Тагын шуны да истә тотарга кирәк: чын тормышта җөмлә бер тапкыр әйтелә һәм, әгәр тыңлаучы тарафыннан соралмаса, кабатланмый. Кабатлап әйткән очракта да теге текстка абстолют туры килмәскә мөмкин. Мәсәлән, “Мин кичә энигә шалтыраттым һәм озаклап аның белән сөйләштем” җөмләсен сөйләүчү “Мин кичә эни белән сөйләшеп алдым” дип үзгәртеп әйтергә мөмкин.

6. Мәгълүматның чикләнгән булуы. Телдән сөйләм вакытында кайбер мәгълүматләр булмаска, әйтелмәскә мөмкин. Тыңлаучы бушлыкларны тутыра һәм булган мәгълүматларга нигезләнеп нәтиҗәләр ясый белергә тиеш.

7. Сөйләүче белән тыңлаучының үзара бәйләнеше. Әңгәмә вакытында сөйләүче, кагыйдә буларак, тыңлаучының үзенчәлекләрен, аның кызыксынуларын һәм ниятләрен исәпкә ала. Тыңлаучы сораулар бирергә, сөйләүченең сүзләрен төгәлләштерергә яисә аңа җавап бирергә әзер булырга тиеш.

Тыңлап аңлауны формалаштыру барышында мөһим шарт булып мотивация тора. Укучыларда тыңлап аңлауга ихтыяҗ булдыру өчен аудиотекстларның дөрес сайлануы мөһим. Авыр, дөрес сайланмаган язмалар өметне өзәргә, ышанычтан мәхрүм итәргә мөмкин. Артык җиңел аудиотекстларның шулай ук файдасы күп түгел, чөнки кыенлыкларны җиңеп чыгу моменты булмау эшне кызыксыз итә. Шулай ук аудиотекстларның укучыларга актуаль булган проблемаларга

багышланган булуы кызыксуны арттыру чарасыннан санала. Мисал өчен, укучылар тарафыннан дуслык һәм мәхәббәт, һөнәр сайлау, башка ил халыклары тормышы турындашы аудиотекстлар зур кызыксыну белән кабул ителә.

Шулай итеп, аудирование сөйләм эшчәнлегенең мөстәкыйль төрен тәшкил итә һәм ул катлаулы бүлекләрдән санала. Укучыларга сөйләм эшчәнлегенең бу төрен аның үзенчәлекләрен исәпкә алып өйрәтергә кирәк.

Әдәбият

1. Елухина Н.В. Обучение аудированию в русле коммуникативно-ориентированной методики // Иностранные языки в школе. – 1989. – № 2. – С. 29-31

2. Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: Хәтер, 2001 – 368 б.

3. Харисов Ф.Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2002. – 234 б.

ШӘРИФ КАМАЛ ИҖАТЫНДА КЕЧКЕНӘ КЕШЕ ОБРАЗЫ

Гатауллина Р., Буа р-ны, Түбән Наратбаш мәктәбе, IX сыйныф
Фән. җит. – Исланова Г.Г.

Еллар, чорлар алмашынып торганда да исемнәре җуелмыйча, күп меңләгән укучылары күңелләрендә мәңгегә урнашып кала торган әдипләр була, – аларның әсәрләренә тарих тузаннары да кунмый – андыйлар гел балкып, күңелләрне сөендереп яшиләр дә яшиләр. Мондый язучыларны классик әдипләр дип, ә аларның әсәрләрен классик әдәбият дип атыйлар. Аңлашыла ки, бу сүзләрне олы хөрмәткә лаеклы шәхесләргә һәм аларның үлмәс иҗатларына карата гына әйтергә мөмкин. Шәриф Камал – әнә шундыйларның берсе.

Язучы үз әсәрләрендә бик күп төрле проблемаларны күтәрә, күп төрле образларга мөрәҗәгать итә. Мәсәлән, берничәсен генә атап үтик: Гади кешеләрнең авыр тормышын һәм рухи фаҗига белән тулы язмышын гәүдәләндергән *“Уяну”* (1909), *“Буранда”* (1909), *“Сулган гөл”* (1909), *“Сукбай”* (1910) хикәяләре. *“Кычкырыш”* (1910), *“Бер картның тойгылары”* (1910), *“Курай тавышы”* (1912) һ. б. хикәяләрендә кешелеклелек тойгысының чынбарлыктагы явызлык күренешләре белән бәрелешүе, шуның нәтиҗәсендә туган бәхетсезлек, вөҗдан газабы, драматизм сурәтләнә. Авыл зыялылары образларын үзәккә куйган *“Авыл мөгаллиме”* (1910), *“Шәкерт”* (1910) хикәяләре. Вакытлы шахтерларның авыр тормышын караңгы буяуларда сурәтләгән *“Козгыннар оясында”* (1910) әсәре. 1914 елда язылган *“Акчарлаклар”* әсәрендә балык тоту промыселларына, акча эшләү нияте белән бәхет эзләп, эшкә килгән вакытлы эшчеләрнең тормышы сурәтләнә.

Ш. Камал әсәрләрендә кеше, аның бәхете мәсьәләсе кызыл җеп булып сузылган. Беренче булып, тормыш тарафыннан рәнҗетелгән геройларны – кечкенә кешеләрне – рус әдәбиятына А.С. Пушкин “Станционный смотритель” әсәрендә алып килә. Шулай ук әлеге темага М.В. Гоголь, И.С.Тургенев һ.б. бик күпләр мөрәҗәгать иткән. Татар әдәбиятында исә бу теманы күтәрүчеләрнең берсе булып Ш. Камал тора. “Ул хикәяләрендә гомер буе изелеп, каһәрләнеп яшәүдән гаҗизләнгән, барыр кыйбласын тапмый гасабиланган, еш кына кешелеген югалту дәрәҗәсенә җиткән типлар үзәккә алына, шыксыз тормыш тудырган ямьсез инстинктлар алгы планга чыга. Язучының “Муса ачуланган иде. Ачуыннан күзләре акайган, йөзе ут шикелле яна, дулкынлануыннан сүзен әйтә алмый иде...” сүзләре белән башланган *“Уяну”* дигән беренче хикәясе кешедәге шул ерткычлык сыйфатларын

калку итеп тасвирлауга һәм явызлыкның авыр фаҗигасен өшеткеч картиналарда сурәтләүгә багышланган”.

Тегермәндә эшләүче Муса исереп кайтып, хатыны Гафифәне вәхшиләрчә кыйный һәм аның үлеменә сәбәпче була. Авыр тормышта изелгән ир (ә язучы аның кайчандыр бай баласы булуын әйтеп уза) каһәрләнгән тормышына үч йөзеннән үзе кебек бичара хатынын җәберли. Үзе кебек үк бәхетсез булган җанның елавыннан, инәлүеннән ләззәтләнә, “вәхши хиссиятеннән вәхши шигырь” эзләп кәефләнә. Әмма аның бу соңгы кыйнавы үтә ерткычларча булып, анда ирексездән бераз кешелек сыйфатлары да җанланып куя. Хикәядә Муса тетрәткән һәм кыланышларының үтә вахшилеген ассызыклаган бер эпизод бар. Ирнең күзе кинәт ишек төбенә төшә һәм аның тәне чымырдап, чәчләре үрә тора: “Ишек төбендә ...бер күз!...яшьле күз...туп-туры Мусаның күзенә карый...Гафифәнең күзе...”. Караса, ул хатынының күлмәгеннән өзелеп калган төймә икән... ләкин бу күренеш Мусаның аңына фаҗигане бөтен тулылыгына җиткерә һәм укучыны шәхес трагедиясенә әзерли. Гафифә һәлак булгач, Муса акылдан шаша. Әнә шул рәвешле, кыргыйлык, вәхшилек белән кешелек сыйфатларының кискен бәрелеше тирән кичерешләр, тетрәнүләр белән үрелеп фаҗиганең психологик аспектын тәшкил итә.

Төзәтеп булмаслык, югалту үкенече, кешенең изелгәнлеге темасы *“Буранда”* исемле хикәядә дә кабатлана.

Мостафа озакка сузылган солдат хезмәтеннән кайтып килә. Бу көнне авылына барып җитә алмыйча, ул, үзе белән бергә хезмәт иткән Хөсәен исемле иптәшенең өендә кунарга туктала. Көн буранлы. Мостафаның монда кунак булып ятасы килми – тизрәк үз авылына китәргә ашкына. Әнисенең үлем хәлендә ятканын улы, шулай ук улының менә-менә кайтып керәчәген әнисе тәгаен генә белмиләр. Кайчандыр алар аңлаша алмаганнар. Мостафа сүзе һәм игътибарсызлыгы белән ананы рәнҗеткән дә. Алай да бәхилләшү, аңлашу минутлары булыр дип көтәсең. Ә үлем хәлендәге әнисе “күзләре белән нидер эзли, нидер юксына, кемнедер күрмичә үләсе килми, торып-торып:

Килмәдеме? ... – дип сорый иде”.

“Хикәядә менә шушы якын, тугандаш җаннарның һичнәрсәгә карамыйча, бер-берсенә тартылулары әсәрнең үзенә бер төрле төсмерен тудыра. Әмма хикәя көтелгән кавышу белән тәмамланмый. Мостафа газиз анасының әле суынырга да өлгермәгән үле гәүдәсе янына гына кайтып җитешә:

“Аһ... Кяшки ул бер генә карасын!..

Ләкин ул инде карый алмый иде... Чөнки әлеге нечкә тармакның чыганакларына карап торган көенчә, очыннан ычкынып киткән иде...

Тышта буран һаман дулый иде”.

Шулай итеп, Ш. Камал иҗатында кечкенә кеше образы бик ачык, төгәл сурәтләнгән. Алар тормышның төрле почмакларында, төрле шартларында яшәүчеләр, язмышлары күңелсез, фаҗигале. Геройлар тормыш гаделсезлеге, рәхимсез чынбарлык тудырган бәхетсезлек корбаннары буларак тасвирлана.

Әдәбият

1. Гыйләҗев Т. XX йөз башы татар әдәбияты тарихын укыту мәсьәләләре. – Казан: “Печатный двор”, 2002. – 37-41 б.

2. Сверигин Р. Гүзәллеккә юл ярганда... // Казан утлары. – №2. – 2009. – Б. 165-169.

3. Камал Ш. Сайланма әсәрләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004.

Л. ӘБҮДӘРОВАНЫҢ “КАРА КАПЛАН” ХИКӘЯСЕНДӘ СУРӘТЛӘНГӘН ДӨНЬЯ

Гатиятова А., КФУ, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Гайнуллина Г.Р.

Ландыш Әбүдәрова хикәяләре күтәрелгән тема, проблема, сюжет-композиция ягыннан караганда шактый төрле. Соңгы елларда иҗат ителгән әсәрләре арасында “Кара каплан” хикәясе игътибарга лаек. Язучының әлеге әсәре “Казан утлары” журналында тәкъдим ителә. Әсәр композицион яктан бүленгән булуы белән аерылып тора. Автор тормышны ике өлеш: үткән һәм бүгенгедән торган бербөтен кебек күрсәтә. Оста, матур тел белән язылган хикәядә төп урын үткәндәге һәм бүгенге вакыйгаларны сурәтләүгә корылган.

“Кара каплан” хикәясе табигать күренешен сурәтләү белән башланып китә: “Агыйдел төн караңгылыгына күмелеп, күктә йолдызлар кабынырга да өлгермәде, офык чите ястү намазы алдыннан була торганча алланып та килә башлады. Төннәр якты вакыт, хәтта ки җәядән аткан ук ераклыгында кеше торганны абайлап була” [1]. Авторның табигатькә мөрәҗәгать итүе очраклы түгел. Беренче чиратта, төнге күкнең матур сурәте: ай, офык, йолдызлар укучының игътибарын җәлеп итә, икенчедән, искиткеч матур табигатьле дөнья эченә алып кереп китә. Өстәвенә вакыйгалар барачак урын яки җирлек белән таныштыра. Димәк, әлеге өзектәге пейзаж бирелеше вакыйгаларның урынын билгеләү вазифасын үти. Алга таба табигатьне тасвирлау дәвам итә, автор таң ату күренешен оста рәссамнарча сурәтли: “Таң атканда, Агыйдел үзе дә алсу-кызыл төскә манчыла. Кояшы да бит аның болыт кадәр, олы шар булып тәгәрәп килеп чыга. Чыга да кызыллыгын шактый вакыт җуймыйча тора”.

“Кара каплан” хикәясендә төп урын буыннар дәвамчанлыгы, буыннар бәйләнеше темасын яктыртуга бирелгән. Беренче тарихта Барысның улларын Сабан туена әзерләве турында хикәяләнә. Сабантуйда була торган һәр ярыш-бәйге катнашучыларның көчен сыный. Барысның зур теләге – улларының үз гәүдәләренә хуҗа булып, капланга хас җитезлек, сыгылмалылык, төгәллек, тизлек кебек сыйфатларга ия булулары. Аның газиз улларын яшьтән үк дөрес тәрбияләргә тырышуы күренеп тора. Барыс үзе дә дошман гаскәренә каршы берүзе көрәшә һәм сынатмый:

“Әмма Барыс аларны ишетми иде, ул нәкъ кендек турысында бер гайрәтле көчнең гүләвен тоеп алды. Ул көч тимерче мичендәге ялкын сыман дөрләп кабынды да тиз арада чүлмәкче мичендәге кебек кайнарлыкка җитеп, аның бөтен тәнен чорнап алды”. Биредә Барысның

дошманга каршы көче үскәннән-үсә баруы, артуы тасвирлана. Дошманга каршы ул батырларча көрәшә, Кара Каплан рухы биләгән Барысны җиңәрлек көч табылмый. Көрәш рухы халыкны саклап калган. Читтән карап торучылар аның җитезлегенә, елгырлыгына, осталыгына, хәрәкәтләренең зәрканчыларныкы кебек төгәллегенә, сыгылмалылыгына, уйланганлыгына сокланалар.

Икенче тарихта бүгенгене үткәндәге күренеш белән ялгаган вакыйгалар урын алган. "Сабан туйлары җитә башласа, Хәсәнне эчтән ут ялмап ала. Башта кендек турысында әйләнә ул, тора-бара күкрәгенә менә, беләкләренә төшә, бөтен тәненә үрли". Әлеге юллар беренче тарихта сурәтләнгән Барысның дошман гаскәренә каршы көрәшүен хәтерләтә. Барысның да бит кендек турысында ниндидер билгесез бер көч пәйда була һәм аның бөтен тәне буенча тарала. Икенче тарихның төп герое Хәсәннең дә эчендә көрәш уты яна, ләкин бу турыда башта беркем дә белми. Бары тик әнисе Хәдичә Сабир картка мөрәҗәгать иткәч кенә, Хәсәннең чың көрәшче булуы ачыклана. Шул рәвешле Хәсән Сабантуйларда бил алышуда катнаша башлый: җиңә, җиңелә. "Кендек турысындагы ут та тора-бара идарә ителә торган көч чыганагына әйләнде. Хәсәннең бик борынгыдан килгән нәсел-нәсәбендәге кан үзе турында шулай белгертә, шул аны мәйданга алып чыга..." – дип яза автор. Әлеге өзектән күренгәнчә, Ландыш Әбүдәрова көрәш рухы, Кара Каплан рухы югалмавын искәртә. Көрәш чын мәгънәсендә халыкның яшәү көчен, батырлыгын күрсәтә. Бил алышу, көрәшү традицияләре буыннан-буынга күчеп, Барыс батырдан Хәсәнгә дә килеп җитә.

Хикәя ахырында Ландыш Әбүдәрова кабат пейзаж алымына мөрәҗәгать итә. Автор Агыйдел буе табигатен сурәтли: "Нәкъ аның яшь чагындагы кебек былбыллар өздерә, иркә таллар таң җиленә толымнарын сүтеп салган, су эченә үк кереп үскән камышлар пышылдаша". Хәсән туган ягына, туып-үскән авылына әйләнеп кайта, Агыйдел буена төшә, андагы матурлыкка хозурлана, соклана. Укучы алдында да табигать әйтерсең лә җанлана, хәрәкәтләнә башлый.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, язучы әсәрендә сурәтләнгән дөньяны психологизм, пейзаж алымнары ярдәмендә ачып бирә. Автор күренешләрнең сәнгатьчә матурлыгын, тирән мәгънәсен сурәтләп күрсәтүгә ирешә, композицион яктан бүлеп үзенчәлекле итеп тәкъдим итә. Моның нәтиҗәсендә әсәр кеше күңелен тулысынча яулап ала: уйландыра, моңландыра, елата, җырлата, сагындыра.

Әдәбият

1. http://kazanutlary.ru/news/mydan-batyrlar-chen/kara-kaplan-khikya

2. Заһидуллина Д.Ф. Әдәбият кануннары һәм заман (Татар әдәбият нәзариясенең барлыкка килүе һәм үсеш баскычлары). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. – 271 б.

3. Татар әдәбияты: Теория. Тарих / Д.Ф.Заһидуллина, Ә.М.Закирҗанов, Т.Ш.Гыйләҗев, Н.М.Йосыпова. – Тулыл. 2 нче басма. – Казан: Мәгариф, 2006. – 319 б.

4. Загидуллина Д.Ф. Современная татарская проза (1986-2016 гг.): основные тенденции историко-литераторного процесса. – Казань: Изд-во Академии наук РТ, 2017. – 246 с.

ӘДӘБИ ӘСӘРЛӘРДӘ ИЯРЧЕНЛЕ КУШМА ҖӨМЛӘЛӘР ҮЗЕНЧӘЛЕГЕ

Гафиятова И., КФУ, III курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Сибгаева Ф.Р.

Минем фәнни – тикшеренү эшемнең темасы – “Әдәби әсәрләрдә иярченле кушма җөмләләр үзенчәлеге”. Максатым: Г. Бәшировның “Туган ягым – яшел бишек”, Н. Фәттахның “Итил суы ака торур” әсәрләрендәге иярченле кушма җөмләләрне чагыштыру. Бурычларым: 1. Ике язучының әлеге әсәрләрен тулысынча укып чыгу. 2. Һәр ике әсәрдән барлык иярченле кушма җөмләләрне җыю. 3. Барлык җөмләләрне төзелешләре һәм мәгънәләре ягыннан анализлау.

Мин әдәби әсәрләр укыган вакытта язучының язу стиленә, җөмләләрнең төзелешенә игътибар итәм. Миңа бигрәк тә туган ягыбызның матурлыгын, күпьеллык тарихыбызны чагылдырган әсәрләр ошый. Мин Г. Бәшировның “Туган ягым – яшел бишек”, Н. Фәттахның “Ител суы ака торур” әсәрләрен тулысынча укып чыктым. Миндә ике әсәрдәге иярченле кушма җөмләләрне чагыштырып карау теләге туды. Ә төп эшкә тотынганчы, минем иярченле кушма җөмләләрнең өйрәнелү тарихын беләсем килде. Шушы өлкәгә караган бик күп хезмәтләр белән таныштым, интернет материалларыннан файдаландым. Татар сөйләм төзелешен тикшерүнең беренче адымнары Казанның рухани уку йортында татар теле укыткан Александр Троянский тарафыннан 1842 нче елда ясалуы, әле аның ул вакытта җөмлә төшенчәсен билгели алмавын белдем. Ә менә М. Иванов татар теленә хас иярчен җөмләләр дип аларның синтетик төрләрен генә санаган. Аналитик кушма җөмләләрнең кем ки сүзләре белән бәйләнгәннәрен генә күргән һәм аларның татар теленә хас түгеллеген әйткән. Алга таба Александр Казимбәк тә хезмәтләр язган. Ләкин монда кушма җөмләләрне тезмә һәм иярченле төрләргә бүлү юк. 1860 нчы елда татар мәгърифәтчесе Каюм Насыйри кулланма чыгара. Соңрак аның “Әнмүзәҗ” дигән грамматикасы басылып чыга. Кушма җөмлә синтаксисы биредә шактый урын ала.

1911 нче елда Г.Ибраһимовның “Татар нәхүе” дигән синтаксис китабы басыла. Иярчен җөмләгә билгеләмә бирә, аларның биш төрен күрсәтә. Г. Ибраһимов синтетик иярчен җөмләләрне генә иярчен җөмлә дип атый, аналитик иярчен җөмләләрне тезмә кушма җөмләләр белән бергә тикшерә. Җ.Вәлиди, М.Корбангалиев һ.б. авторлар да иярчен җөмлә дип бары синтетик иярчен җөмләләрне генә таныйлар.

Г.Алпаров “Татар телендә иярчен җөмләләр бармы?” дигән мәкалә яза. Анда ул “иярчен җөмләләр бер кабыргалары белән тулы

җөмләләргә якын торсалар, икенче кабыргалары белән иярчен кисәкләргә якын торалар”, – дигән фикерне әйтә.

50 нче еллардан башлап М.Зәкиев, В.Хангилдин, С.Ибраһимов, Ф.Сафиуллина, Ш.Н.Асылгәрәев кебек галимнәр күп хезмәтләр язалар. Кушма җөмләләр синтетик һәм аналитик төрләргә бүлеп өйрәнеләләр.

Ике әсәрдә барлыгы 503 иярченле кушма җөмлә булып, “Итил суы ака торур” әсәрендә 202, “Туган ягым – яшел бишек” әсәрендә 301 иярченле кушма җөмлә булды Төп өлештә иярченле кушма җөмләләрне төзелешләре һәм мәгънәләре ягыннан анализладым. Төзелешләре ягыннан һәр ике язучының да синтетик иярченле җөмләләрне, мәгънәсе ягыннан караганда, иярчен вакыт җөмләләрне күп куллануларын белдем. Г.Бәшировта синтетик иярчен җөмләләр 264, Н.Фәттахта 164 булса, иярчен вакыт җөмләләр Г. Бәшировта 149, Н. Фәттахта 105 булды. Фәнни-эзләнү эшемне башкарып мин шундый нәтиҗәгә килдем: ике язучыда да уртак яклар бик күп, аермалы яклар да юк түгел. Г.Бәширов иярченле кушма җөмләләрне күбрәк кулланган. Һәр ике язучының да теле бик матур .

Тел – гаҗәеп үзенчәлекле, катлаулы күренеш. Аның кайсы гына өлкәсен алып карасаң да, кызыклы һәм шул ук вакытта мөһим фактларга тап буласың, әллә никадәр яңалыклар ачасың. Дөньяны танып – белү кебек үк телне өйрәнүнең дә ахыры- чиге юк. Шушы телдә рәхәтләнеп сөйләшә, уйлый, фикерли алуым белән чиксез бәхетле мин. Язучыларыбыз әлеге әсәрләре аша туган телебезнең нинди бай, матур тел булуын күрсәтергә тырышкан. Менә бу безнең өчен үрнәк, менә бу безгә бәһасез зур мирас! Шушы мирасыбызны саклау безнең кулда. Телебез беркайчан да бетмәсен, тел байлыгыбыз кимемәсен иде.

Әдәбият

1. Бәширов Г. Туган ягым – яшел бишек // Сайланма әсәрләр. 5 томда, 2 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 397 б.
2. Зәкиев М.З.Татар грамматикасы III том. – М.: “Инсан”, Казан: “Фикер”, 1999. – 512 б.
3. Зәкиев М.З. Татар синтаксисы. – Казан: Мәгариф, 2005. – 399 б.
4. Зәкиев М.З. Татар синтаксисы. – Казан: Мәгариф, 2008. – 398 б.
5. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. – Казан: Мәгариф, 2002. – 407 б.
6. Фәттах Н.С. Итил суы ака торур. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. – 397 б.

СЛЕНГ КАК СВОЕОБРАЗНЫЙ СПОСОБ САМОВЫРАЖЕНИЯ У МОЛОДЕЖИ (НА ПРИМЕРЕ РУССКОГО, КИТАЙСКОГО И БАШКИРСКОГО ЯЗЫКОВ)

Гильманова Л., УУНиТ, аспирант 3 г.о.

Сленг, являясь лингвистическим явлением – занимает уникальное место в жизни каждого индивида, особенно молодого пласта общества. Молодежью можно назвать людей от 18 до 25 лет, у которых нет таких больших обязательств, как у работающего взрослого, у них больше свободного времени, нет семьи и детей, и в основном молодые люди где-либо учатся. В общественно-социальном пространстве у молодежи особая позиция, так как они в большинстве случаев не работают, у них нет строгих рамок поведения, за счет этого молодые люди чаще всего в той или иной степени неординарно проявляют себя, подвержены творчеству. Такое проявление также свойственно и для их речи. Речь молодежи более яркая, необычная, в ней много каких-либо ненормативных выражений, в том числе присутствует и сленг.

Рассмотрим пласт молодежного сленга. Молодежный сленг очень схож с личностями, которые его используют в речи, то есть такой вид сленговых слов более яркий, импульсивный, быстроменяющийся, богат словообразовательными формами. Молодежный сленг – это слова и выражения, которые употребляют молодые люди, а также более поколение старше них считают, что данные слова звучат вульгарно и странно [1].

Молодежный сленг это, прежде всего, творческое самовыражение. И во всем мире молодое поколение использует слова, выражающие их отношение к миру, их точку зрения.

Например, в русском языке в 2023 году были популярны такие сленговые выражения:

Душнила – это человек, который часто исправляет своих собеседников, из-за данной черты его характера с ним сложно общаться. Пример использования: «Ну ты и душнила, кто-нибудь откройте окно».

Краш, крашиха – это выражение используется по отношению к объектам, к которым говорящий испытывает симпатию и любовь.

Инфоцыгане – данное выражение имеет негативный окрас, описывает человека, который не прилагает никаких усилий и зарабатывает деньги. В большинстве случаев «инфоцыганами» называют некоторых блогеров, из-за того, что они продают какие-либо

информативные продукты, которые не несут в себе никакой пользы для обывателя.

В русском языке в 2023 году в основном были популярны сленговые слова, которые являются существительными. Молодежь пользуется сленгом, так как данные выражения наиболее экспрессивны, а также коротко и емко дают характеристику тому или иному явлению. Но также можно отметить, что сленг в большинстве случаев используется для забавы, так как в литературном языке есть синонимические выражения.

В китайском языке в большей части популярны словосочетания. Например, такие как:

显眼包xiǎnyǎn bāo – это выражение применяется в основном по отношению к индивидам, которые привлекают к себе внимание с помощью внешнего вида или же характера, но могут делают это не намеренно. Что касается строения слова, иероглиф 包 ставится в конце прилагательного или же глагола, чтобы описать характер личности. 显眼 дословно переводится как «видный, яркий, импозантный». Изначально данное слово имело негативный окрас, но на данный момент характеризует людей, которые имеют милый и яркий характер, и с помощью этого привлекают к себе внимание. В интернете можно часто увидеть комментарий «每个物种每个领域都有自己的显眼包» (Каждое явление имеет свое очарование).

配享太庙Pèixiǎng tàimiào – данное выражение пришло из телевизионного сериала «知否» («Знать или не знать»), это шутливое выражение часто использовала в своей речи одна из героинь – госпожа Ван. В древние времена 配享太庙 называли чиновников, которые добились больших высот в службе. В современной речи данное выражение используется, чтобы выразить восхищение знаниями и способностями того или иного человека и чтобы указать его высокие умения. Если смотреть прямой перевод, то 配享 переводится как «заслужить какую-либо похвалу», 太庙 – «императорский храм», дословно на русский язык можно перевести как «Кто-либо заслуживает быть похороненным в императорском кладбище».

那你报警吧Nà nǐ bàojǐng ba – на первый взгляд, данное шутливое словосочетание обозначает неспособность решить ту или иную проблему, показывает беспомощность. Дословно выражение переводится как «Давай, тогда ты позовешь полицию». Но это не обозначает, что говорящий не понимает, как разрешить проблему, это значит, что точка зрения и аргументы другой стороны не были поняты,

и он считает, что больше не имеет смысла продолжить разговор. В основном используется, чтобы закончить спор.

После исследования популярного сленга у молодежи, можно сказать, что в китайском языке популярный молодежный сленг в большинстве случаев используется в социальных сетях. А также основой образования сленговых выражений является какая-либо локально известная история или же киноиндустрия.

В башкирском же языке, хоть и сленговых выражений мало, однако они в языке образуются под влиянием молодого поколения. Так как именно молодежь является главным лицом, которое использует сленг и жаргон. В башкирском языке сленг в основном образуется под влиянием русского языка. Например, такие выражения как Нормалай – от русского слова «нормально». Данное выражение принято использовать как ответ на вопрос «Как дела?».

Таким образом, в башкирском языке в роли сленга используются слова на русском языке, происходит русификация нелитературной речи. Данное явление означает, что язык перестает развиваться, так как не образовываются новые слова [2].

Подводя итог, можно сказать, что сленг показывает менталитет молодого поколения, их жизненные ориентиры и цели. Выполняя мировоззренческую функцию, молодежный сленг показывает взаимоотношения молодых между собой. Само молодое поколение считает сленг неотъемлемой частью своей речи. Используя нелитературные слова, они могут самоутверждаться [3]. Современный молодежный сленг является интереснейшим лингвистическим феноменом, который также имеет влияние на другие сферы языка.

Делая вывод, можно сказать, что чрезмерное использование сленга в речи может нести пагубное, маргинальное влияние на языковую культуру еще не сформировавшейся личности, на его становление как индивида. Поэтому не стоит поощрять использование сленга в некоторых сферах жизни молодых людей.

Литература

1. Алимов Г.Ю. Молодежный сленг и разговорная речь в современной лингвистике // Молодой ученый. – 2017. – №12. – С. 606-608.

2. Ахтямов М.Х. Современный башкирский язык. Лексикология, фразеология, лексикография. – Уфа: БашГУ, 2002. – 296 с.

3. Грязнова Е.В., Гончарук А.Г. Теология как научная специальность магистратуры: проблемы и перспективы их решения // Вестник Мининского университета. – 2019. – Т. 7. – №3. – С. 1-3.

4. Кулакова К.В. Функции молодежного сленга // Вестник научных конференций. – 2016. – №4-3(8). – С. 81-83.

5. Чжоу Цихуань. Краткое описание способов употребления буквенных сокращений // Пекин: Вестник китайской академии гражданской авиации. № 20.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ В ПРЕПОДАВАНИИ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Гилязова Р., КФУ, студент V курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

Лингвокультурологический компонент – это изучение языка в контексте культуры и истории народа, который на нем говорит. Это важный аспект преподавания языка, поскольку он помогает учащимся лучше понять и оценить культурные различия и сходства между ними и носителями языка.

В рамках лингвокультурологического компонента можно включить следующие элементы:

1. Изучение культурных традиций и обычаев: знакомство с праздниками, национальными блюдами, фольклором и т.д.
2. Изучение страноведения: географии, истории, политической системы страны, языка которой обучают.
3. Знакомство с произведениями искусства: литературой, музыкой, кинематографом, живописью и т.д., которые отражают особенности культуры данного народа.
4. Обсуждение социальных и культурных норм: принятых моделей поведения, ценностей, правил и запретов, которые определяют поведение людей в данной культуре.
6. Анализ языковых единиц с культурным компонентом: фразеологизмов, идиом, пословиц и поговорок, которые отражают национальные особенности и традиции.

Лингвокультурологический подход в преподавании языков позволяет учащимся не только овладеть языком как средством общения, но и изучить особенности культуры, истории и менталитета народа, говорящего на этом языке. Это способствует формированию межкультурной компетенции, которая является важной составляющей успешной коммуникации и взаимодействия между представителями разных культур [4: 43].

Интерактивная тетрадь – это эффективный инструмент для реализации лингвокультурологического подхода в преподавании иностранных языков. Она позволяет учащимся активно участвовать в процессе обучения, развивать свои навыки и знания, а также лучше понимать культурные особенности изучаемого языка [2: 102].

Одним из способов отражения лингвокультурологического компонента в интерактивной тетради является использование заданий на сопоставление культурных реалий. Например, можно предложить учащимся сравнить традиции и обычаи своей страны с традициями и

обычаями страны изучаемого языка. Также можно использовать задания на описание культурных символов, таких как национальные костюмы, блюда, праздники и т.д.

Еще один способ отражения лингвокультурологического компонента – это использование аутентичных текстов. Это могут быть отрывки из литературных произведений, статьи из газет и журналов, записи интервью с носителями языка и т.д. Учащиеся могут анализировать эти тексты, обсуждать их содержание, высказывать свое мнение и аргументировать свою точку зрения.

Также важно включать в интерактивную тетрадь элементы межкультурного диалога. Это может быть обсуждение различных культурных ценностей, стереотипов, предубеждений и т.д. Такие дискуссии помогут учащимся лучше понимать и принимать культурные различия, что является важным аспектом успешного межкультурного общения.

Лингвокультурологический компонент в преподавании татарского языка играет важную роль в формировании межкультурной компетенции учащихся. Он позволяет учащимся познакомиться с культурой, историей и традициями татарского народа, а также способствует развитию их коммуникативных навыков.

Для реализации лингвокультурологического компонента в преподавании татарского языка можно использовать различные методы и подходы. Например, можно проводить уроки, посвященные татарской культуре, истории и традициям. Также можно использовать интерактивные методы обучения, такие как дискуссии, ролевые игры проекты и т.д.

Важным аспектом лингвокультурологического компонента является изучение татарских литературных произведений. Чтение и анализ произведений татарских авторов помогает учащимся лучше понять культуру и традиции татарского народа.

Кроме того, лингвокультурологический компонент может быть использован для изучения татарской кухни, музыки, искусства и других аспектов культуры. Это поможет учащимся лучше понять татарский народ и его культуру, а также развить свою межкультурную компетенцию.

Таким образом, интерактивная тетрадь является эффективным инструментом для отражения лингвокультурологического компонента в преподавании иностранного языка. Она позволяет учащимся изучать язык и культуру одновременно, развивать свои коммуникативные навыки и формировать межкультурную компетенцию.

Литература

1. Гальскова Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам: Пособие для учителя. – М.: Аркти-Глосса, 2000. –165 с.

2. Гальскова Н. Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика : учеб. пособие для студ. лингв, ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. Заведений. – 6-е изд., стер. – М .: Издательский центр «Академия», 2009. – 336 с.

3. Евдокимов, В. И. Наглядность и эффективность обучения: Учеб. пособие [для пед. ин-тов]. – Харьков : ХГПИ, 1988. – 85 с.

4. Маслова, В.А.. Лингвокультурология: учебное пособие: для студентов высших учебных заведений. – 4-е изд., стер. – М.: Академия, 2010.

5. Селевко, Г. К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное. образование, 1998. – 256 с.

БЕРТУГАН ШӘРӘФЛӘР МУЗЕЕ

Гобәйдуллин И., Буа р-ны Аксу урта гомуми белем бирү мәктәбе, X сыйныф

Фән. җит. – Гобәйдуллина И.И.

Шәрәфләр нәселе. Хәбәрдар кеше өчен бу нәсел күп нәрсә хакында сөйли. Шиһап, Шәһер, Борһан, Гыйльметдин һәм Галимҗан Шәрәфләр. Аларның урыны – татар халкының азатлыгы һәм бәхете өчен үз-үзләрен аямыйча көрәшкән зыялы затларыбыз йолдызлыгында. Исемнәре, башкарган хезмәтләре дистәләрчә еллар буена халыктан яшерелеп торса да, алар янә безнең хәтергә кайта баралар.

Чыгышлары белән бертуган Шәрәфләр Буа районы (элеккеге Тәтеш өязе) Кишер Аксуы авылыннан. Шул уңайдан, Аксу гомуми урта белем бирү мәктәбендә Шәрәфләр нәселенә багышланган музей эшләп килә. Ул фактик һәм күрсәтмә материаллар белән җиһазландырылган, нәсел шәҗәрәсе эшләнелгән. Бертуган Шәрәфләрнең эшчәнлеген һәм фаҗигале язмышларын чагылдырган архив документларының, вакытлы-матбугат материалларының күпсанлы күчермәләре урнаштырылган, фотоальбомнары, зур стендлар төзелгән. Бу уникаль материалларны туплауда Сания Шәрәф-Акҗитова (Шәһер Шәрәфнең кызы) булышлык иткән. Ул безнең музейга Галимҗан Шәрәфнең кульязмаларын бүләк иткән.

Музейга килгәч, Шәрәфләр дөньясына кергәндәй тоела. Анда тупланган материалларга таянып, Бертуган Шәрәфләрның күпкырлы эшчәнлекләрен, батырлыкларын, фаҗигале язмышларын күзалдыннан үткәргәндәй буласың.

Шәһретдин Шәрәф (1877-1938) – җәмәгать һәм дин эшлеклесе, язучы, педагог. 1899-1919 елларда Казанда “Мөхәммәдия” мәдрәсәсендә мөгаллим. 1930 елларда Уфада Эчке Россия һәм Себер мөселманнарының Диния нәзарәтендә казначы. Укытудан тыш, Ш. Шәрәф фәнни хезмәтләр язу өстендә дә эшли. Аның каләм мирасы, кызганычка каршы, барланмаган. Мәгълүм әсәрләреннән ислам тарихына багышланган “Гасры сәгадәт”, “Әсхабе кирам”, күренекле тарихчы Ш.Мәрҗанинең тәрҗемәи хәлен өйрәнүгә багышланган фәнни хезмәте.

Борһан Шәрәф (1883-1942) – җәмәгать эшлеклесе, язучы, нашир, педагог. “Мөхәммәдия” (1899-1905) һәм “Хөсәения” (1909-1918) мәдрәсәләрендә мөгаллим. Бер ук вакытта 1905-1917 елларда “Казан мөхбире”, “Әхбар”, “Вакыт” газеталары, “Шура” журналы хезмәткәре. 1917 елда Оренбург мөселманнар бюросы рәисе. 1919-23 елларда Оренбургта Халык мәгарифе институтында укыта. 1930 елдан

Урта Азиядә наширлек хезмәтендә. Гани Хөсәеневкә багышланган “Гани бай” (1914), “Иран мәктүбләре” (1909) һ.б. хезмәтләр авторы.

Гыйльметдин Шәрәф (1885-1942) – җәмәгать эшлеклесе, нашир. Казанда “Матбагаи Шәрәф” (1906-1913) китап басмаханәсен оештыручы һәм аның җитәкчесе. 1917 елда Тәтеш өязе мөселманнарының Казан оешмасы рәисе, “Тәтеш оешмасы” газетасытасы мөхәррире, Милли Шура әгъзасы. 1920 елларда Казан хосусый коммерция банкы идарәсендә рәис урынбасары (1927 елгача). Туган авылы Аксуда мәктәп салуга зур булышлык итә.

Галимҗан Шәрәф (1896-1950) – сәяси эшлекле, күренекле тел галиме, язучы. Студентлар түгәрәге “Татар учагы”н оештыручы һәм аның җитәкчеләреннән берсе. Милләт Мәҗлесе депутаты (1917-1918). Татар һәм башкортларны эченә алган аерым дәүләт “Идел-Урал штаты”н гамәлгә кертү комиссиясенең рәисе. Халыкара эксперименталь фонетика ассоциациясенең хакыйкый әгъзасы. Тел гыйлеменә, демографиягә, икътисади географиягә багышланган хезмәтләр, әдәби әсәрләр авторы. Үз чорында зур бәхәсләр тудырган алфавит үзгәртү мәсьәләләрендә актив катнаша. 1926 елның февраль-март айларында Баку шәһәрендә үткәрелгән I Бөтенсоюз корылтаенда сигез мәртәбә чыгыш ясый. Шул ук елны “Төрки халыклар өчен латин шрифты кабул итү мәсьәләсе турында” дигән махсус хезмәтен чыгара. Әлеге шартларда мөмкин дип уйлаган соңгы чараны кулланырга батырчылык итә – Сталинга хат яза. Анда телебез, әдәбиятыбыз, гомумән алганда татар мәдәнияте, татар милләтенең киләчәге турында сүз бара. Г. Шәрәфнең фикеренчә, гарәп алфавитын алыштыру төрки халыкларның мәдәни үсешен шактый елларга токтарлаячак.

Сөргеннән каты авырып кайтуына, торырга урыны булмауга карамастан, Г.Шәрәф “Зодчий” дигән поэмасын язып калдыра. Анда ул Иван Грозныйны һәм Иосиф Сталинны тәнкыйть утына тота. Г.Шәрәф балалар өчен дә күп шигырьләр язган, үзенең язмаларын “Гаенша бабай” исеменнән чыгарган.

Шиһабетдин Шәрәф (1875-1939) – Аксу авылында югары белемле мулла, мәдрәсә, мәктәп төзүдә башлап йөрүче. Олы сәясәткә, иҗтимагый-мәдәни тормышка турыдан-туры мөнәсәбәте булмаган, фәкать авылдагы крестьян хезмәте һәм вак сәүдә белән шөгыльләнгән Ш. Шәрәф тә һәлакәтле язмыштан котылып кала алмый. Аны да, кулак дип, мәдрәсә тәмамлаган дин әһеле дип, утызынчы еллар башында ук туган җиреннән сөрәләр. Ул да вакытсыз үлемен совет ГУЛАГының тимерчыбык киртәләре эчендә таба.

Гомумән алганда, Буа районы Аксу гомуми урта белем бирү мәктәбендә урнашкан музейда Шәрәфләр нәселе турында газета

материаллары, бик күп фоторәсемнәр, истәлекләр, шәхси документлар тупланган. Укучылар үз авылдашларын күреп, алар өчен горурлану хисләре кичерәләр. Бүгенге көндә тәрбия өлкәсендә төп юнәлеш булып торган туган якка мәхәббәт, патриотизм хисләрен тәрбияләү, туган телеңне хөрмәт итү, туган халкың, авылдашларың белән горурлану кебек сыйфатларны үстерү ягыннан карaганда, мәктәбебездә урнашкан бертуган Шәрәфләр нәселенә багышланган музейның роле гаять зур.

Әдәбият

1. Вәлиев Р. Фаҗига. – Казан, 1996.

УЙГЫР ХАЛЫК МӘКАЛЬЛӘРЕНДӘГЕ ТУГАНЛЫК АТАМАЛАРЫ

Гулипали Паэрхати, КФУ, 2 курс магистранты

Фән. җит. – фил. фән. канд., доц. Мөгътәсимова Г.Р.

Туганлык терминологиясе лексиканың иң борынгы катламнарына карый [2: 11]. Туганлык атамалары системасы халык тарихының бик борынгы чорында ук формалаша һәм, шуңа күрә дә, тарих өчен, тел тарихы өчен аеруча әһәмиятле лексик төркемне тәшкил итә. Туганлык-кардәшлек атамалары галимнәрнең игътибарын күптән җәлеп итеп килгән. Аларны төрле аспектларда өйрәнүгә багышланган хезмәтләр шактый күп. Төрки тел белемендә бу мәсьәләгә Н.П.Дыренкова, Л.П. Потапов, А.Н. Бернштам һәм башка галминәр хезмәтләрен багышлаганнар.

Уйгыр мәкальләрендә күзәтелгән туганлык атамаларын без берничә төркемчәгә бүлеп карадык. Алга таба мәкальләрдә урын алган кайбер кызыклы күзәтүләргә киңрәк тукталырбыз.

1) Кантуганлыкны белдерүче берәмлекләр. Кантуганлыкны белдерүче берәмлекләр уйгыр мәкальләрендә шактый урын алган. Кан буенча туганлык атамалары лексиканың иң борынгы катламын тәшкил итә.

Хатын-кыз белән бәйле түбәндәге туганлык атамалары кулланылганлыгы билгеле булды: ана, һәдә (апа), хотун (хатын), ани (әни), өгәй ана (үги ана).

Уйгырларда гаиләне башлап җибәрүче, гаилә башлыгы, ата – ир кеше булса да, аналарга багышланган мәкальләр күбрәк: *Туққан **ана** әмәс, бақған ана (Баланы тапкан түгел, баккан ана); **Ана** меһрини һеч ким билмә (Ана булу газабын беркем белмәс); Алтун башлиқ дадаң билән қалғичә, пахма башлиқ **анаң** билән қал (Алтын башлык ата белән калганчы, йонлач башлык ана белән кал); Кишиниң қушлиғинидин өз **анаңниң** мушлиғини яхши (Туган анаңның кыйнавы читләрнең иркәләвеннән яхшырак).*

Уйгыр халкында, бу балалар тәрбиясе белән күбрәк хатын-кыз шөгыльләнүгә бәйле булырга мөмкин.

Ана – төп номинатив терминнарның берсе. Ана берәмлеге борынгы төрки язма истәлекләрендә теркәлгән. Әлеге лексема гомумтөрки сүз фондына керә, чөнки барлык төрки телләрдә диярлек бар. Аерым алганда, татар телендә очрый.

Ата термины да мәкальләрдә киң кулланылган берәмлекләрнең берсе: ***Атиси** көрәлмигәнни балиси көрәр (Атасы күрмәгәнне улы күрер); Бир **ата** он балини беқип чидар, он бала бир **атини** еғирсинар (Бер ата ун баланы багар, ун балага бер ата да мәшәкать); **Атаңға***

немә қилсаң, оглуңдин шуни көрәрсән (Атаңа нәрсә кылсаң, улың да сиңа шуны кылыр); ***Атиси*** *көрәлмигәнни балиси көрәр (Әтисе күрмәгәнне улы күрер.);* ***Атиси*** *атмиған қоңғузни, балиси етипту тоңғузни (Әтисе белән коңгыз атмаганны, баласы дуңгыз атып үтерде).*

Ата термин борынгы һәм урта гасыр язма истәлекләренең күбесендә теркәлгән. Каракалпак, кыргыз, караим телләрендә ата – бабайны, ягъни әтинең әтисен аңлата. Төрек телендә эти мәгънәсендәге сүзгә баба лексемасы туры килә. Уйгыр мәкальләрендә ата сүзе кулланыла.

Моннан тыш, уйгыр мәкальләрендә ата-ана берәмлеге дә кулланыла: *Ачлиқтин өлсәңму,* ***ата-анаңни*** *ташлима (Ачлыктан үләрдәй булсаң да, ата-анаңны ташлама).*

Уйгыр халык мәкальләрендә һәдә (апа) лексемасы да күзәтелә: *Акаң кимни алса,* ***һәдән*** *шу (Абыең кемне алса, апаң шул).* һәм башкалар.

Апа сүзенең фонетик вариантлары төрки телләрдә әни, олы кан буенча кыз туганны, олы кыз җенесендәге туганны, әйтүчедән олырак булган олы абыйның кызын һ.б. аңлатырга мөмкин.

Әнинең яки этинең әнисен белдерер өчен уйгырлар moma берәмлегеннән файдалана. Ләкин кайбер җирлекләрдә эти ягыннан һәм әни ягыннан эти-әнине төрлечә атау бар. Ешрак әби этинең әнисе, дәү әни әнинең әнисе була. Уйгыр мәкальләрендә әлеге туганлык атамасын белдерә торган сүз күзәтелмәде.

Әтинең яки әнинең әтисен аңлата торган үзләр күп, бабай, дәү эти, картәтә, картәтәй һәм башкалар бар. Күпчелек төрки телләрдә, мәсәлән, төркмән, төрек, әзербайҗан, гагауз, кырым татарлары телендә баба – эти мәгънәсенә ия. Димәк, бер үк термин төрле телләрдә төрле мәгънәләрдә кулланылырга мөмкин икән. Уйгыр телендәге әлеге мәгънәне белдерә торган bova сүзе мәкальләрдә күзәтелми.

Уйгыр мәкальләрендә бали сүзе дә еш кулланыла: *Атиси көрәлмигәнни* ***балиси*** *көрәр (Әтисе күрмәгәнне баласы күрер); Атиси атмиған қоңғузни,* ***балиси*** *етипту тоңғузни (Әтисе коңгызны да тотмаган, ә баласы дуңгызны аткан);* ***Балини*** *туғмақ оңай, беқип чоң қилмақ тәс (Баланы табу җиңел, тәрбияләү авыр).*

Абый берәмлеге мәкальләрдә актив түгел. Уйгыр телендә *ака* сүзе кулланыла. Бары тик берничә мәкальдә генә күзәтелде: ***Ака-укиниң*** *азари болсиму, безәри болмас (Абый абыйны борчыр, әмма баш тартмас);* ***Акаң*** *кимни алса, һәдән шу (Абыен кемне алса, апаң шул).*

2) Никах туганлыгын аңлата торган атамалар Мәкальләрдә шулай ук никах туганлыгын аңлата торган атамалар да күзәтелде. Алар арасында хатын, ир, килен, кияү, җиңги һәм башка берәмлекләр бар.

Мәкальләрдә халык хатыннарның тышкы кыяфәтенә артык игътибар итми, әмма аларның хуҗалыкта бик яхшы эшләвен мактый. Хатыннарның эшчән һәм хуҗалыкны дөрес алып бара белүе турында уйгыр мәкальләре болай дип әйтә: *Өйдә **хотун** болмиса, боран чиқар (Өйдә хатын булмаса, буран чыгар); Әрниң етини чикарган – **хотун, хотунниң** етини чикарган – отун (Ирнең данын – хатыны, хатынның даны учак чыгарыр).*

Әлбәттә, уңай яктан тасвирлый торган мәкальләр бик мөһим. Аларда гаиләдә, аеруча хуҗалыкта хатынның әһәмияте турында сөйләнелә. Шулай ук хатын һәм балаларныэ булуы ирләргә төшкән җаваплылык дип карала: ***Аҗиз киши** өй бәхти, өй берикити (Хатын – өй бәхете, өй бәрәкәте); **Хотун киши** өйдә һәм хан, һәм хизмәткар (Өйдә хатын – хан да, хезмәткәр дә); Яхши **хотун** өйгә қозуқ (Яхшы хатын – өй тоткасы);*

Уйгыр мәдәнияте өчен иртәдән кичкә кадәр эш белән мәшгуль хатын-хуҗабикә образы хас: *Яхши **хотун** – өй берикити (Яхшы хатын өй бәрәкәте); Яхши **хотун** яман әрни әр қилар, яман хотун яхши әрни йәр қилар (Яхшы хатын яман ирне ир итәр, яман ахытн яхшы ирне җир итәр).*

Никах туганлыгын аңлата торган берәмлекләр арасында әр сүзе дә күзәтелде: *Хотун қанити – **әр, әр** қаннти – йәр.*

Уйгыр мәкальләре арасында қериндаш, туққан сүзе дә актив күзәтелә: *Көймигән **туққандин** ят яхши (Начар туганнан ят яхшы);Жирақтики **туққандин** янда хошнаң яхширақ (Ерактагы туганнан якын күршең мең якын); Вапасиз **қериндаштин**, вападар хошна яхши (Вафасыз туганнан өметле күрше яхшы)* һ.б.

Әлеге мәкальләр уйгыр халкына хас фикерне, тормышка һәм гаиләгә булган мөнәсәбәтне белдерә. Әгәр дә ул, халыкның менталитетына туры килмәгән булса, халык телендә озакка сакланып кала алмаган булыр иде.

Һәрбер халыкның үз юлы булырак формалашкан дөньяга карашы, менталитеты бар, күпчелек вакытта, әлеге халык шул менталитетка хас күренешләрне мәкаль итеп саклый.

Әдәбият

1. Мугтасимова Г.Р., Юсупова А.Ш. Этническая идентичность татарского народа по пословицам // Сохранение и развитие языков и культур в поликультурном и поликонфессиональном обществе: мировой опыт и современные технологии: материалы Международной

научно-практической конференции (Казань, 14-16 октября 2015 г.). – Казань: Изд-во Казан.ун-та, 2015. – С.127-129.

2. Покровская А.А. Термины родства в тюркских языках. // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С.11-81.

3. Хамраев М.К. Уйгурские пословицы и поговорки. – М.: Главная редакция восточной литературы. – 181 с.

ПОРТРЕТ СОВРЕМЕННОГО ПЕДАГОГА ГЛАЗАМИ СОЦИУМА

Гусева П., ТюмГу, студент II курса
Науч. рук.– док. филол. наук, проф. Файзуллина Г.Ч.

Каждому человеку хочется произвести на социум хорошее впечатление. Такой эффект можно создать при помощи детально продуманного имиджа: элементов гардероба – одежды, аксессуаров, гармоничному сочетанию используемых цветов в образе, а также вербальной и невербальной коммуникаций. Педагогическая профессия напрямую связана с взаимодействием с людьми, поэтому специалистам этой сферы необходимо соблюдать определенные правила при подборе профессионального гардероба, который будет служить связующим компонентом во время коммуникации с людьми.

На протяжении нескольких веков научная сфера имиджелогии часто изучалась многими учеными такими, как: В.М. Шепелем, Э.Гоффманом, Г.Г. Почепцовым, В.А. Метаевой, А.Ю. Панасюком и др., но в основе каждой из трактовок лежат внешние и внутренние составляющие образа, а также его возможности влияния на окружающих людей.

Для реализации ожидаемого результата наглядных портретов современного педагога глазами учащихся и преподавателей, был проведен социологический опрос в сентябре 2023 года в учебных заведениях Тюменской области. В анкетировании приняли участие 247 человек, из которых: 16 преподавателей вуза, 98 учителей школ, 114 студентов высшего образования и 19 студентов среднего специального образования.

Из 247 человек, которые приняли участие в социологическом опросе, 56% являются молодые люди юношеской возрастной группы от 15 до 24 лет. 42% составили учителя и преподаватели, входящие в зрелую возрастную группу от 25 до 59 лет. Педагоги от 60 и старше лет, относящиеся к пожилой возрастной группе, составили 2%.

Респонденты анкетирования разделены по трем основным социальным статусам: 1) преподаватель – 6%; 2) учитель – 40%; 3) студент – 54%.

Социологический опрос состоит из 30 вопросов, которые разделены на три основных блока: первый – теоретический; второй проверяет уровень чувства стиля и комбинации предметов гардероба, а также правила их ношения; третий представляет собой психологическое восприятие, ассоциации и индивидуальные предпочтения цветовой палитры вещей.

Современная молодежь, по результатам анкетирования, видит современного педагога как экспериментатора своего стиля, который старается избегать постоянства и боится перемен. В своем профессиональном гардеробе он не применяет одежду синтетического материала, которая может вызвать дискомфорт при ношении, а также прослужить мало времени в использовании. Современному педагогу следует опираться на смешанный стиль, который и позволяет совмещать классические вещи с облегающими, разбавляя образ и предавая ему легкость и нотки элегантности. К юбкам есть определенные требования, касающиеся длины, и поэтому учащиеся считают, что подходящей является длина до колен. Сменная обувь в учебных заведениях обязательна, особенная для педагогов, которые являются примерами для своих учеников, такой обувью могут стать кроссовки или кеды. Украшения помогут дополнить образ, а также придать ему изюминку, но лишь при условии, что их будет не больше трех, а также гармонировать между собой. В своем профессиональном имидже прическа педагога должна быть удобной и незамысловатой, поэтому современная молодежь остановилась на варианте пучка или шишки. Отдельное место в образе учителей занимают макияж с маникюром, которые должны быть индивидуально подобраны, но при этом скромны и естественны. Идеальным вариантом длины ногтей является средняя, подчеркивающая женственность рук. Голос является рабочим средством педагогов, поэтому он должен быть хорошо поставлен, а также иметь тембр меццо, являющимся средним по громкости и скорости и мягким при звучании. Невербальное общение используется в работе учителя постоянно, особенно жесты, мимика и дистанции во время взаимодействия с детьми, поэтому необходимо ими владеть в совершенстве. Основными цветами имиджа педагога, по мнению современной молодежи, являются черный, белый и бежевый. Также можно включать оттенки красного и серого, но избегать желтого, который способен негативно влиять на психически нестабильных детей. Однако в основе имиджа современного педагога лежат его процессуальные качества, которые напрямую связаны с его профессиональными качествами и компетенциями. Такой портрет выстраивается на основе взглядов и мнений современной молодежи.

Сами педагоги видят свой профессиональный имидж следующим образом. Они отдают предпочтения сразу двум стилям одежды: классическому и смешанному. Один позволяет придерживаться строгости и правил, которые в некоторых ситуациях необходимы, а другой дает возможность для экспериментов со своим рабочим гардеробом, делая его более разнообразным. Опытные

педагоги пришли к выводу, что одежда из синтетического материала неудобна и не долгосрочна, из-за чего приходится часто менять вещи. В своей работе они также стараются не использовать облегающую одежду, отдавая предпочтения свободной и не сковывающей движения. Сменной обувью у педагогов в основном становятся туфли на небольшом каблуке, однако, в последнее время популярность набирают кеды или кроссовки, которые комфортны для долгой работы на ногах. Они дополняют и вносят изюминку в свои ежедневные рабочие образы с помощью украшений, которые по своему количеству не превышают трех и сочетаются между собой. Но в своих рядах могут иметь аксессуары с большими камнями, которые с некоторой одеждой лучше комбинируют. Большинство респондентов использует на работе прическу пучок, которая удобна и проста в собирании. Для завершения своего образа педагоги наносят макияж, отдавая предпочтения естественным цветам. За ухоженностью рук они также внимательно следят, делая маникюр средней длины с нюдовым покрытием, который делает руки более женственными. В своей профессии педагоги постоянно использует голос, который служит им хорошим помощником, поэтому они доводят навык его владением до совершенства, стараясь сделать его меццо-тембром. Также в своей работе они активно используют элементы невербального общения, а именно – жесты, мимику, пристальный взгляд и дистанцию во время коммуникации с людьми. В один ряд с цветами классического стиля педагоги ставят синий цвет, который схож с черным, однако, по их мнению, есть оттенки, которые нельзя использовать в преподавании. Например, зеленый и фиолетовый. Они также соглашаются с психологическим влиянием выбираемой цветовой палитры на себя и свое окружение. За основу своего профессионального имиджа они ставят процессуальные качества, которые будут полностью их отражать как профессионалов своей сферы деятельности.

Полученные результаты позволяют воссоздать наглядный портрет имидж современного педагога, опираясь на мнения студентов и преподавателей, которые отражают взгляды двух поколений разных времен. В получившихся образах есть как сходства, так и различия, позволяющие сделать вывод, что какие-то вещи остаются неизменными, а какие-то модернизируются и преобразовываются с учетом особенностей времени. Но одно остается постоянным – педагог является эталоном для подражания.

Литература

1. Гусева П.С. Профессиональный имидж: образ современного педагога // Занкиевские чтения: сборник тезисов докладов VII

Международной научно-практической конференции. – Киров, 2023. – С. 82-85.
2. Гусева П.С. Значение цвета в имидже современного педагога // Занкиевские чтения: сборник тезисов докладов VII Международной научно-практической конференции. – Киров, 2023. – С. 85-88.
3. Метаева В.М. Проблемы имиджелогии в современный период развития общества // Образование и наука. Известия РАО. – 2001. – № 6 (12). – С. 161-167.
4. Шепель В.М. Имиджелогия: учебное пособие // Народное образование. – М., 2002. – 254 с.

ТЕКСТ БЕЛӘН ЭШЛӘҮ ПРОЦЕССЫНДА ТУГАН ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ УКУЧЫЛАРНЫҢ КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯСЕН ФОРМАЛАШТЫРУ

Гыйлаҗетдинова Э., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Галиуллина Г.Р.

Коммуникатив компетенция – барлык төр компетенцияләрне үз эченә алган туган телне укыту өчен иң мөһим корал. Аралашу компетенциясе үз эченә түбәндәгеләрне ала:

1) башкалар әйткәнне аңлау һәм үз фикереңне белдерү өчен тупланган белем, осталык, күнекмәләр җыелмасы;

2) хәзерге татар әдәби теле нормаларына ия булу, сүз байлыгын һәм сөйләмнең грамматик ягын дөрес үзләштерү;

3) бәйләнешле сөйләм күнекмәләрен телдән һәм язма формада булдыру;

4) урта һәм өлкән сыйныф укучыларының кызыксыну даирәсен киңәйтү, туган телдә психологик һәм төрле аралашу ситуацияләренә бәйле рәвештә аралаша белүләренә ирешү, дәресләрдә үзләштергән белем һәм күнекмәләрдән нәтиҗәле итеп файдалана белү һ. б. [3: 83].

Танылган психолог А.А. Леонтьев фикеренчә: “Кешеләр арасындагы аралашу түбәндәге күнекмәләрне таләп итә: аралашу шартларына тиз һәм дөрес яраклаша белү, эзлекле сөйләшүне дөрес планлаштыру, аны билгеләү, эчтәлекне җиткерү өчен тиешле чаралар табу, аралашу процессында кире элемтә тәэмин итә белү мөмкинлеге. Һәм әгәр дә элемтә актындагы әлеге берәр пункт бозылса, аралашуда катнашучылар кирәкле нәтиҗәләргә ирешә алмаячак” [1: 33].

Аралашу осталыгына ия, интеллектуаль һәм иҗади үсеш алган шәхесне ничек формалаштырырга соң? Бу юнәлештә укучыларның иҗади потенциалын үстерү өчен мөһим шартларның берсе – текст белән эшләү, ул укучыларның сүз байлыгын тулыландыруны гарантияли һәм сөйләм сыйфатын яхшырта.

Дәрес барышында текст белән эшне оештыруның мондый ысуллары һәм формалары бар: текстны комплекслы анализлау; лингвистик текст анализы; төрле диктантлар; сочинение; текстны редакцияләү; интеллектуаль һәм лингвистик күнегүләр; мини-текстлар белән эшләү; синквейн, кластер алымнары; текст өчен концепция карталарын туплау; коммуникатив һәм уен ситуацияләрен чишү һ.б.

Мисал өчен, рус мәктәпләрендә татар төркемнәрендәге укучыларга “Әдәпле булу ни өчен кирәк?” дигән текст тәкъдим ителә [2: 85 – 86]. Биредә әдәплелек төшенчәсенең эчтәлеге шактый киң

ачыла: аралаша белү сыйфаты буларак, башкаларга игътибарлы булу сыйфаты буларак, ныклы режим белән яшәү һәм якыннарны кайгыртып яшәү сыйфаты буларак тасвирлама бирелә.

Текстның исемен анализлау – текстның темасы, максаты һәм эчтәлеге чикләре турында мәгълүмат алу өчен ачкыч, бу аны аңлау өчен алшарт. Мәсәлән, “Гади җөмлә” темасын өйрәнгәндә башта “Гади җөмлә ул нәрсә?” дигән сорауны бирергә мөмкин, аннан соң укучылар лингвистик чыганаклар белән эшлиләр. “Гади җөмлә” төшенчәсен билгеләү, аның төп үзенчәлекләрен ачыклау, укучыларның коммуникатив, информацион һәм лингвистик компетенцияләрен формалаштыруга ярдәм итүче төрле мәгълүмат чыганакларын кулланып башкарыла.

Текст грамоталылыгы укучыларны тексттан мәгълүмат алырга, аны иҗади кулланырга һәм үз фикерләрен белдереп, үзенчәлекле текстлар булдырырга өйрәтүне үз эченә ала. Татар теле дәресләрендә укучыларга үз текстларын булдыру өчен түбәндәге техниканы кулланырга мөмкин: лингвистик күренешне тексттан бетерү (мәсәлән, тексттан барлык сыйфатларны бетерегез һәм синонимнар белән алыштырыгыз); текстны киңәйтү (текстны тирәнтен аңларга ярдәм итә); текстны бүлгәләп карау (образлы чараларны ачыклау); сүзләрне һәм башка лингвистик берәмлекләрне тәртипкә китерү; текст компонентлары арасындагы бәйләнешне юк итү; бер үк текстның берничә автор редакцияләрендәге вариантларын чагыштыру.

Интеллектуаль һәм лингвистик күнегүләр башкару интеллектуаль һәм сөйләм үсешен тәэмин итә, чөнки бу күнегүләр ярдәмендә укучының бер үк вакытта интеллектуаль һәм лингвистик үсешен стимуллаштыра. Шулай ук, бу төр күнегүләрне башкару барышында сөйләм, игътибар, хәтер, уйлау сәләтләре үсә.

Ситуатив күнегүләр системасы – дәрес вакытында сөйләм мөмкинлекләрен булдыруның эффектив ысулы. Мәсәлән, укытучы укучылардан үзләрен берникадәр вакыт экскурсовод итеп күз алдына китерүләрен сорый: “Сез чит ил кешеләре өчен экскурсовод. Туган җирегезнең рәсемен кызыклы, җанлы, образлы һәм аңлаешлы итеп сурәтләргә тырышыгыз; туристлар арасында кызыксыну тудырырга тырышыгыз. Бу эшне кем яхшырак башкара ала?” Укытучы иң яхшы хикәя өчен конкурс игълан итә. Мондый эш төре билгеле бер сөйләм ситуациясен анализларга, язылган текстны адресатка җиткерергә, укучыны эффектив телдән аралашуга әзерләргә өйрәтә.

Татар теле дәресләрендә дидактик уеннар үткәрү шулай ук иҗади сәләтне үстерү ысулларының берсе: “Диктор” уенында, мәсәлән, текстның орфографиясен дөрес укырга кирәк; “Редактор” уены

текстагы сөйләм хаталарын төзәтүне үз эченә ала; “Тәрҗемәче” уенында текстны туган телдән рус теленә тәрҗемә итәргә кирәк. Текстка лингвистик анализ дәресләре укучыларга идеяне, сюжетны аңларга, автор кулланган сәнгать чараларын күрергә һәм аңларга ярдәм итә. Дәрес ахырында укучылар белемнәрен гомумиләштерәләр һәм лингвистик анализ осталыгын ничек кулланганнарын, текстның темасын һәм идеясен билгеләвен ачыклыйлар.

Текст белән эшләүнең күпкырлы табигате аркасында түбәндәге нәтиҗәләргә ирешергә мөмкин: татар телен өйрәнү өчен уңай мотивация формалаштыру; укучыларның интеллектуаль осталыгын арттыру; белем бирү проблемаларын чишүгә иҗади караш формалаштыру; шулай ук укучыларның сөйләм үсешен һәм белем дәрәҗәсен камилләштерү, коммуникатив компетенция дәрәҗәсен күтәрү. Практика күрсәткәнчә, туган тел дәресләрендә текст белән системалы эшләгәндә белем сыйфатын күтәрү уңай тенденциясе күренә.

Әдәбият

1. Леонтьев А.А. Психологические проблемы массовой коммуникации. – М.: Наука, 1977. – 204 с.
2. Сәгъдиева Р.К., Харисова Г.Ф., Сабирҗанова Л.К., Нуриева М.Ә. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 8 нче с-ф. – Казан: Мәгариф-Вакыт, 2017. – 215 б.
3. Харисов Ф.Ф. Укучыларда компетенцияләр формалаштыру мәсьәләсе: лингвометодик аспект // Фәнни Татарстан. – Казан. – 2019. – №2. – Б. 81-87.

ТАТАР ХАЛЫК МӘКАЛЬЛӘРЕНДӘ ГАИЛӘ-НИКАХ ТРАДИЦИЯЛӘРЕН РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛӘҮ

Гыйләҗетдинова Д., КФУ, 2 курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Мөгътәсимова Г.Р.

Халык менталитетын чагылдыруда аеруча зур әһәмияткә ия булган берничә лексик-семантик төркем булуы мәгълүм. Шуларның берсенә гаилә, гаилә белән бәйле лексика, туганлык атамалары да керә.

Татар теленә *гаилә* сүзе гарәп теленнән кергән. Аның төп мәгънәсе – бергәләп яшәүче ир, хатын, балалар һәм якын туганнардан торган кешеләр төркеме, өй җәмагате.

Бер йортта гаилә булып яшәү – төрки халыклар вәкиле булган өйләнүче яшь егет өчен үз йортыңны булдыру, җәмгыятьнең аерым бер өлеше, ячейкасы булып китү, үз өеңдә торуны аңлата. Сүзнең эчке формасы («өй-ләнү») шуңа ишарә ясый.

Элек-электән гаилә тулы канлы тормыш итү һәм имин картлыкның бердәнбер формасы булып торган. Татарларда, башка төрки халыклардагы кебек, гаиләле булу хөрмәт ителгән, ә никахлашу зарури шарт кына түгел, мөселманнар өчен Ходай хакына башкарылучы изге гамәл дип тә саналган. Өйләнешүгә булган уңай мөнәсәбәт мәкальләрдә дә чагылыш тапкан:

Өйләнү – көйләнү;

Өйләнми картайганнан акыл сорама;

Өйләнмәгән өйсез булыр, тормышы көйсез булыр

Өйләнмәгәннең тамыры корыр;

Өйләнү – җаныңа җавап, башыңа савап;

Өйләнү белән өй салуга Алла юнь бирә һәм башкалар.

Татар халкы иртә өйләнүне хуплаган:

Иртә торган белән иртә өйләнгән алданмас

Иртә торган – эшенә шатланган, иртә өйләнгән – балаларына

Татар халкы өйләнгән кешенең тормышы жайга салына дип уйлаган. Татарлар яратып кына кияүгә чыгарга киңәш итәләр:

Мәхәббәтсез семья — тамырсыз агач;

Ашны ачыкканга бир, кызны гашыйгына бир.

Яшь кызга өйләнү үзләренең яшьлеге иллюзиясен тудырган:

Яшь хатын яшәртә.

Татар мәдәниятендә никахның кешеләр тормышында бик мөһим булуы әйтелә. Мәкальләрнең дөнья сурәтендә гаилә – бәхетле тормыш нигезе. Мәсәлән, *Семья – бәхет ачкычы.*

Кияү һәм килен турында да мәкальләр бар. Кияү һәм килен сайлауга караган киңәшләр тупланган аларда. Татарларда килен мондый була:

Аш бул да таш бул!;

Балыкның – ике күзе, киленнең бер күзе сукыр;

Килен кеше – ким кеше, Алабай белән тиң кеше;

Килен кеше – чит бавыр;

Килен килбәтсез була һәм башкалар.

Татар халык мәкальләрендә кияүнең сыйфатлары турында болай язылган:

Кияү – ат шикелле: караңгы товар;

Кияү – камчат бүрек;

Кияү – кеш тун;

Кияү көл астыннан;

Кияү каениш туфрагыннан;

Көзге көннең акылы – кияүләр акылы һәм башкалар.

Лингвомәдәни җәмгыятьнең тупланган тәҗрибә турындагы күмәк күзаллавы түбәндәге киңәшләр һәм үгет-нәсихәтләрдә чагылыш таба:

1) Кыз сайлау турындагы мәкальләр:

Авызында – теше, аркасында чәче булсын

Атны – тешеннән, кызны – күзеннән (сайлыйлар)

Аулак өйдә кыз сайлама, урак кырында сайла

Аягы сызлау булса кыз, тирәсеннән ерак сыз!

Зур авызлы кыздан саклан һәм башкалар.

2) Кияү сайлау турындагы мәкальләр:

Ат яхшысы тездән билгеле, егет яхшысы сүздән билгеле

Аязда яуган яңгырга ышанма, көлеп караган егеткә ышанма

Егетнең кашына карама, эшенә кара

Күзе сүнгән егеттән биз

Матур дип яратма, батыр дип ярат һәм башкалар.

Кыз яки кияү сайлаганда, иҗтимагый фикергә колак салу да артык булмавы турында сөйли мәкальләр:

Ана мактаганны алма, авыл мактаганнан калма

Ат алсаң, өең белән киңәш, хатын алсаң, авылың белән киңәш

Кыз яки кияү сайлаганда, ата-аналарга да игътибар белән караганнар:

Анасын карап кызын ал, кырыена карап бүзен ал

Анасына карап кызын коч

Анасына карап кызын коч, атасына карап улын коч

Анасы нинди, кызы шундый

Анасы яманның кызын алма, ишеге яманның өенә кермә

Булачак хатынын сайлаганда, ир-егет туганнарының киңәшләрен колак салырга тиеш булган:

Ат алсаң, авылың белән, кыз алсаң, кавемең белән.

Гадәт буенча хатынны үз ыруында гына түгел, үз авылында да алмаска кушканнар:

Ат алсаң, якыннан ал, хатын алсаң, ерактан ал

Ат белән кызны авылдан алма

Якыннан хатын алсаң, колагың каты булсын

Шулай итеп, мәкальләр шактый тулы һәм дөрес итеп традицион татар җәмгыятендә булган гаилә партнерын сайлау проблемаларын чагылдыра Татарлар никахка җитди карыйлар. Үткәрелгән тикшеренү халыкның теле белән тормышны кабул итүе тыгыз бәйләнешен тагын бер тапкыр дәлилли.

Әдәбият

1. Замалетдинов Р.Р., Замалетдинова Г.Ф. О роли пословиц в исследовании национально-культурных особенностей языкового сознания // Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. – 2010. – №2. – С.73-78.
2. Исәнбәт Н.С. Татар халык мәкальләре: 3 томда. II т. –Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. – 749 б.
3. Мугтасимова Г.Р., Юсупова А.Ш. Этническая идентичность татарского народа по пословицам // Сохранение и развитие языков и культур в поликультурном и поликонфессиональном обществе: мировой опыт и современные технологии: материалы Международной научно-практической конференции (Казань, 14-16 октября 2015 г.). – Казань: Изд-во Казан.ун-та, 2015. – С.127-129.

А.ГЫЙЛӘҖЕВНЕҢ “ӨЧ АРШЫН ҖИР” ӘСӘРЕ ҺӘМ АНЫҢ ТӨРЕК ТЕЛЕНӘ ТӘРҖЕМӘСЕНДӘ ТАТАР ХАЛКЫНА ХАС РУХИ КЫЙММӘТЛӘРНЕҢ ЧАГЫЛЫШЫ

Гыйләҗиева К., Казан, 127 нче мәктәп, XI сыйныйф
Фән. җит. – Гыйләҗиева А.Н.

Татар халкын дөнья аренасына чыгаруда, татар халкы, мәдәнияте турында чит халыкларга мәгълүмат җиткерүдә татар әдипләренең әсәрләрен чит телләргә тәрҗемә итү күп нәтиҗәләр бирә. Шулай татарлар турында башка милләтләр беләләр, үз милли традицияләре, гореф-гадәтләре белән чагыштырып карыйлар, уртаклыкларны һәм аермалы якларны күрәләр.

Аяз Гыйләҗев әсәрләре дә рус, венгр, инглиз телләренә тәрҗемә ителү белән беррәттән, төрек галиме һәм тәрҗемәчесе Фатих Кутлу тарафыннан төрекчәгә тәрҗемә ителде. Элеге хезмәте белән Фатих Котлу төрекләргә татарларның уй-фикерләрен, кыйммәтләрен җиткерерү юнәлешендә зур эш башкарган. Үзара кардәш халыкларда уй-фикер, кыйммәтләр төшенчәләре моңа кадәр өйрәнелмәгәнлектән, теманы тикшерү минем өчен кызык булды.

Аяз Гыйләҗев – проза өлкәсендә дә, драматургиядә дә күп әсәрләр язып калдырган әдип. Аның әсәрләрен М. Хәбетдинова пропагандалый, өйрәнә, шулай ук Г.Сәгыйтова, Ф. Галимуллин, Ф. Латыйфи, Ф. Хатипов, Д. Гарифуллин һ.б.лар авторның үзенчәлекле стиле, жанры теле турында язалар, Э. Хәбибуллина әсәрләрнең төрек теленә тәрҗемәләрен өйрәнә.

А.Гыйләҗевнең “Өч аршын җир” әсәре Ф. Кутлу тарафыннан төрек теленә “Bir avuç toprak “ дип бик уңышлы, яратып тәрҗемә ителгән. Автор фикерен тәрҗемәче сакларга тырышкан, төрле алымнар ярдәмендә төрек укучысына җиткергән. Әмма әсәрнең исеменнән үк күренгәнчә, автор белдерергә теләгән мәңгелеккә китү,соңгы нокта татарларда “өч аршын җир” – гүр яки 2 метр 13 см урынны аңлатса, төрекләр өчен шул ук төшенчә, руслардагы кебек, кешене күмгәндә кабергә сала торган 1 уч туфрак белән тасвирлана (горсть почвы). Бу исә әсәр исемендә үк ике халык менталитетындагы аерманы күрсәтә.

Аяз Гыйләҗевнең “Өч аршын җир” повестенда Ватан, туган җир, тугрылык, бала, вөҗдан, тугрылу, бәхет кыйммәтләре сурәтләнә. Ләкин алар автор тарафыннан турыдан-туры шул сүзләрне кабатлап, тәкрарлап түгел, ә әсәр геройлары язмышы, аларның диалоглары, тормышы сурәтләнеше аша бирeләләр. Мәсәлән, “Өч аршын җир” повестенда Мирвәли кызу канлы һәм нык кеше буларак күз алдына килеп баса. Кызу канлыгы аңа һәм Шәмсегаянга бәхетсезлек китерсә,

ныклыгы көчле шәхес, иҗтимагый гаделсезлеккә үзенчә каршы чыгарга көч табарга булыша. Ул татарларга хас гаделлек өчен көрәш каһарманы итеп бирелә. Автор түбәндәге юлларда *нык, каты* сүзләре дә, *корычтай, таштай* дигән контекстуаль синоним булып килгән чагыштырулар белән автор кешенең сәламәтлеген ныклыгын күрсәтә. *"Ике кулын да сузган иде, аның* ***таштай нык тәненә, корычтай каты иңбашларына*** *кулы кагылгач, сискәнеп, ул ниятеннән кире кайтты*". Ә аның хатынын исә автор бәхетсез язмыш корбаны буларак тасвирлый. *"Дөрес, Шәмсегаян* ***авыр, фаҗигале*** *тормыш кичергән булса кирәк, аның* ***йөрәге таланган, искергән, көрәшергә көче*** *җитми, әмма ул аңа ярдәм итәргә тиеш!"*

Бала кыйммәте әсәрдә аеруча ачык чагыла. Автор аны төп герой мисалында тасвирлый. Аяз Гыйләҗевнең максаты – Шәмсегаянның балалары булмаганга борчылуы дәрәҗәсен күрсәтү. Моның өчен ул иң элек борлыгу диалекталь сүзенә мөрәҗәгать итә.

Ә төрек теленә тәрҗемәдә исә, тәрҗемәче бу кыйммәтләрне тасвирласа да, туры тәрҗемә һәм метафора, чагыштыруларсыз гына бирә алган. Мәсәлән, "*Bir tek,* ***çocukları*** *olmadı! Bunun için kendini suçlu gören Şemsigayan ızdırap içinde yaşadı."*

А.Гыйләҗев яшәү кыйммәтен, Аллаһ биргән иң кыйммәтле бүләк буларак күрсәтә, тормыш кыйммәтен үлемгә каршы куеп сурәтли. Мәсәлән, *"Авыл больницасында кечкенә генә хәбәр дә бик тиз урамга чыга: тәгәрмәч шиннары ашалып шомарган аксыл машина дулап капкадан кайтып кердеме, бел дә тор, менә бу юка пәрдәләр белән томаланган тәрәзәләр артында кемдер* ***явыз үлем белән тартыша****, кемнеңдер* ***язмышы үлчәү табасына куелган****..."* . Тәрҗемәче төрекчәдә дә моны саклап кала ала.

Тикшерү барышында нигез телдәге берәмлекләрнең төрекчәгә өч ысул белән тәрҗемә итү очракларына игътибар ителде: үзгәрешсез, башка берәмлек белән алыштыру, төшереп калдыру. Һәр ысулның да Ф. Кутлу тарафыннан еш кулланылышы билгеләнде. Үзгәрешсез бирелеш чыганак телдә бирелгән һәр берәмлекнең төрек телендә эквиваленты булу очракларына да карый (зәгыйфь, көчсез – zayıf ve güçsüz). Tekerlekleri aşınmış beyaz araba, avlu kapısından içeri gürültüyle girdi mi, bil ki bu ince perdelerle kapalı pencerelerine arkasında **kimisi ölümle pençeleşiyor, kimisinin de kaderi terazinin kefesine konuyor.**

Башка берәмлек белән алыштыру очраклары охшаш мәгънәне төрле сүз төркемнәренә караган сүзләр белән, нейтраль сүзне фразеологик берәмлек белән бирү вакытында күзәтелде: "*Дөнья, вакыт, чор төшенчәләре, заманның катлаулы язмышы, каты* ***көрәш-бәрелешләре*** *бу гашыйклардан читтә иде әлегә*!" "Dünya, vakit, hayat

mevhumları, zamanın ağırlığı, ***yaka paça mücadeleler,*** bu aşıklardan uzaktı henüz”.

Төшереп калдыру ысулы семантик яктан артыклыкка юл куймау максатларында кулланылуы ачыкланды. Мәсәлән, “*Гомере буе юатып түгел, кеше кайгыртып түгел, юанып, иркәләнеп яшәргә өйрәнгән Мирвәлигә болай бердәм рәвештә һәм ачыктан-ачык үзен үгәйсетүләре һәм санга сукмауларын күтәрү* ***бик авыр, үтә кыен*** *иде*”.“Hayati boyunca, teselli veren, başkaları için kaygılanan değil de avutularak, nazlanarak yaşamaya alışmış olan Mirveli için böyle birden bire hem de apaçık dışlanmak, adam yerine konmamak ***çok ağır*** **oldu**”.

Гомумиләштереп әйткәндә, А Гыйләҗев әсәрендә татарларга хас рухи кыйммәтләр кинаяле сөйләм, мәкальләр, һ.б. чаралар белән бирелә. Ф.Котлу да мондый чараларны тәрҗемәдә бирергә тырыша, ләкин күп очракта сүзнең туры беренчел мәгънәсе белән генә бирергә мәҗбүр була, мәкальне төшереп калдыра.

С. ХӘКИМ ИҖАТЫНДА ФОЛЬКЛОР ОБРАЗЛАРЫНЫҢ ФУНКЦИЯСЕ

Гыйльманова М., КФУ, соискатель
Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Юсупова Н.М.

XX гасыр татар поэзиясендә тирән эз калдырган классик шагыйрь С.Хәким иҗатының әһәмияте халыкчанлык белән характерлана. Тәлгат Галиуллин билгеләп үткәнчә, «халык иҗатына, халыкның фикерләү рәвешенә, характер үзенчәлекләренә якынлык С.Хәким шигырьләренең офыгын киңәйтә, яңгырашын бизи».

Иҗатының башлангыч чорында ук халык авыз иҗатына мөрәҗәгать итә башлау шигырьләрдә тудырылган сурәтле дөньяга, образлар системасына һәм детальләргә дә тәэсир итә: С.Хәким шигъриятенә шомырт, ал таң, ак каеннар, чишмә, сандугачлар, моңсу таллар, әкияти табигать һ. б. образ-сурәтләр урнаша. Мисал өчен, Шагыйрь инде 1940 нчы елда ук язылган «Шагыйрьнең балачагы» поэмасында халык авыз иҗатыннан образлар кулланып Тукай образын, Тукай яшәгән тирәлекне ача. Ә инде соңрак, 1971 нче елда (30 елдан соң) язган «Кырыгынчы бүлмә» поэмасында Тукай образын, кабат фольклор мотивлары, образлары белән баета. Әсәрнең структурасында фольклор образлары (алтын тәхет, таҗ, ут, мәңге сихерле йорт , иске дөнья, сүнгән шәмнәр,сигез баскыч, казанда аш, әкияттәге төсле ак пароход, төне буе елаучы җилләр, ак күбеккә төшкән ат) кулланыла. Алар поэмага мифологик төсмер өсти, әсәрнең үтемлелеген, яңгырашын көчәйтә, поэманың сюжет-композициясен ачарга ярдәм итә.

Сибгать Хәким поэзиясендә мифик образлар: шүрәле, сихри көч, әфсен, карчык, карт, аксакал, Акбикә, Мөнкир-Нәкир,Хозыр Ильясны күрү дами күренеш. Авылда туып, авыл табигате, авыл кешеләре, вакыйгалары, балачак әкиятләре, ышану-юраулары белән яшәп, дөньяны танып белгән әдип шагырьләренә дә әкияти, мифик образларны кертә, вакыйгаларны тасвирлый. Бу образлар, бер яктан, шигырьләрдә билгеле бер мәгънә җиткерүгә хезмәт итә, икенче яктан, С.Хәким иҗатында милли лиризмны көчәйтә. Мисал өчен: «Шүрәле»(1960), «Юат син шуларны» (1961), «Карт»(1978), «Кырыгынчы бүлмә» (1971), «Әйтелмәгән васыят» (1979), «Бүген монда (1982) һ.б.

Фольклор әсәрләрендә саннар куллану һәрвакыт иътибарны җәлеп итә. Мәсәлән, Өч, җиде,унбер санының кулланылышы борынгы мифларга барып тоташа. Борыңгы мифологидә төрки халыкларның күзаллавында дөнья өч катламнан – җир асты, җир өсте, күк өлешләреннән торган, өч – өс, оч мәгънәсендә булган дип аңлатыла.

Шуңа өч саны көч, үлемсезлек, батырлык символына әверелгән. Җиде саны да күкнең җиде катлы булуы белән бәйле дип фаразласак, халыкның ышанулары күп саннарга үз мәгънәсен салган һәм алар халык авыз иҗатында аеруча киң чагылыш тапкан. С.Хәким шигырьләрендә «бер», «өч», «җиде»,«унбер», «утыз өч», «кырык» саннары кабатлана. Автор бер генә чир, бер ишектән бер ишеккә, ике ара, ике стена, өч исем, өч гомер, сигез гасыр, сигез баскыч, утыз өч бүлмә һ.б сан-исем сүзтезмәләре аркылы фольклор традицияләренә мөрәҗәгать итеп, вакыйгалар барышын һәм хис-кичерешләрен күрсәтә, әсәрнең яңгырашын, үтемлелеген көчәйтә, серлелек төсмере өсти. Шулай ук унбер саны мифологиядә күк җисемнәре белән бәйле, мәсәлән,11 ай, 11 йолдыз,11бала һ.б. Сибгать Хәким поэзиясендә бу саннарга исәп мәгънәсеннән тыш яңа мәгънәләрләр салынган, һәм алар әсәр эчендәге вакыйгаларда бертөрле серлелек , тылсым, мифологик образ тудыру, сюжет барлыкка китерү үзенчәлеген хасил итәләр.

Без **өчәү,өчәү** янәшә:
Үлем,мин һәм талчыбык.
Селкенми,мин дә селкенмим,
Торам өнсез талчыгып.(1975)

Халык авыз иҗаты белән бәйләнешнең көчәюе, туган җир, туган нигез, ата-баба җире, туган туфрак, ватан, нәсел-ыру кебек милли яшәешкә бәйле төшенчәләргә игътибар арту 1960 еллардан С.Хәким әсәрләренә милли йола, гореф-гадәтләр белән бәйле образлар, сюжетларны алып керә. Аның әсәрләрендә аеруча Сабантуй образы, аңа бәйле күренешләр актив булуы күренә. Шагыйрь бу милли бәйрәмне татарның рухын саклаучы, авылның милли яшәеш терәге, һәркемне туган җиренә бәйләп торучы Олы Үзәк итеп күтәрә. Шагыйрь үзенең «Өч тал» (1975ел) «Монда халык судья» (1962ел)», «Англиягә барып кайт син» (1961ел) әсәрләрендә халык бәйрәменең үзенчәлекле, татар халкыныкы гына булуын данлый.

С.Хәким әсәрләре халык җырының яңгыраш һәм вәзен формаларын үзендә ныгыта: шигырьләрендә татар халык лирик җырларында 8/7 үлчәменең актив булуы күренә. Мисал өчен:

Чылтырап аккан чишмәгә
Суга дип килгән идем;
Тиз генә әйләнеп өйгә
Кайтырмын дигән идем («Фазыл чишмәсе»).

С.Хәкимнең фольклор стилендә язылган шигырьләрендә татар халык җырларының үзенчәлекле структурасын күрергә мөмкин: 1-2 тезмәләртабигать күренешен тасвирласа, соңгы ике юлда лирик геройның кичерешләре бирелә.

Бакчабызда шомырт агачлары
Җәй буена сине көттеләр;
Син килмәдең, көзге җилләр инде
Яфракларын җиргә сиптеләр («Юксыну»)

Халык авыз иҗатыннан килгән образларны, мотивларны файдалану, поэтик алымнарны куллану С.Хәким иҗатында фольклор образларының функциясен билгели: шигъриятенең эчтәлек һәм форма ягыннан киңәюенә китерә, «фольклор стиле» яңаруын исбатлый.

Әдәбият

1. Галиуллин Т.Н. Сибгат Хәким поэзиясенең халык авыз иҗаты белән бәйләнеше // Совет әдәбияты. – 1964. – № 2. – Б. 129-135.

2. Йосыпова Н.М. С.Хәким иҗаты / Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. Т. 6. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. – Б. 272-291.

3. Хәким С. Томанлы тәрәзәләр: шигырьләр һәм поэмалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. – 479 б.

CHATGPT: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ИИ, КУЛЬТУРОЙ И ОБРАЗОВАНИЕМ В ЦИФРОВОЙ ЭПОХЕ

Давлетшина Д., МБОУ «СОШ №5 г.Азнакаево» РТ, X класс
Науч. рук. – учитель английского языка Турсунова Н.Б.

В настоящем информационном обществе технология играет ключевую роль в формировании культурных образов и общественных отношений. Одной из самых захватывающих инноваций в этом отношении стала технология ChatGPT, олицетворяющая последние достижения в области искусственного интеллекта. Ее приложение в чат-ботах, таких как ChatGPT, стало предметом широкого обсуждения в культурологическом контексте. Нельзя не отметить популярность нейросетей в России [3].

ChatGPT, разработанный компанией OpenAI, представляет собой модель искусственного интеллекта, обученную генерировать текст, отвечая на запросы и взаимодействуя с людьми в естественной беседе. Однако, большинство обсуждений этой технологии сосредотачивается на ее потенциальных воздействиях на культуру и общество в цифровую эпоху [5].

Взаимодействие между ChatGPT и культурой в цифровую эпоху представляет собой уникальное явление, которое требует серьезного анализа. Первоначально, следует отметить, что ChatGPT открывает новые горизонты коммуникации, пересматривая способы общения и взаимодействия в цифровом пространстве. Это вдохновляет множество специалистов из различных областей – от языковедов и философов до маркетологов и социологов – изучать, каково влияние такой технологии на культурные практики и обычаи. Такое влияние может проявиться через изменение способов общения, культурных представлений, а также поведенческих норм в цифровом обществе [2].

Следует также отметить, что ChatGPT может играть существенную роль в сохранении культурного наследия и многообразия в сети. Он предоставляет возможность обмена культурными знаниями и идеями между людьми различных культур и языков через барьеры и предрассудки.

Очевидна же и тесная связь культурного наследия и образования. Проблема влияния нейросетей на обучение является не однозначной. С одной стороны ChatGPT в образовании представляет собой инновационную и перспективную область, которая имеет потенциал изменить способы передачи знаний и обучения. Например, таких как:

- обучение языкам;

- создание образовательных материалов;
- индивидуальное обучение;
- помощь в сборе информации с интернета;
- помощь в написании эссе и сочинений;
- проверка на грамматические ошибки;
- создание и решение различных задач.

Хотя ChatGPT даёт множество потенциальных преимуществ в образовании и развитии, они также имеют свои недостатки. Следует отметить что частое применение нейросетей вызывает зависимость. Применение ChatGPTдаже в самых элементарных задачах приводит к деградации навыков критического мышления и решения проблем.

Не следует забывать и о том, что ИИ может проявлять ограниченную точность в обработке сложных вопросов или в предоставлении точной информации.

Большими недостатками применения ChatGPT в образовании являются отсутствие эмпатии и потеря индивидуальности при использовании нейросети для выполнения творческих заданий или работ.

В то же время, существуют опасения относительно потенциальных негативных влияний ChatGPT на культуру, таких как усиление культурной однородности, бесконечное циркулирование стереотипов.

Чтобы снизить негативное влияние внедрения нейросети в современное цифровое общество, следует учитывать несколько факторов:

- следует формулировать свой вопрос или задание четко и конкретно, чтобы уменьшить вероятность ошибочных или недостаточно информативных ответов;
- использовать ChatGPT не как единственный источник верной информации, а лишь как один из доступных вариантов;
- осуществлять проверку данных на грамматические или лексические ошибки, не следует полностью перекладывать ответственность на ИИ;
- использовать ChatGPT лишь для получении и сбора информации по конкретным темам или вопросам, а не для полного решения задачи, дабы не потерять индивидуальность.

В заключение можно сказать, что ChatGPT предоставляет широкие возможности для взаимодействия между ИИ и культурой в цифровую эпоху [1: 12]. Однако, необходимость постоянного анализа и регулирования воздействия такой технологии на общество и культуру

тоже безусловна. Только при условии баланса между инновациями и сохранением культурного разнообразия ChatGPT сможет полностью раскрыть свой потенциал в содействии развитию культурных общностей в цифровом мире.

Литература

1. Ивахненка Е.Н., Никольский В.С. ChatGPT в высшем образовании и науке: угроза или ценный ресурс? // Высшее образование в России. – 2023. –Т. 32. – №4. – С. 9-22.

2. Lund B., Ting W. Chatting about ChatGPT: How May AI and ChatGPT Impact Academia and Libraries? // Library Hi Tech News. January 2023. DOI: 10.2139/ssrn.4333415

3. Билык К., Популярность ChatGPT и Midjourney привела к росту пользователей нейросетей в России в пять раз // Rb.ru URL: https://rb.ru/news/populyarnost-neirosetey/ (дата обращения 17.11.2023)

4. Чулюков В.А., Дубов В.М. Искусственный интеллект и будущее образования // Современное педагогическое образование. 2020. №3. URL: https://cyberlelinka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-i-buduschee-obrazovaniya (дата обращения: 26.10.2023)

5. Ramos L., Marquez R., Rivas F. AI’s next frontier: The rise of ChatGPT and its implications on society, industry, and scientific research // Revista Ciencia e Ingenieria. 2023. Vol. 44. No. 2. P.131-148. URL: https://erevistas.saber.ula.ve/index.php/cienciaeingenieria/article/view/18872 (дата обращения 02.07.2023)

ТАТАР ҺӘМ ИНГЛИЗ ТЕЛЛӘРЕНДӘ ТЕЛӘК БЕЛДЕРҮ ФОРМАЛАРЫ

Денмөхәммәтова А., Казан ш., 149 нчы лицей, VIII сыйныф
Фән.җит. – Хөснетдинова Р.Р.

Без якыннарыбызга, дусларыбызга, танышларыбызга һәм, гомумән, беренче тапкыр гына күргән кешеләргә дә төрле теләкләр телибез. Һәркем көнен үз телендә хәерле иртә, хәерле көн теләүдән башлый. Ерак юлга чыкканда “хәерле юл”, “ак юллар”, авырганда тизрәк сәламәтләнергә, авыруның җиңел үтеп китүен телиләр. Болар көндәлек теләкләр. Моннан тыш һәр халык билгеле бер чарага нисбәтле якыннарына төрле котлау-теләк сүзләрен җиткерә. Алар һәр җәмгыятьтә бар, ләкин нинди максаттан әйтелүгә карап аерылалар һәм телдән яки язмача белдерелә алалар. Теләк формаларының күп һәм төрле булуы һәм төрле халыкларда төрлечә әйтелүе әлегә системалы рәвештә өйрәнелмәгәнлектән, аны тикшерү кирәк дип санала һәм ул эшнең актуальлеген билгели.

Тикшеренү эшенең объекты – татар һәм инглиз телләрендә теләк белдерү формалары, ә предметы – теләк белдерүдә кулланыла торган лексика.

Максатыбыз- татар һәм инглиз телләрендә теләк белдерүдә кулланыла торган уртак һәм аермалы якларны өйрәнү.

Максатка ирешү өчен түбәндәге бурычлар куелды:

1) Интернет сайтлардан теоретик материал белән танышу;
2) Татарча һәм инглизчә теләкләрнең үзенчәлекләрен ачыклау;
3) Татар һәм инглиз теләк текстларындагы аермалы якларны билгеләү.

Фәнни-тикшеренү эшенә чыганак буларак, төрле интернет сайтларда урын алган котлау-теләк текстлары сайланды.

Бу юнәлештә эшләгән галимнәрнең хезмәтләре шактый, Х. Курбатов, С.Поварисов, Х.Сәрьян, Ш.Асылгәрәев, А.Хәйруллина һәм башкаларның мәкаләләре билгеле.

Интернет сайтларда туган көн, юбилей, туй көне, бала туу, Яңа ел, төрле һөнәри бәйрәмнәргә бәйле 500дән артык материал бар. Бер-берсен теге яки бу бәйрәм белән котлаганда, бик күп теләкләр әйтелә. Татарча котлауларда һәм инглизчә белдерелгән котлауларда әйтелгән теләкләрне өйрәнгәннән соң түбәндәгеләр билгеле булды:

1) Татарлар бер-берсенә сәламәтлек, бәхет, озын гомер телиләр. Бу 3 теләк һәр котлауда яңгырый. Аларны чагыштырулар аша белдерергә яраталар: *корычтай нык сәламәтлек, шомырт чәчәгедәй ак*

бәхетләр яки яңа яуган кардай ак бәхетләр, кояштай озын гомер дип әйтәләр.

Инглиз текстларында да сәламәтлек, бәхет телиләр, ләкин чагыштырып әйтү очрамый.

«*I wish you happiness/ love/ success/ joy/ good health etc*», «*Сезгә бәхет, уңышлар, шатлык, мәхәббәт, яхшы сәламәтлек телим*.»

2) Туган көн котлауларында татарлар озын гомер яки 100 яшькәчә тыныч, матур, имин тормышта яшәүне телиләр. Һәрвакыт гаилә бәхете, дуслар күп булу, парлы булу, баларның яки оныкларның куанычын күрү турында белдерәләр.

Инглизләр туган көн белән котлаганда, «*Happy birthday*!» диләр.

Алар «*Best wishes on your birthday!*» – Туган көндә барлык изге теләкләр дип әйтәләр. «Many happy returns of the day!»– Озын гомер сорыйлар.

«Keep smiling on your birthday». – Туган көндә елмаюдан туктама диләр.

«May all your dreams come true!» — «Барлык хялларың тормышка ашсын дип әйтәләр.

Шулай ук «May your birthday give you the best memories till the next one!» — «Киләсе туган көнеңә кадәр бу туган көн матур хатирәләр калдырсын» дип телиләр.

3) Яңа ел яки инглизләрнең Крисмос бәйрәме хәзер ике халык өчен дә иң зур бәйрәмнәрнең берсе санала. Яңа елда татарлар: *аяз күк йөзе, илдә тынычлык, табыннарның мул булуын, барлык теләкләрнең тормышка ашуын, кайгы – хәсрәтләрнең иске елда калуын, һәр кешегә матди һәм рухи байлык телиләр.*

Инглизләрдә исә «*Let it bring you a peace of mind and a huge happiness*!» – Иртә тынычлык, ә бәйрәм бәхет китерсен!

«*I congratulate you on Christmas. In this holiday no one should be alone. Let today be with the ones who appreciate and love you. Also I wish your family happiness and success at work*!»

Мин сезне Раштуа белән котлыйм! Бу бәйрәмдә беркем дә ялгыз булырга тиеш түгел. Сезнең белән сезне хөрмәт итүчеләр һәм яратучылар булсын. Гаиләгезгә бәхет һәм эшегездә уңышлар телим кебек котлаулар актив булуы ачыкланды.

Шулай ук «*My success attend you!» / Һәр җирдә уңышлар булсын! «Keep well! Stay healthy!» / Сәламәт бул! «May all your dreams come true!»/ Хыялларың тормышка ашсын*! кебек теләкләр дә очрады.

4) Тикшерү барышында бәйрәмнәрдә татарлар да, инглизләр дә бары яхшы теләкләр генә теләүләре ачыкланды. Соңгы елларда татарлар котлау текстларын шигырь белән белдерергә яратсалар,

инглизләр исә кыска, әмма аңлаешлы сүзләр белән тәбрикләү сүзләрен белдерәләр. Алар өчен бәхет, шатлык, байлыкта яшәү мөһимлеге билгеле булды.

Татар халкы теләк теләгәндә дини мотивларны да кушарга ярата. Теләкләрдә «*Алла ярдәменнән ташламасын, Ходайның яраткан бәндәсе булырга язсын, ике дөнья бәхетен күрергә язсын*» кебек сүзләр дә еш очрый.

Гомумиләштереп әйткәндә, татарлар да, инглизләр дә бары изге теләкләр генә телиләр, аларны үз халкына якын булганча белдерәләр, тирә-юньдәгеләргә ешрак әйтергә тырышалар.

АЛМАШЛЫКЛАРДАН ЯСАЛГАН САФ КУШМА СҮЗЛӘРНЕ ӨЙРӘНҮНЕҢ ЛИНГВОМЕТОДИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Җәмалова Л., КФУ, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Сәлахова Р.Р.

Кайсы гына телне алсак та, ул телдә шикле һәм бәхәс тудыра торган мәсьәләләр була. Теоретик яктан бу проблемалар аерым өйрәнелгән булса да, методик яктан тиешле игътибар җитенкерәмәү сәбәпле, мәктәп укучыларында сораулар тудырырга мөмкин. Татар телендә шундый темаларның берсе – кушма сүзләр. Мәгълүм булганча, кушма сүз ике яки аннан да күбрәк тамыр кушылып, бердәм лексик мәгънәгә ия булган яңа сүзләр. Сүзләр кушылу бик борынгы күренеш булып тора. Белгечләр фикеренчә, композитлар праславян, борынгы төрки, гомумалтай, шумер телләрендә үк күзәтелгәннәр. Мәсәлән, “Котадгу белек” хезмәтендә генә дә 2830 кушма сүз кулланылуы билгеле. Тюркологиядә дә, татар тел гыйлемендә дә кушма сүзләргә фәнни игътибар күптәннән килә. Тюркологиядә кушма сүзләрне өйрәнүнең борынгы тарихы бар. Ф. Таһирова фикеренчә, мондый төр сүзләр турында мәгълүмат 1680 нче елда төзелгән Менниниский грамматикасында ук бирелә.

Тюркология буенча язылган хезмәтләрдән кушма сүзләрне өйрәнүгә багышланган А. Казембек, Н.Ф. Катанов, В.А. Гордлевский, В.М. Насилов, Р. Бердыев, А.А. Юлдашев кебек һ.б. күп кенә галимнәрнең эшләрен атарга мөмкин.

Татар телендә Каюм Насыйри, Галимҗан Ибраһимов, Гыйбад Алпаров һ.б. үз заманнарында кушма сүзләрне барларга, үзенчәлекле якларын ачыкларга омтыла. Бу юнәлештә, тулы-тәфсилле хезмәләрдән Г. Ибраһимовның 1917 нче елда басылып чыккан “Татар сарыфы”н атарга мөмкин. Галим сүз төркемнәренең ясалыш юлларын төркемләү барышында кушма сүзләрнең үзенчәлекле бүленешен тәкъдим итә. Татар грамматикасында кушма сүзләрне фәнни яктан өйрәнүдә Д. Тумашева [2: 117], Ф. Ганиев хезмәтләре аеруча игътибарга лаек. Байтак материал туплану, кушма сүзләрнең төзек системасын булдыруга ирешү яңа заманда кушма сүзләрне яңа яссылыкта, әйтик Л.М. Чурилова [3: 152] кебек когнитив яссылыкта, башка телләр белән чагыштырма аспектта өйрәнү өчен шартлар тудыра.

Әмма Ф.Ә. Ганиев ассызыклаганча, бу хезмәтләрнең барысында да кушма сүзләргә караган төпле мәгълүмат бирелгән дигән сүз түгел. “Ни өчен бу тема һаман да зур кызыксыну белән бергә тирәнтен өйрәнелә алмый?” дигән сорау тарихи яссылыкта өйрәнелү дәрәҗәсен тикшерүне таләп итә. Кушма сүзләрнең тиешле дәрәҗәдә

өйрәнелмәвенең сәбәбе буларак галим телләрне агглютинатив дип санап, аналитизм чагылыш тапкан аспектларга фәнни карамауны атый. Татар теле мисалында Ф.Ә. Ганиевның фикере болайрак яңгырый: “фактлар күрсәткәнчә, татар теле системасы һәм структурасында аналитиклык агглютинативлык кебек үк әһәмиятле роль уйный. Төрки телләрдәге аналитиклык аларның грамматик һәм сүз ясалышы системасында үтәли күренә. Төрки телләрнең аналитик төзелешен исәпкә алмаган очракта, аларның грамматик һәм сүзьясалыш структурасын аңлап һәм аңлатып булмый”.

Ф.Ә. Ганиев билгеләвенчә, “Кайвакыт кушма сүзнең ничек ясалганын билгеләве бик кыен була: сүзләр кушылу ысулы белән ясалганмы, әллә сүзтезмәнең кушма сүзгә күченнән барлыкка килгәнме” [1: 25].

Татар сүз ясалышында шактый продуктив ысулларның берсе булып сүзтезмәләрнең кушма сүзгә сүзгә күчү һәм сүзтезмәләрнең кушымча алып кушма сүзгә күчү юлы белән саф кушма берәмлек хасил итүләре тора. Гадәттә бу ысул белән калькалаштырылган сүзләр ясала. Без алмашлыклар нигезендә әлеге ысулллар белән ясалган кушма рәвешләргә тукталдык, чөнки аналитик сүзләрнең нәкъ менә шушы төре укыту барышында укучыларда төрле сораулар тудыра.

Алмашлык+исем: *һәрвакыт, һәрчак, һәрвакыт, һәрьяк.*

Алмашлык +бәйлек: *үзара;*

Алмашлык + *алмашлык: кайвакыт, шулчак, шулвакыт;*

Алмашлык + урын вакыт килеше кушымчалы исем: *һәрчакта, һәрхәлдә, һәрьякта, кайвакытта, кайчакта, шулчакта, шулвакытта;*

Алмашлык + чыгыш килешендәге исем: *һәрьяктан, шулуңайдан.*

Алмашлык + бәйлек: *шулкадәр, шулчаклы, шулкадәрле, никадәр, ничаклы*;

Алмашлык + рәвеш: *нибары, нибарысы, һәрдаим*;

Алмашлык +алмашлык: *һәркайда, һәрничек, һәркая.*

Мисаллардан күренгәнчә, әлеге саф кушма рәвешләрнең ясалу ысуллары да билгеле, ясалыш тибы һәм моделе дә мәгълүм, әмма аларның төзелеш-язылыш үзенчәлекләре, кайсы сүз төркеменә каравын билгеләү укучыларда шактый зур кыенлыклар тудыра.

Беренчедән, мондый төр кушма рәвешләрне укучылар я бөтенләй сүзтезмә итеп билгелиләр, яисә саф кушма исем дип күрсәтәләр, чөнки икенче компонент исемгә тәмамланган, өстәвенә аңа килеш кушымчасы да ялганган (*һәрьяктан* “отовсюду”, *шулуңайдан* “заодно”). Шул сәбәпле, кушма сүзләрне өйрәнгәндә саф кушма исемнәр белән генә чикләнмичә, башка сүз төркемнәрен дә, аеруча телдә шактый актив кулланылган алмашлыклар нигезендә ясалган

рәвешләрне дә җентекләп өйрәнү юлларын, аларны сүзтезмәләрдән яки башка кушма сүзләрдән аеру критерийларын табу мөһим. Бу алымнар кушма сүзләрнең төзелешенә генә түгел, аларның семантикасына да, шуңа бәйле рәвештә, дөрес язылышына да төшендерергә сәләтле булырга тиеш, чөнки саф кушма сүзләрнең контексттагы мәгънәләре белән хисаплашмау, бу төр кушма сүзләрне аерым язып хата ясауга да китерә. Фәнни хезмәтебездә без әлеге проблеманың лингвометодик нигезләрен өйрәнәбез, төрле методик алымнар тәкъдим итү юнәлешендә эшлибез. Тикшеренүебез нәтиҗәләре мәктәптә кушма сүзләрне өйрәнгәндә килеп туган бәхәсле мәсьәләләрне хәл итү юлында ныклы бер адым булыр дип ышанабыз.

Әдәбият

1. Ганиев Ф.Ә. Хәзерге татар әдәби телендә сүзьясалышы. – Казан: Мәгариф, 2006. – 271 б.
2. Тумашева Д.Г. Хәзерге татар теле морфологиясе. – Казан: КДУ нәшр., 1964. – 300 б.
3. Чурилова Л.М. Лингвокреативные механизмы метафорических субстантивных композитов в английском и татарском языках: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2006. – 191 с.

ТАТАРСТАН ВОЛЕЙБОЛ СПОРТ КОММЕНТАТОРЛАРЫ СӨЙЛӘМЕНЕҢ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Заһретдинова А., Идел буе дәүләт физик тәрбия, спорт һәм туризм университеты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Мотигуллина Ә.Р.

Хәзерге заман телевидениесе барлык таләпләргә җавап бирүче массакүләм мәгълүмат чарасы гына түгел, ә милли-мәдәни барышны чагылдыручы үзәк булып тора. Мәгълүм булганча, тележурналистикада спорт матчларына бәя бирү аерым игътибарга лаек. Бу очракта тележурналист ролен спорт телекомментаторы үти башлый. Аларның вазифасы – үзе күргәннәрне күрсәтеп, аңлатып бару, телеэкран каршындагы җанатарларны үзе артыннан ияртү. Шуңа күрә спорт комментатары сөйләменә аерым таләпләр куела: ачык, төгәл, мәгълүматлы, теленең сыгылмалы булуы шарт.

Татарстан Республикасының телеканалларында тапшырулар ике дәүләт телендә, ягъни рус һәм татар телләрендә алып барыла. Шуңа күрә Татарстан Республикасы телеканалларының мәгълүмати программаларында сөйләм ике яклы йогынтыга дучар ителә: беренчедәндән, тел-сөйләм кагыйдәләрен саклау, икенчедән, стилистик таләпләрнең үтәлүе.

Әлеге тикшеренү эшенең **максаты** хәзерге Татарстан телевидениесе аша күрсәтелә торган тапшырулардагы спорт комментаторлары сөйләменең лексик-тематик, семантик үзенчәлекләрен бәяләү.

Спорт – кеше тормышының мөһим өлешенә әверелде. Спорт уеннары, чаралар барлык илләрнең җанатарларын берләштерә. Шуңа күрә ярышларны сыйфатлы яктырту мәсьәләсе спорт комментаторларының тел материалын төгәл файдалана белүен һәм репортажлар вакытында журналистның мәсьәләне яктырта алуы белән бәйле.

Телетапшыруларның нигезенә салынган материалларда спорт комментарийларына куелган таләпләрне ачыклап китик.

Комментаторлар сөйләменең дөрес һәм ачык булуы шарт. Әлеге таләп үтәлмәсә, киң җәмәгатьчелекнең спорт чараларын бәяләүләргә кызыксынуы кими. Бу гамәлдәге тел-сөйләм калыпларыннан читләшкән вакытта, сүзләрне урынлы һәм үтемле кулланмаган очракта күзәтелә. Татар теле лексикасы составындагы жаргон, арго сүзләрне куллану, бигрәк тә сирәк кулланыла торган, киң таралмаган булса, шундый ук кыенлык тудыра. Шулай итеп, сөйләмнең ачыклыгы аның төп сыйфатларыннан берсе булып тора.

Комментатар теленә хас төгәллек һәм ачыклык сөйләм культурасында да чагылыш таба. (төгәллек төрле чаралар белән тормышка ашырыла). Төрле тикшеренүчеләр сөйләмнең чынбарлыкка туры килүе һәм тел нормаларының үтәлүе кебек төгәллек сыйфатларына игътибар итәләр.

Телекомментатор сөйләмендә шулай ук сүз, сурәт һәм тавыш та әһәмиятле. Телевизион сөйләмнең стилистик үзенчәлекләре, беренче чиратта, күпсанлы аудиториягә мөрәҗәгать итү вакытында сүз сөрешенә, җөмләләрне урнаштыру тәртибенә дә бәйле. Бу телнең сафлыгына, аңлаешлы булына омтылу, әдәби сөйләмгә якынайту тенденциясенә бәйле.

Спорт уеннарын күзәтеп бару барышында телекомментаторлар вакыйгаларны күзәтеп кенә калмыйча, ә үз мөнәсәбәтләрен дә белдереп барырга тиеш. Аларның күзәтүче буларак бирелгән бәясе, комментарийлары җанатарлар арасында тиз арада танылуына китерә. Нәкъ менә җанатарлар спорт журналистлары эшенең төп рецензентлары булып тора. Шуңа күрә спорт комментаторлары сөйләменең ачык, аңлаешлы булуы әһәмиятле.

Спорт комментаторлары вакыйгаларны төрле тел-сурәтләү чараларын кулланып тасвирлыйлар. Мәсәлән, алдагы чараларны еш кулланалар: сәнгатьчә сурәтләү чаралары (метафора, эпитет, синекдоха, чагыштыру, гипербола, литота, перифраз һ.б.), төрле стилистик фугуралар (кабатлаулар, каламбур һ.б.) һәм төрле образлы сурәт тудыру чараларын да читләтеп узмыйлар.

Спортның киң таралган уен төре – волейболны алыйк. Волейбол матчына бәя бирү телевизион репортаж жанрларына карый. Аның иң мөһим билгеләре булып түбәндәгеләр тора: комментаторның тел-сөйләм үзенчәлекләре, репортаж кысаларында кулланылган репортерның сүз осталыгы, тел байлыгы, аның сыгылмалылыгы. Волейбол репортажы түбәндәге үзенчәлекләргә ия: тематик төрлелек (төп вакыйга), комментаторның уен барышына биргән бәясенең стилистик төзеклеге, әдәби тел нормаларын саклавы һәм төгәл репортаж композициясен саклап калуы. Фикерне рус комментаторларының тел-сөйләм үзенчәлекләреннән башлыйк. Әйтик, волейбол комментаторлары Андрей Адамов, Владимир Мерзляков уен барышындагы репортажларында эпитетларга еш мөрәҗәгать итәләр: *“...**Отличная** передача, **быстрая** в край, реакция в третьей зоне с одиночным блоком...”* (“...Бик әйбәт передача, зур тизлектә бер якка килеп төште, өченче зонада тиз реакция күрсәтү нәтиҗәсендә берүзе блок куйды...*”), “...От блока в аут, **отличный** удар, **технически исполненный**, мяч улетает на сторону «Факела» за пределы*

площадки, ***классная*** *передача****,*** ***очень удобная*** *леворукому..."* ("...Блоктан аутка килеп төште, бик әйбәт удар (сугу), техник яктан яхшы башкарылган, туп көндәш "Факел" командасының аутына килеп төшә, передача әйбәт, сулагай кеше өчен уңайлы передача...") [5]. Мондый эпитетлар, бер яктан, матчның мөһимлеген күрсәтә, ә икенче яктан, бу сүзләрнең еш кулланышына басым ясап, уен барышының ни дәрәҗәдә тизлеген һәм уенчыларның һөнәри осталыгын ассызыклый.

Телекомментатарның теле метафораларга да бай була. Спорт уены барышында фикерен тагын да үтемлерәк һәм төгәлрәк җиткерү максатыннан: *"...Даже с таким ростом он представляет большую угрозу для любой команды..."* ("... Хәтта шундый буе белән дә ул һәркайсы көндәш командага зур куркыныч тудыра...") [2].

Уен барышында, комментатор Алексей Осин җанландыру алымын да читләшеп узмый: "*Сам же подаёт,* ***отправляет*** *мяч в сетку" (*"...Үзе подача бирә, тупны сеткага җибәрә..."), *"...Мяч отправляется в самый дальный уголок площадки...",* (..."Туп площадканың иң ерак почмагына оча...") [2].

Спорт комментатарлары сөйләменә хас тагын бер стилистик үзенчәлек – хезитация. Әлеге күренешне комментатор Дмитрий Рыбьяков сөйләмендә күзәтәбез: "*...У Сурмачевского не получается атака, пальцами попадает по мячу, мяч далеко в аут улетает, и... 2:1 Югра-Самотлор вперёд выходит...*" ("... Сурмачевский көндәш команданы һөҗүм итә алмый, туп еракка аутка оча, һәм... 2:1 Югра-Самотлор алга чыга...") [6]. Әлеге комментаторның осталыгын күрсәтүче тагын бер дәлил – ул уен барышыда тиешле пауза ясый белү белән дә бәйле. Бу да спорт комментатары сөйләмендәге лексик-семантик күренеш буларак бәяләнә.

Тагын бер лексик-сурәтләү алымының метафора мисалына тукталыйк. Хәзерге вакытта «Зенит-Казан» волейбол командасы уеннарын, күпчелек очракта, яшь спорт комментаторлары алып бара. Шулай ук аларның сөйләм телләрендә дә билгеле бер үзенчәлек бар. Мәсәлән, Дмитрий Лосев «Зенит-Казан» һәм «Динамо-Мәскәү» уенын алып барганда, шул уенны бәяләп: "*...Первая подача была от Семышева и...первое очко соответственно набирает московская команда в этой игре..."* ("...Беренче подача Семышевныкы иде һәм... әлеге уенда беренче очконы Мәскәү командасы яулап ала", - дип, очко яулап алганны әйтә).

Заманча волейбол матчларын бәяләүне җанландыру (сынландыру) алымыннан башка күз алдына китереп булмый. "*...Если не получилось у Михайлова, то нашли выход переводом...и поляк все-таки пробиваепт оборону очень крепкую..."* ("...Михайловның килеп

чыкмаса да, шулай да поляк чыгу юлларын барыбер таба һәм көчле оборонаны “җимереп” чыга...”) [7]. Элеге мисалда комментатор тамашачыга «Зенит-Казан» командасының, авыр булуына карамастан, очко яулаганын әйтә. Безнең уенчыларның көчле уеннарын күреп, телекомментатор *“пробивает оборону”* сүзтезмәсен җанландыру чарасы буларак куллана.

Спорт комментаторлары Андрей Адамов, Владимир Мерзляков «Зенит-Казан» һәм «Факел» уеннарын алып бару дәвамында җанландыруны һәм эпитетларны кулланалар: *“...Нельзя не отметить этого французского доигровщика, лидера* ***европейского волейбола****, на своей позиции* ***отлично видит площадку*** *соперника, обладает* ***классной техникой****...”* (“...Әлеге француз уенчысы турында әйтмичә китеп булмый, Европа волейболының лидеры, үзенең позициясеннән көндәш команданың площадкасын бик яхшы күрә, уен ягыннан техникасы да бик әйбәт...”) [5].

Шул рәвешле, әлеге теманы ачу барышында түбәндәге нәтиҗәләргә килдек:

1) хәзерге вакытта Татарстанда зур үсеш алган юнәлешләрнең берсе – спорт санала. Волейбол трансляцияләре Татарстан телевидениясендә күрсәтелә. Шуңа күрә спорт комментаторының лексик-стилистик үзенчәлекләренә зур игътибар бирелә. Аларның төп бурычларының берсе – сөйләм төгәллеген һәм ачыклыгын саклап калу;

2) Волейболда гына түгел, ә һәр спорт төрендә спорт комментаторларның уенны күзәтүе, бәяләве төгәл сүз таба белүгә, тел-стиль чараларын урынлы куллана белүенә нигезләнә;

3) спорт комментатторлары – сөйләмнәрендә сүз белән сурәт ясауның төрле тел чараларын кулланалар, аеруча лексик сурәтләү чараларыннан метафора, эпитет, җанландыру, фразеологизмнарны куллануга өстенлек бирәләр;

4) уен барышын игътибар белән күзәтеп барган телекомментатор күргәннәрен сөйләү белән беррәттән, шәхси тәҗрибәсенә таянып, төрле вакыйгаларны искә төшерә, аларны уенчыларның казанышлары белән бәйли. Шул рәвешле җанатарларның да ышанычын яулый.

Әдәбият

1. Борытко, А.Н. К вопросу о терминологической ясности речи спортивного комментатора: экспериментальное исследование // Изв. Волгогр. гос. пед. ун-та. Сер.: Филол. науки. – 2012. – № 8 (72). – С. 19–23.

2. Зиянгиров, Э.К. Тропы и стилистические фигуры в речи спортивных комментаторов [Электронный ресурс] // Современные

проблемы науки и образования. 2015. № 2. Ч. 2. URL: http://bit.ly/2K7ExF4. Дата обращения: 15.03.2023.
3. https://www.youtube.com/watch?v=k2A3Dcc6P5Y&t=1704s
4. https://www.youtube.com/watch?v=Vc8rkKpiYwQ&t=440s
5. https://www.youtube.com/watch?v=vY_mzA6cxsE&t=531s

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ МӘДӘНИЯТАРА БӘЙЛӘНЕШ КҮНЕКМӘЛӘРЕ ТӘРБИЯЛӘҮ АЛЫМНАРЫ

Зиатдинова Д., КФУ, IV курс студенты
Фәнни җит.. – филол. фән. канд., доц. Сибгаева Ф.Р.

Мәдәниятләр диалогын төзү, сөйләм этикеты модельләрен саклап, теге яки бу илнең үзенчәлекләрен белеп һәм хөрмәт итеп аралашудан башка уңышлы була алмый. Үз-үзеңне тоту кагыйдәләрен һәм сөйләм тәртибенә кагылышлы билгеләнгән стандартларны үтәмичә озак перспективалы мәдәни багланышларны төзү мөмкин түгел.

Туган мәдәниятне белмичә, аңа мөрәҗәгать итмичә, башка җәмгыять телен һәм мәдәниятен өйрәнү мөмкин түгел. Чит мәдәният, үз мәдәниятең белән чагыштыру аша таныла. Гамәлдә, өйрәнә торган тел белән бергә, халкының мәдәни үзенчәлекләрен дә өйрәнер өчен, туган мәдәният фон буларак кулланыла.

Укучылар арасында мәдәниятара бәйләнеш күнекмәләре җитәрлек дәрәҗәдә формалашмавының бер сәбәбе булып «мәдәниятләр киселеше» нең мәдәниятара коммуникация практикасы буларак тормышка ашырылмавы тора, бу уку процессында телнең бөтен функциональ әһәмиятен тормышка ашырмауга китерә.

Телне һәм мәдәниятне өйрәнү процессында шуны аңлау мөһим: туган һәм өйрәнелгән мәдәниятләрне чагыштырганда, чит мәдәният призмасы аша үз мәдәниятен яңадан бәяләү бара.

Е.Г.Тарева билгеләп үткәнчә, аң формалаштыру һәм аңа бәйле рәвештә теге яки бу сөйләм стратегиясен актуальләштерү гомумән коммуникациянең уңышлылыгын билгели һәм шәхеснең формалашуына һәм мөһим сыйфатларның үсешенә китерә: толерантлык, эмпатия һәм кабул итү, үз чиратында, мәдәниятара аралашуны уңышлы тормышка ашыру өчен күпмәдәни шәхес тәрбияләүгә китерә [3].

Хәзерге җәмгыятьтә тел белеме бирүнең төп максатларының берсе – бәйләнеш күнекмәләре формалаштыру. Бу, телне чын мәдәниятара бәйләнеш ситуацияләрендә куллануга юнәлдерелгән.

Теоретик, фәнни һәм методик әдәбиятны өйрәнү һәм анализлау, төп проблема – халыкларның мәдәни аермаларын, аларның дөньяга карашын, менталитетын аңлау максатыннан мәдәниятара коммуникацияне өйрәнү дигән нәтиҗәгә килергә мөмкинлек бирде. Шуңа бәйле рәвештә, укучыларның «дөньяның тел картинасын» белүе һәм аңлавы мөһим әһәмияткә ия дигән нәтиҗә ясарга була. Билгеле булганча, дөньяның тел картинасы җәмгыятьтә кешеләрнең белемнәрен берләштерүгә, гомумән, аларның тыгыз бәйләнешенә

ярдәм итә һәм һәм җәмгыятьтә кешеләрне интеграцияләүнең нәтиҗәле чарасы булып тора.

Мәдәниятара коммуникатив компетенция, күпкырлы һәм күп компонентлы төшенчә, үз эченә белем, күнекмәләр, мөнәсәбәтләр һәм кыйммәтләрнең бай системасын ала. Коммуникатив компетенциянең төп компонентлары түбәндәгеләр: 1) лингвистик, 2) социолингвистик, 3) дискурсив, 4) стратегик, 5) социомәдәни, 6) социаль [2].

Мәктәп укучыларында социолингвистик күнекмә формалаштыру, билгеле бер коммуникатив ситуациягә ярашлы рәвештә аралашу сәләтен үстерүне күздә тота. Бу максатта, көн үзәгендә булган темаларны үз эченә алган далогларлар өйрәнүне кулланырга мөмкин.

Рус телле укучыларны татар теленә өйрәткәндә аларда татар халкының милли-мәдәни үзенчәлекләрен һәм этикет кагыйдәләрен исәпкә алып сөйләм аралашу сәләтен үстерүне күздә тоткан социомәдәни компетенция формалаштыру зур әһәмияткә ия.

Татар теле дәресләрендә мәдәниятара аралашу күнекмәләрен формалаштыру аспектларын эшләгәндә без түбәндәге факторлардан чыгып эш иттек:

1. Мәдәниятләр арасындагы нәтиҗәле элемтәләр һәм тел ияләренең ДТК (ЯКМ) аңлау өчен мәдәният, фәлсәфә, тәртип, дин, дөньяны кабул итү, характер, ягъни халыкларның менталитетын белү мөһим.

2. Һәр милли мәдәният аралашуның милли үзенчәлекләрен үз эченә ала.

3. Мәдәниятара аралашу күнекмәләрен формалаштыру бик мөһим.

Мәдәниятара бәйләнеш күнекмәләрен формалаштыру максатыннан тел ияләренең менталитетын тулырак ачучы түбәндәге темаларны өйрәнү аеруча мөһим дигән фикергә килдек: татар халкының һәм башка телле илләр халыкларының гореф-гадәтләре һәм традицияләре; бәйрәмнәр; рухи һәм матди мәдәният; төрле халыкларның аралашу үзенчәлекләре, этикет; сөйләмсез аралашу чаралары; социаль символизм; әдәби геройларның типологик охшашлыклары; фәлсәфә, дөньяга караш, кыйммәтләр.

Мәдәниятара бәйләнеш күнекмәләре формалаштыру һәм камилләштерү максатларына туры килергә тиешле аутентик текстларны сайлаганда мәгълүматның чынбарлыкка туры килүенә, тулылыгына, укучыларның тормыш һәм сөйләм тәҗрибәсенә туры килүенә игътибар итәргә кирәк.

Шулай итеп, мәдәниятара бәйләнеш аралашу күнекмәләрен формалаштыру, укучының когнитив һәм тел аңнары арасында тыгыз бәйләнеш тәэмин итә дигән нәтиҗә ясарга була.

Әдәбият

1. Замалетдинов Р.Р. Теоретические и прикладные аспекты татарской лингвокультурологии. – Казань: Магариф, 2009. – 351 с.

2. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 2003. – 239 с.

3. Тарева Е.Г. Устная межкультурная коммуникация: проблемы трудностей понимания // Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Проблемы языкознания и педагогики. – 2018. – № 1. – С. 71-82.

4. Сибгаева Ф.Р., Мугтасимова Г.Р. Языковая вербализация смежных эмоций во фразеологических единицах татарского языка // Филология и культура. – Казань: Изд-во КФУ, 2023. – С. 79-87.

5. Юсупова Ә.Ш., Кириллова З.Н., Фәтхуллова К.С.Татар теленә өйрәтү: үткәне һәм бүгенгесе. – Казан: Вестфалика, 2011. – 212 б.

ХӘЙ ВАХИТ ИҖАТЫНДА ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫНЫҢ БИРЕЛЕШЕ

Иванова П.., Саба р-ны Шәмәрдән лицее "Үсеш", XI сыйныф
Җит. – Сабирова Р.А.

Фольклорның әдәбиятка һәм сәнгатькә күпьяклы тәэсире – танылган хакыйкать. Халык иҗатындагы сюжет һәм мотивларны куллану исә борынгыдан алып бүгенгәчә дәвам итә. Кайсы гына чор әдәбиятына яки кайсы гына язучы, шагыйрь яисә драматург иҗатына күз салсак та, халык авыз иҗаты белән бәйләнешне күрә алабыз. Хәй Вахит иҗатының фольклор белән бәйләнеше ни дәрәҗәдә икән? Менә шушы сорау кызыксындырды безне. Шул сәбәпле без фәнни-тикшеренү эшебезне Хәй Вахит әсәрләрендә халык авыз иҗатының ни дәрәҗәдә кулланылуын өйрәнүгә багышладык һәм "Хәй Вахит драмаларында – фольклор" дип атадык.Эшебезнең максаты – әсәрләрне өйрәнеп, фольклор белән бәйләнешен ачыклау. Тикшерү объекты итеп, "Яшьлек юллары", "Пьесалар", "Күк капусы ачылса" җыентыкларын алдык.

Х. Вахит, чын халыкчан драматург буларак, иҗатында фольклорга еш мөрәҗәгать иткән. Аларда автор татар фольклорының мәкаль, җыр, әкият, хикәят, сынамыш, һ.б. жанрларына караган әсәрләрен үзгәрешсез хәлендә тулаем да, өлешчә дә, кирәк булганда үзгәртеп тә файдаланган. Х.Вахит үз иҗатында характер тудыруда еш кулланылган поэтик алым – мәкаль-әйтемнәрне аеруча еш кулланган. Алар аша әсәрләренең телен халык сөйләменә якынайткан, образлылыгын көчәйтүгә китергән. Х. Вахит мәкальләрне үз әсәренә күбесенчә әзер хәлдә кертеп җибәрә. Мәсәлән, "Тел сөяксез, ул ни сөйләмәс", "Телең нәрсә сөйләгәнне колагы ишетми", "Дүрт аяклы ат та сөртенә" . Ә кайбер очракта ул аны үзенә кирәкле рәвештә үзгәртеп кертә. Мәсәлән, "Беренче мәхәббәт" драмасында "Кызым сиңа әйтәм, киленем, син тыңла" мәкален "Кызым сиңа әйтәм, Тәлгать, син тыңла", "Бер акыл яхшы, ике акыл яхшырак" урынына "Бер акыл яхшы, бер ярым акыл яхшырак" дип, Рәхиләнең гади генә нәрсәләрне дә аңлый алмавына ишарә итә. Драматург әсәрләрендә башка милләт халкының да мәкальләреннән оста файдаланган. Рус халкының "В каждой шутке есть доля правды", "Не было бы счастья да несчастье помогло" , "Чем черт не шутит, когда бог спит" мәкальләрен "Сәер кеше" драмасында бик оста кулланган. Шулай ук "Рәхим итегез" пьесасында немец халкының "Укысаң, катман булырсың; укымасаң – черки" мәкален Зәйтүнәнең сөйләменә кертеп, аның белем дәрәҗәсен күрсәтүгә ирешә. Ә инде "Җырым табар сине" драмасында кытай халык мәкален дә

урынлы куллана: “Ун адым атларга кирәк булганда, тугыз адым атлагач, ярты юлны үттем дип исәпләргә була”. Драматургның 13 әсәреннән 72 мәкаль һәм әйтем язып алдык.

Җырлар – халык иҗатының бик бай һәм үзенчәлекле ягы. Җырда – кешенең уй-теләкләре, хис-кичерешләре; тел әйтә алмаганны җыр әйтеп бирә. Шуңа да Х. Вахит сәнгатьнең бу төренә еш мөрәҗәгать иткәндер. Пьесаларында татар халык җырларын да, үзе язган җырларны да шактый күп куллана. Мин тикшергән әсәрләрдә халык җырларының барлык төрләре дә очрый.Йола җырларына мисалга, никах туенда башкарылган җырларны әйтә алабыз. “Талак, талак”, “Ике килен-килендәш”, “Соңгы хат”, “Күк капусы ачылса” музыкал комедияләрендә туй йоласы белән , шушы матур бәйрәмдә башкарыла торган җыр-такмаклар белән танышабыз. Ай икегез,икегез, Икегезнең битегез...Икегез дә пар килгәнсез,Тигез гомер итегез (“Сәер кеше”).

Шулай ук Х.Вахит драма әсәрләрендә табышмаклар да (“Утта янмый, суда батмый” (“Сәер кеше”, 114 б.), әкият мотивларын да (“бүре барыбызны да берәм- берәм тотып ашады” (“Сәер кеше”, 99 б.) , үртәвечләрне дә (Газиз: көнче, Рәмзия: көнче, Газиз: бака-ка, Рәмзия: бака-ка” (“Күк капусы ачылса”,184 б.), сынамышларны да очратырга була. “Җырым табар сине” пьесасында юрау белән дә очрашабыз. Сәрия сөйгәне Шәүкәт турында: “Яратамы соң ул мине? Әгәр дә яратса, ул янындагы кызны биергә чакырмаячак, минем янга да килмәячәк.. Ул тәрәзә янына китәчәк. Әгәр дә яратса” дип юрый .

Нәтиҗә ясап әйткәндә, драма әсәрләрендә халык авыз иҗаты үрнәкләре, аеруча җырлар, такмаклар, мәкаль-әйтемнәр шактый еш кулланылган. Аларның вазифасы күптөрле. Алар геройларның хис-кичерешләрен тулырак чагылдыру, сөйләмне матурлау, эмоциональлекне арттыру өчен хезмәт итәләр.

Әдәбият

1. Әхмәдуллин А. Хәй Вахит (1918-1978: [драматург тур.] // Татар әдәбияты тарихы. – Т.6. – 2001. – Б.388-405.
2. Җамалетдинов Л.Ш. Татар әдәбиятында һәм сәнгатендә әкият традицияләре.// Төркиләрнең телләре, рухи мәдәниятләре һәм тарихлары: традицияләр һәм заман. Халыкара конференциянең хезмәтләре 3-томда, 9-13июнь 1992, Казан. – Б. 230-236.
3. Татар халык мәкальләре: Өч томда / Җыючысы һәм төзүчесе Нәкый Исәнбәт. 1 т. – Казан, 1959. 632б.
4. Хәй Вахит: [Язучы драматург Х. Вахит (1918-1978) тур.] // Татар драматурглары: биобиблиографик белешмәлек/төз. Ф. Ганиева, Ф. Яруллина, А. Саттарова. – 2007. – Б.53-54.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘГЕ ПАРЛЫ СҮЗЛӘРНЕҢ СИНОНИМИК КОМПОНЕНТЛАРЫНЫҢ МӘГЪНӘВИ ТӨРЛӘРЕ

Ильясова Г., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Денмөхәммәтова Э.Н.

Парлы сүзләрнең – төрки телләрнең сүзьясалыш һәм лексик системасының үзенчәлекләренең берсе. Парлы сүзләр башка лексик берәмлекләрдән ике компонентлы булулары белән аерыльш торалар: ата-ана, көн-төн, мал- туар, савыт-саба һ.б. Алар сөйләмдә мәгънәне я көчәйтеп (экспрессия), я киңәйтеп, я гомумиләштереп киләләр.

Татар телендә синоним компонентлы парлы сүзләр – төрле генетик чыгышлы, әмма бер үк семантикага ия булган сүзләрнең кушылмасы. Безнең фикеребезчә, татар телендәге мондый парлы сүзләр тыңлаучыга йогынты ясау көчен арттыру өчен барлыкка килгән.Татар телендә кулланыла торган парлы сүзләр составында синоним берәмлекләрне семантик, структур, этимологик яссылыкта барлау тел белемендә актуаль мәсьәләләрнең берсе булып тора.

Мәкаләнең максаты – татар телендә парлы сүзләр синонимик компонентларының мәгънәви төрләрен тикшерү.

Мәкаләнең өйрәнү объекты – татар телендәге парлы сүзләр. Өйрәнү предметы – парлы сүзләр составындагы синоним берәмлекләрнең мәгънәви төрләре.

Татар телендәге парлы сүзләр үзләренең семантикасы, тематикасы буенча шактый киң спектрдагы классификацияләрне тәшкил итә ала. Бу факт телебезнең никадәр бай һәм сыгылмалы булуын тагын бер кат дәлилли.

Парлы сүзләр дип комплексның бер мәгънәсен белдерүче бертөрле сүзләрнең парлашуыннан барлыкка килгән сүзләрне атыйбыз. Бу субъект компонентлары арасында синонимияне күренешен барлыкка китерүне алдан билгели. Компонентларның семантикасын ачыклау аркасында, семантик яктан конкретрак өченче мәгънә барлыкка килә. Мәсәлән, «*кайгы-җафа*»: *кайгы – төрки-татар теленнән авырлык, җафа – гарәп-фарсы алынмасы авырлык, «холык-табигать»: холык – гарәп-фарсы алынмасы характер, табигать – гарәп алынмасы табигать һ.б.*

Синонимик компонентлы парлы сүзләр ике тулы (охшаш) синоним яки мәгънәгә якын булган сүзләр өстәп (парлашу) нәтиҗәсендә формалашалар. Әйтергә кирәк, лингвистикада синонимнар төрлечә шәрехләнә. Берәүләр синоним сүзләр дип мәгънәләре тулысынча туры килгән сүзләрне таный, икенчеләр – мәгънәләре якын булган сүзләрне синоним дип саный.Әлеге курс эше

тикшеренүләре кысаларында без беренче карашны өстен күрәбез, ягъни синонимнар дип мәгънәсендә охшаш,бик якын мәгънәле сүзләр дип саныйбыз.

Берничә очракта парлы комбинацияләр компонентларның семантик яктан бер-берсенә туры килүеннән барлыкка килә. Игътибар итик: *гыйлем-белем, белем-мәгърифәт, хәбәр-хәтер, бәхет-тәуфыйк, сау-сәламәт һ.б.* Шулай итеп, синонимик парлы комбинацияләрдә җыю семантикасы, сыйфаты, торышы, эшнең чагылышы, шулай ук эшнең кабатлануы күрсәтелә.

Парлы сүзләр турындагы мәкалә авторы И.П. Павлов түбәндәгеләрне искәртә: «Әгәр парлы сүз үзенең составындагы ике компонентның лексик мәгънәләренең суммасын гына белдерсә, телдә андый сүзләрнең ихтыяҗы булмас иде» [2: 70].

Мисал өчен, «*табак-савыт*» сүзе борынгы заманнардан ук килгән булырга тиеш, һәм баштан ук ул ачыктан-ачык күрсәтелгән эксплицит мәгънәләрне генә түгел, ә имплицит, ягъни тулы мәгънәләрне дә күрсәткән. «Табак-савыт» дигәндә бары тик табак һәм бары тик савытларны гына түгел, гомумиләштереп, барлык төр савытны һәм хәтта калак-кашыкларны да атыйлар.

Шулай итеп, синонимик компонентлы парлы сүзләрнең гомуми лексик мәгънәсе тип төрләрен белдерүче компонентларның мәгънәләреннән күпкә киңрәк. Барлык төрләрендә дә парлы сүз, парга кушылган сүзләрнең мәгънәләренә зур үзгәрешләр кертмичә, төшенчәләрнең киңлеген киңәйтә.

Синонимик компонентлы парлы сүзләр арасында лексик мәгънәләрен югалткан компонентлар да очрый: *әҗе-гөҗе килү – озак итеп дусларча сөйләшү.*

«*Әҗе-гөҗе*» парлы сүзе искергән аваз ияртемнәре кушылмасыннан гыйбарәт булса кирәк. Морфологик һәм семантик күзлектән караганда, бу парланган сүзләр абсолют парлашу кагыйдәсенә тулысынча туры килә. Бу факт исә формалашкан вакытта ике компонентның да мөстәкыйль мәгънәгә ия булуын күрсәтә.

Икенче компонент буларак, аңлашылмый торган мотивацияле сүзләр дә кулланылырга мөмкин: *өй-тулак, сирәк-мирәк, күрше-күлән, малай-шалай, тимер-томыр һ.б.*

Йомгак ясап әйткәндә, татар телендә синоним компонентлы парлы сүзләр – төрле генетик чыгышлы, әмма бер үк семантикага ия булган сүзләрнең кушылмасы. Безнең фикеребезчә, татар телендәге мондый парлы сүзләр тыңлаучыга йогынты ясау көчен арттыру өчен барлыкка килгән. Мондый төр парлы сүзләрне өйрәнү тел тарихы, этимология, семасиология һәм социолингвистика кебек тел белеме

бүлекләрне белән тыгыз рәвештә бәйле, димәк, синоним компонентлы парлы сүзләрне өйрәнү татар телен генә түгел, ә төрки тел белемен өйрәнүдә дә аерым бер өлеш кертә алачак.

Шулай итеп, татар тел белемендә парлы сүзләр проблемасы буенча булган әдәбиятны анализлау күрсәткәнчә, бу юнәлештә күп эш башкарылган. Ләкин, парлы сүзләрдәге синонимик компонентларның тәртибе турында кайбер фикерләр алга таба да өйрәнелүне таләп итә. Чөнки бүгенге көндә парлы сүзләр актив ясала бирә, алар арасында синонимик компонентларының да саны арта бара.

Әдәбият

1. Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. – М.: Восточная литература, 1961. – 131 с.
2. Павлов И. П. Парные слова в современном чувашском языке // Исследования по этимологии и грамматике чувашского языка. – Чебоксары, 1988.

ТЕРМИНЫ РОДСТВА (СЕМЬЯ / ГАИЛӘ/ СЕМЬЯ/ AILƏ) В ТАТАРСКОМ, УДМУРТСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Исмонова М., Фатхутдинова А., МБОУ «Гимназия №6 им. Габдуллы Тукая», X А класс
Науч. рук. – Манафова Г. А.

У каждого народа есть свои особенности, традиции, культура и язык. Именно они заставляют людей гордиться принадлежностью к тому или иному народу. А через родной язык и традиции передаются все особенности образа жизни народа.

Интерес к теме проекта о языках возник не случайно. В нашей республике мы можем услышать русский, татарский, чувашский, мордовский, украинский, азербайджанский грузинский и другие языки. Среди наших гимназистов тоже есть ребята разных национальностей.

В данной работе сравниваются татарский, удмуртский и азербайджанский языки. Русский язык выполняет своеобразную роль посредника.

Цель исследования: выявить и описать основные сходства и различия терминов родства (СЕМЬЯ /Гаилә/Семья/ Ailə) в татарском, удмуртском и азербайджанском языках и создать обучающий видеоролик.

Объект исследования: термины родства на татарском, удмуртском и азербайджанском языках.

Предмет исследования: основные сходства и различия терминов родства в татарском, удмуртском и азербайджанском языках.

Гипотеза – предполагаем, что у народов схожи не только культуры, но и слова, обозначающие членов семьи, схожи по написанию и звучанию (СЕМЬЯ /Гаилә/Семья/ Ailə) на татарском, удмуртском и азербайджанском языках, но многие не знают об этом.

Семья – это один из древнейших социальных институтов, возникший раньше религии, политики, государства, образования. Семья выступает элементом социальной структуры, с принятыми в ней ценностями, обычаями, традициями и устоями.

В усвоении родного языка большая роль принадлежит именно семье.

В татарской культуре семья играет очень важную роль и является основой общества. Важный аспект воспитания детей в татарской семье – это передача этнокультурных ценностей, традиций, обычаев из поколения в поколение [1].

Татарский язык относится к тюркской языковой группе.

С целью анализа терминов родства на татарском языке, мы обратились к Толковому словарю татарского языка (в трех томах) [4].

Для удмуртов семья – это величайшая ценность, поэтому жизнь в браке воспринимается ими как естественное состояние и обязательный долг [2].

Удмуртский язык принадлежит к пермской группе финно-пермских языков, входящих в уральскую языковую семью.

С целью изучения терминов родства на удмуртском языке, мы обратились к Русско-удмуртскому словарю Т. Р. Душенковой [4].

Для азербайджанца семейные узы являются священными. Семья является основной группой, вокруг которой строится жизнь и деятельность азербайджанца [3].

Азербайджанский язык относится к тюркской языковой группе, является государственным языком Азербайджанской Республики.

С целью изучения терминов родства на азербайджанском языке, мы обратились к русско-азербайджанскому словарю А. М. Таранова [4].

Термины родства татарского (далее тат.), удмуртского (далее удм.) и азербайджанского (далее аз.) народов представлены ниже:

Семья – тат. ГАИЛӘ, удм. Семья, аз. Ailə.

Родители – тат. Әти-әни, удм. Анай-атай, аз. Ata-ana.

Мама – тат. Әни, удм., Анай, аз. Ana.

Папа – тат. Әти, удм. Атай, аз. Ata.

Бабушка – тат. Әби, удм. Нэнэ (по матери), аз. Nənə.

Дедушка – тат. Бабай, аз. Baba, удм. Песятай (по отцу), Чужатай (по матери).

Сын – тат. Ул, аз. Oğul, удм. Пие.

Дочь – тат. Кыз, аз. Qız, удм. Ныл.

Тетя – тат. Апа, удм. Апай (чужака), аз. Bibi, xala.

Дядя – тат. Абый, удм. Агай, аз. Dayi, Əmi.

Сестра – тат. Апа, удм. Апай, аз. Bacı.

Брат – тат. Абый, удм. Агай, аз. Qardaş.

Внук – тат. Онык, удм. Нунок, Нылок, аз. Nəvə.

Теща – тат. Каенана, удм. Вармумы, аз. Qayınana.

Племянница – тат. Сеңел, удм. Апаезлен, Братэзлен, аз. Bacıqızı.

Тесть – тат. Каената, удм. Варматай, аз. Qayınata

Невеста – тат. Килен, удм. Вылькен, аз. Gəlin.

Таким образом, мы видим, что сходств между изученными терминами родства на татарском, удмуртском и азербайджанском языках больше, чем различий.

Благодаря соблюдению национальных семейных традиций и обычаев, мы способствуем сохранению родного языка. При написании работы, мы убедились в схожести не только семейных ценностей, но и терминов родства по произношению и написанию.

Таким образом, изучив литературу и проанализировав толковые словари, мы доказали нашу гипотезу. Кроме того, вновь убедились, что все народы разные, но все они имеют общую черту – сохранение веками семейных традиций, обычаев и языка.

Литература

1. Валеев Ф.Т. Сибирские татары: культура и быт. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1993. – 208 с.

2. Иванова М.Г. Истоки Удмуртского народа. – Ижевск: Удмуртия, 1994. – 210с.

3. Кулиева Н. М. Современная сельская семья и семейный быт в Азербайджане. – Баку: Элм, 2016. –175 с.

4. Электронный фонд словарей: официальный сайт. URL: https://suzlek.antat.ru/ (дата обращения: 25.12.2023 – 15.01.2024).

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ

Какимжанова А., Alikhan Bokeikhan University, Қазақстан Республикасы, Семей қаласы, докторант, II курс
Ғыл. жет. – филол. ғыл. док., проф. м.а. Абикенова Г.Т.

Тіл біліміндегі лингвоаксиологиялық бағыт тілдік тұлғаның ішкі әлемін танудың әдісі мен технологиясын анықтау, тілдік мәліметтер арқылы тұлға мен қоғамның құндылыққа деген көзқарасын зерттеу мақсатын көздейді [1, 190].

Лингвоаксиологиялық зерттеулерде көркем шығарма тіліндегі ұлттық мәдени құндылықтарды ұлттық дүниетаныммен сабақтастыра қарастырылады, сол арқылы тұтас ұлттың рухани мәдениетін, дүниетанымындағы әлемнің тілдік бейнесін айқындайды. Бұл мақалада Шәкәрім шығармаларын лингвоаксиологиялық тұрғыда қарастырып, ақын өлеңдеріндегі ұлттық- мәдени құндылықтардың тілдік көрінісіне лингвистикалық аксиологиялық талдау жасалып, әлемнің тілдік суретінде аксиологиялық аспектілерді айқындалады.

Адамзат мәдениеті, оның әлеуметтік мінез-құлқы және ойлау өрісі тілден тыс өмір сүрмейді. Әр халықтың мәдени ерекшеліктері оның ғасырлар бойы жасап келе жатқан тілінен көрінеді. Кез келген қоғамдық-әлеуметтік қатынастардың негізін мәдени мазмұн, оның ішінде құндылықтар құрайды.

Қазақ тілінің байлығы құндылықтар жүйесін зерттеп, зерделеуге мүмкіндік беретініне негіз болатын нәрсе тілдік деректер. Мұндай аксиологиялық деректердің молдығы ұлт үшін үлкен рухани қазына. Сондықтан да құндылықтық категориялар мен негізгі ұғымдары ұлттық құндылықтар жүйесінің аясында қарастырылады. Ұлттық мәдениет әлеміне көз жіберсек, құндылықтар әлемінен моральдық және менталдық дүниені көреміз [2: 138].

Әрбір адамның белгілі бір ұлттың өкілі екендігін ескерсек, ұлт болмысына тән ерекшеліктердің адам үшін маңызды, өзекті саналатын құндылықтарға, бағдарларға әсері бар екендігі анық нәрсе. Шәкәрім өлеңдеріндегі тілдік бірліктердің қолданысын лингвоаксиологиялық аспектіде қарастыру арқылы әлемнің тілдік суретінде аксиологиялық аспектілерді анықтауға болады.

Шәкәрім шығармаларындағы «адалдық», «адамгершілік», «ар-ұят» концептілері. Ұлттың рухани бірлігін танытатын ар-иман концепт өрісінің ақын шығармаларында түзілісі моральдық құндылықтардың тілдегі көрінісін танытады.

Шәкәрім шығармашылығында осындай халықтың рухани

құндылығы терең білім және ақындық ішкі сезіммен қатар өріліп, ислам құндылықтарымен бірге жалпыадамзаттық инсани қасиеттерді танытады. Шәкәрім де адам бойындағы рухани тазалықты ар мен иман, ұят өлшемімен бағалаған:

Ар демек адамшылық наны деген,
Арың кетпес жағыңа қарыс деген.
Адаспайсың ақылды арлыға ерсең.
Арың сатпа, терің сат, адалды ізде
Ар сатар шамға да болса [3: 29].

деп ақын да арың сатпа, теріңді, еңбегіңді сат, арсыздық – шайтан досы деп, ардан кеткен ақылдан құр қалады дейді.

Шәкәрім шығармаларындағы ар, иман, ұят тілдік танымын талдау барысында ақынның осы мәселелер жөнінде халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпы, таным түсінігіне негіздей отырып, ислам құндылықтарын адам жанына терең сіңіру мақсатында қарапайым халыққа түсінікті тілмен, тіпті көркем поэтикалық тілмен және шешендік үлгісі риторикалық сұрау қалыптарымен араб, парсы тіліндегі сөздер мен тұтас конструкцияларды жатық баяндап, мән-мазмұнын айқындаған деп тұжырым жасауға болады. Рухани мәдениет адамдардың қоршаған дүниеге көзқарасы, діни танымы, наным-сенімі, мінез-құлқы, қабілеті т.б. ұғымдар арқылы танылады. Шәкәрім шығармалары – көркем әдебиет пен тіл мұрасы ғана емес, тарихтың, мәдениеттанудың, философияның нысаны. Дүниені танудың тілдік көрінісі мен тілдік таным ислам әлемімен байланысты концепт конструкциялары арқылы көрініс тапқан.Сонымен қатар Шәкәрім өз шығармаларының арқауын «*өмір мен өлім», «тағдыр»* атты философиялық концептілер негізіне арнаса да күлкі, қуаныш, қайғы, мұң сияқты адам дағдыларымен қатар алып баяндаған. Бұл бір жағынан адам өз дағдысынан қайда да болса жаңылмайды деген дүниетанымдық тұжырымдаманы нақтылаумен байланысты болса, екінші жағынан оқырман еңсесін түсірмеу, оқиғаны шынайы беру сияқты мақсаттардан туындаған.

Шәкәрім адам бойындағы рухани тазалықты ар мен иман, ұят өлшемімен бағалаған:

Ар *демек адамшылық намыс деген,*
Арың *кетпес жағыңа қарыс деген.*
Аласпайсың ақылды арлыға ерсең.
Арың *сатпа, терің сат, алалды ізде*
Ар *сатар шамға да болса.*
Ар *кетіріп, ант ішіп, жан сатылмақ*
Арсыз *сол арамдықпен жан сақтайды.*

***Ардан** түсіп, ақылдан құры қалма*
***Арсыз,** арам айланы тастасалық.*
***Арсыз** арман, асығыс айлакестік мұның бәрі*
Шайтанның досы болмақ [3: 32] .

деп ақын да арың сатпа, теріңді, еңбегіңді сат, арсыздық - шайтан досы деп, ардан кеткен ақылдан құр қалады дейді.Шәкәрім мұрасының құндылығы – оның рухани бастау көздерінің күрделілігінде. Ең алдымен ол өзі өсіп өнген қазақ жұртының халықтық мұрасын терең меңгеріп, асылын бойына жинақтаған.

Әдебиет

1. Смағұлова Г.Н., Мақатаева Ш.А. Лингвоаксиология: қазақтар дүниетанымындағы құндылықтар ұғымы.Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. No1 (177). – 2020. – Б.187-193.

2. Қасабек А. Ұлттық руханияттың құндылық болмысы // Қазақтану өрісі: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 204 б.

СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В СРЕДНИХ КЛАССАХ

Калимуллина Л., КФУ, студент IV курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

Проблема мотивации при обучении возникает по каждому предмету, но особенно остро она проявляется в изучении иностранного языка, поэтому данная проблема актуальна. Образование должно учитывать индивидуальные особенности обучающихся в решении образовательных, познавательных и воспитательных задач. Решение этих задач возможно только в том случае, если образовательный процесс протекает в комфортной психологической атмосфере, а создание такой атмосферы зависит от мотивации.

Идея обеспечения качества образования становится основой развития образовательной отрасли, ключевым звеном которой является преподаватель, его дидактическая культура, под которой мы понимаем комплекс качеств педагога, ориентированных на результат обучения, что достигается использованием многообразия методов и приемов. Учебные мотивы как важная составляющая мотивации включают осознаваемые и неосознаваемые субъектом причины, побуждающие его к осуществлению учебной деятельности.

Слово мотивация образовано от слова мотив. «Мотив – это побуждение к деятельности, связанное с удовлетворением потребности человека; совокупность внешних и внутренних условий, вызывающих активность субъекта и определяющих ее направленность. в качестве мотива выступают присущие данному обществу объективные ценности, интересы и идеалы» [1: 148]. Выделяются два основных типа учебных мотивов – внутренние и внешние.

При внутренней мотивации причины, порождающие данную деятельность, лежат внутри индивида, он сам является источником мотивации, и активная познавательная деятельность сама по себе доставляет ему удовольствие и представляет интерес и ценность [2: 3].

«Внешняя мотивация» используется для описания разного типа стремлений, стимулирующих выполнение деятельности не ради нее самой, а ради вознаграждений, наград, похвалы.

Если рассматривать роль мотивации при обучении иностранному языку, то можно выделить несколько причин. Во-первых, мотивация помогает учащимся сохранять интерес к изучению языка и стремиться к достижению лучших результатов. Когда ученики заинтересованы в изучении языка, они более склонны к активному участию в уроках, чтению и выполнению заданий.

Во-вторых, мотивация помогает учащимся развивать свои навыки иностранного языка более эффективно. Когда ученики заинтересованы в изучении языка, они более мотивированы учиться новым словам, грамматике и разговорным навыкам. Это помогает им быстрее прогрессировать в изучении языка и лучше понимать иностранную культуру.

В-третьих, мотивация помогает учащимся развивать свою личность и самооценку. Когда ученики видят прогресс в изучении иностранного языка, это помогает им чувствовать себя увереннее и успешнее. Это может повлиять на их общее благополучие и повысить их самооценку.

Таким образом, мотивация является важным фактором при обучении иностранному языку, так как она помогает учащимся сохранять интерес к изучению языка, развиваться и достигать более высоких результатов.

Говоря о способах повышения мотивации, так же стоит учесть психологические особенности детей средних классов. Средний школьный возраст (от 11-12-ти до 15-ти лет) – переходный от детства к юности.

Он совпадает с обучением в школе (5-9 классы) и характеризуется глубокой перестройкой всего организма.

Исследования внутреннего мира подростков показывают, что в среднем школьном возрасте одной из главных моральных проблем является несогласованность убеждений, нравственных идей и понятий с поступками, действиями и поведением. Ребята часто сталкиваются с трудностями в развитии и становлении, вызванными жизненным планом, семейными проблемами и влиянием друзей.

Для успешной работы с подростками современного времени педагог должен глубоко понимать их особенности развития и поведения, а также уметь поставить себя на их место в сложных жизненных ситуациях. Это поможет преодолеть отчуждение и установить хорошие отношения в системе "школа-семья-общество-ребенок". Важно предоставить подросткам возможность самовыражения и самореализации, учитывая их интересы.

У многих подростков возникают сложности в отношениях с учителями на данном этапе развития. Например, даже тот, кто получает высокие оценки по большинству предметов, может получать низкие оценки по другим из-за потери интереса к учебе и снижения мотивации.

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что классному руководителю следует проводить исследование, чтобы

выяснить причины проблем ученика в учебе, использовать эти знания для работы с классом и родителями, а также для поиска способов мотивации учеников.

Литература

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий. – М., 2009.

2. Сулейманов Г.Г. Мотивация в обучении математике учащихся 5-9 классов сельской национальной школы как фактор повышения качества их знаний: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Мордовский государственный педагогический институт им.М.Е.Евсевьева. – Саранск, 2015. – 121 с.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СВЯЗНОЙ РЕЧИ НА СРЕДНЕМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ

Камалеева З., КФУ, студент III курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

Речь – это важный аспект нашей жизни. Используя навык устной речи, мы узнаём, уточняем, дополняем и передаём информацию. Мы ожидаем, что окружающие поймут, то, что мы сказали и мы получим отклик на нашу просьбу или же, наоборот смогут понять, что мы сами хотим им помочь.

Известный советский психолог Л.С. Выготский писал «Речь есть прежде всего средство социального общения, средство высказывания и понимания» [2: 16]. Речь – это орудие и воплощение языка, процесс говорения, облечённый в письменную или устную форму.

Говорение нужно понимать как способ обмена информации посредством языка. Это вид речевой деятельности направленный на выражение мыслей с помощью слов и грамматических основ. Если обратиться к «Новому словарю методических терминов и понятий», под авторством Э. Г. Азимова и А.Н. Щукина, то можно определить, что говорение – это «продуктивный вид речевой деятельности, посредством которого (совместно с аудированием), осуществляется устное вербальное общение. Содержанием говорения является выражение мыслей в устной форме. В основе говорения лежат произносительные, лексические, грамматические навыки» [1: 49]. Обучение говорению является конечной целью большинства из методов изучения иностранных языков. Для обучения этому навыку придуманы особые упражнения, которые нацелены на возможность обучающегося быстро, на ходу говорить на любые темы, без какой-либо особой подготовки.

Устная речь – это та «речь», которую мы слышим и произносим. Форма выражения, процесса разговора или беседы. Обычно она возникает естественно в ходе общения и отличается от письменной речи тем, что говорящий не готовится заранее. В «Новом словаре методических терминов и понятий» можно найти такое описание термина «Речь в устной форме, состоящая из комплексного умения понимать звучащую речь (аудирование) и умения производить речь в звуковой форме (говорение). Устная речь осуществляется при непосредственном контакте собеседников (контактная речь) или может быть опосредована техническим средством (телефоном, мегафоном и т. п.), если общение происходит на большом расстоянии (дистантная речь)» [1: 328].

Устная речь делится на монологическую и диалогическую формы. Монологическая речь – это речь человека самим с собой, в ней не участвует другой собеседник. Это может быть рассуждение на свободную тему или же наоборот строго подготовленное по готовым вопросам, на определённую тему, как это происходит на выступлениях или экзаменах. В словаре методических терминов и понятий, можно найти данное определение «Форма речи, обращенной к одному или группе слушателей (собеседников), иногда – к самому себе; по сравнению с диалогической речью характеризуется развернутостью (что связано со стремлением широко охватить тематическое содержание высказывания), наличием распространенных конструкций, грамматической их оформленностью» [1: 147].

Диалогическая речь обусловлена тем, что в ней происходит обмен информацией между двумя и более людьми. В процессе учувствуют собеседники и вольные слушатели, каждый может продолжить мысль или увести её на другую тему. «Форма речи, при которой происходит непосредственный обмен высказываниями между двумя или несколькими лицами (ср. монологическая речь). Условия, в которых протекает диалогическая речь, определяют ряд ее особенностей. Единицей обучения диалогической речи является диалогическое единство (микродиалог), состоящее из двух и более реплик, связанных по содержанию и по форме» такое определение указано в словаре методических терминов и понятий. Особенность данного вида речи в его оживлённости, лаконичности и простоте конструкций.

Связанная речь является результатом успешного приобретения навыка воспроизведения спонтанной монологической и диалогической речи. Связанная речь – это речь, в которой мысли связаны друг с другом и находятся в согласованном порядке, не вызывая сложностей в понимании собеседника. Важно обратить внимание и на проблемы формирования связанной речи на среднем этапе обучения. Такими можно считать:

- психологический аспект (страх выступлений перед публикой, страх сделать ошибку в разговоре, неправильное понимание темы «осколочная информация»);

- методический аспект (отсутствие четкого алгоритма описания картинки, задания, отсутствие понимания, как составить текст и что в него нужно включить);

- лексический аспект (недостаточный активный словарный запас, незнание в каких ситуациях можно в контексте употреблять те или иные слова)

- грамматический аспект (незнание структуры построения предложения на иностранном языке, нарушение порядка построения предложения в вопросе или отрицании, проблема построения кратких или развернутых ответов, проблемы с использованием в речи активного и пассивного залогов).

Литература

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: Издательство ИКАР, 2009. – 49 с.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Педагогика, 1996. – 16 с.
3. Львов М.Р. Речь младших школьников и пути ее развития. – М., 1975.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қасымбекова С., «Шәкәрім университеті», Семей қаласы, Қазақстан Республикасы, II курс магистранты
Ғыл. жет. – филол. ғыл. канд., проф. Тоқсамбаева А.О.

Қазіргі білім беру жүйесіндегі маңызды мәселелердің бірі – оқу үрдісіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу, білім беруді ақпараттандыру болып табылады.

«Жаңа ақпараттық технологиялар дегеніміз – білім беру ісінде ақпараттарды даярлап, оны білім алушыға беру процесі. Бұл процесті іске асыруда негізгі құрал компьютер болып табылады. Компьютер - білім беру ісіндегі бұрын шешімін таппай келген жаңа, тың дидактикалық мүмкіндіктерді шешуге мүмкіндік беретін зор құрал» [1: 206].

Жаңа ақпараттық технологияның негізгі ерекшелігі – бұл оқушыларға өз бетімен немесе бірлескен түрде шығармашылық жұмыспен шұғылдануға, ізденуге, өз жұмысының нәтижесін көріп, өз өзіне сын көзбен қарауына мүмкіндік береді. Ол үшін оқытушы өткізетін сабағында студенттің сабаққа деген қызығушылығын арттырып, бүгінгі заман талабына сай білім беруі керек. Бұл мұғалімнен шығармашылық ізденісті, үлкен сұранысты талап етеді. «Жаңа ақпарттық технологияны сабақта пайдаланудың тиімділігі оқушының еркін ойлауына мүмкіндік береді, ақыл – ойын дамытады, шығармашылық белсендігін арттырады, ұжымдық іс – әрекетке тәрбиелейді; жан – жақты ізденушілігін арттырады» [2: 85].

Орта мектепте драмалық шығармаларды оқытуда әртүрлі жаңа технологиялар қолданылуда. «Биоақпараттандыру және синергетика» технологиясының авторы педагогика ғылымдарының кандидаты Вассерман Федор Яковлевич. «Биоақпараттандыру және синергетика» технологиясының білім беруді дамытуға қосқан негізгі үлесі – оқыту сапасының көрсеткіштері мен параметрлерінің объективті өлшемдерін әзірлеу, сондай-ақ өзін-өзі ұйымдастыру теориясының негізгі заңдылықтарын ескере отырып, оқыту сапасын басқарудың операциялық жүйесін қалыптастыру үшін тиімді педагогикалық жағдайлар жасау болып табылады. Вассерман Федор Яковлевич ұсынған бұл технология оқушыларға сабақта материалды игерудің жоғары тиімділігіне қол жеткізуге, есте сақтау қабілетін, зейінін, ойлау жылдамдығын дамытуға көмектесетін технологиялық карталарға негізделген. Оқу процесін дамытуда «БжС» білім беру технологиясын ойлану жылдамдығын арттыру, еске сақтауда, оқу үлгілерінің сапасын

жаңартуда, оқу материалын игеруде үлкен жетістіктерге жеткізетіні тәжірибеде дәлелденіп отыр. Ф.Я.Вассерман «Биоақпараттандыру және синергетика» білім беру технологиясында оқытылатын пәндердің оқу материалының меңгерілуіне сәйкес келетін қажетті технологиялық карталар құрылымын да ұсынған. Түрлі технологиялық карталар арқылы оқушылардың қабылдауы, есте сақтау қабілеті өседі, ойлау – сөйлеу дағдысы қалыптасады, танымдық көзқарасы жетіледі, ең құнды, пайдалы материалды тауып, өз бетінше ізденіспен еңбек етуге талаптанады. Бұл оқушының уақытты үнемді пайдаланып, өз ойын тұжырымдап айтуға дағдыландырып, шығармашылық ізденіске жол ашады.

Орта мектепте қазақ әдебиетін оқытуда драмалық шығармаларды меңгерту үшін «Биоақпараттандыру және синергетика» технологиясын қолдануға болады. Бұл технология драмалық шығармаларды оқытуда оқушылардың білім сапасын басқаруға мүмкіндік береді, жаңа ойлау мен дүниетанымды дамытуға және қалыптастыруға, қоғамдық өмірге белсенді қатысуға жағдай жасайды, балаларды ойлау-сөйлеу қабілеттерін дамытады.

Қазақ әдебиеті сабақтарында «Биоақпараттандыру және синергетика» технологиясы оқушылардың өз бетімен жұмыс жасауын қамтамасыз етіп, пәнге деген қызығушылығын арттырады. Драмалық шығармаларды меңгерте отырып, дарынды оқушылардын дүниетанымын кеңейтіп, шығармашылық қызметке баулиды, ізденушілік қасиеттерін жетілдіруге ықпал етеді. Сондай-ақ, оқушының білім көрсеткішін анықтап, объективті бағалауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

«БжС» білім беру технологиясының ерекшелігі: мұнда мұғалім тек басқарушылық рөл атқарады, көп түсіндіре бермейді, қажетті мәліметтерді қайдан табуға болатынын және қалай оқып-үйренетінін айтып, жасатып отырады. Мұғалім-пікірталасты және білім алуды ұйымдастырушы.

«Биоақпараттылық және синергетика» технологиясы бойынша тақырыптық жоспарлау төмендегідей қадамдардан тұрады:

– берілген тақырып бойынша қандай білім, білік, дағды бар екенін анықтай білу;

– білім, білік, дағды уақыты бойынша бөлу;

– жеке сабақтағы білім, білік, дағдының әрбір компонентін меңгеруін жоспарлай білу.

– Бұл жерде мынадай қағидаларды басшылыққа алу керек:

– меңгеру сапасын жоғалтпай, білім берудің ақпараттық бөлігін мейілінше азайту.

Оқушылардың еске сақтау қабілетін, зейінін, ойлау қабілетін, жылдамдығын дамытуға ықпалы зор. «Биоақпараттық және синергетика» білім беру технологиясы бойынша білім беруде алғашқы рет сапаны басқару және жүйелі құру тәжірибе жүзінде жоспарлауға және сапаның өсуіне мүмкіндік береді. Әрбір сабақта оқушы мен мұғалім сапаны бақылай алады. Драмалық шығармаларды оқытуда БжС» технологиясын қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал етеді.

Әдебиет

1. Құрмамбаева Қ.С. Көркем шығармаларды оқытуда белсенді оқу әдістерін қолданудың ғылыми-әдістемелік негізі Еуразия гуманитарлық институты ХАБАРШЫСЫ. – 2022. – № 3. – Б. 204-210.
2. Бораш Р.Б. Драмалық шығармаларды оқытудың кейбір мәселелері // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2006. – № 3.

Г. ГЫЙЛЬМАНОВНЫҢ “БҮРЕЛӘР ҺӘМ ИОҺАНН СЕБАСТЬЯН БАХ” ХИКӘЯСЕНДӘ ТАТАР ЯШӘЕШЕН ОБРАЗЛАР АША СУРӘТЛӘҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Кәримова Т., Әгерҗе р-ны МБГБУ ТР Тирсә урта гомуми белем бирү мәктәбе, IX А сыйныф
Фән. җит. – Низамбиева Р.Р.

Безнең халык кайгы-хәсрәттән, сагыштан, хискә бирелгән,эчке рухи эзләнүләреннән моңланган. Шушы күренешне мин Г.Гыйльманов иҗатында ачык чагылганын тойдым. Бу эзләнү эшендә авторның бик күп хикәяләре арасыннан мин “Бүреләр һәм Иоһанн Себастьян Бах” хикәясен өйрәнү объекты итеп сайлап алдым. Эзләнү эшемнең максаты: Галимҗан Гыйльмановның “Бүреләр һәм Иоһанн Себастьян Бах” хикәясендә моң һәм психологизм сурәтләнешен ачыклау. Эзләнү эшемнең бурычлары: хикәядә татар яшәеше, татар күңеле өчен генә хас булган моңлылык күренешен өйрәнү; хикәядә геройның эчке дөньясын, эчке көрәшен, уй-фикерләре чагылышын күзәтү; хикәядәге образлар, аларның эш-гамәлләрен, хис-тойгылары сурәтләүдә телүзенчәлекләрен билгеләү; хикәянең сәнгатьчә эшләнеше өйрәнү.

Әсәрнең сюжет-композициясе – әсәр бер вакыйгадан, ягъни бер сюжет сызыгыннан тора. Экспозиция. Ленар электричкадан төшә, күршедәге Бүреле авылында яшәүче әбисенә юл тота.Төенләнеш. Юлда ялгызы, соңгы елларда ул якта бүреләр ишәйгән. Вакыйгалар үстерелеше. Мәскәүдә конкурста булган вакыйларны искә төшерә. Ленар татарча белмәвеннән каушап кала.Талантлы уллары белән горурланып утырган ата-ана бу минутта бәхетсез, хәтта шомлы-сагышлы кыяфәткә төшә. Шунда Ленарның күңеленә Казанга кайткач, әбисенә бару теләге уяна. Ленар авылга ат юлыннан төшәргә була. Әмма юлында куаклыкның аргы очыннан караңгы тере тасма. Кульминацион нокта. Ленар бүреләр өере белән очраша. Кулындагы скрипкада, үзенең йөрәгендә ниндидер сихри көч тоеп, Ленар ярсып уйнарга кереште.Бах музыкасы, аннан моңлы татар көе тарала. Чишелеш. Менә алар бердәм кубып, дүрт якларына калкындылар, Ленарга карап килгән эзләре буенча китеп бардылар.

Шунда ук автор ситуациягә бәя дә бирә: «Ленарның үз гомерендә бүре күргәне юк. Мондый хәтәр хәлдә калганы да юк. Шуңа күрә бу хәлдә нишләргә кирәген ул белми. Бүреләр дә белмиләр, ахры. Әнә, алар туктап калдылар, борылып, авылга таба карап тордылар...».Бу очракта да автор бүреләр мисалында табигатьне җанлы итеп, кешеләштереп бирергә омтыла. Бүреләрдә дә кешеләргә хас хис, акыл бар дигән фикерне алга куя. Иң авыр вакытта Ленарның күңеленә

уй килә: «Әллә сөйләшеп карарргамы? Алай дип әйтергә татарча белми бит ул. Ә болар – татар бүреләре. Димәк, хикәядә күтәрелгән төп фикер туган тел, милли аһәң, милли әдәбият-мәдәният һәм милли тарих белән бәйләнгән булып чыга. Төп фикер икенче, яшерен катламда бирелгән. Ленарның татарча начар белүе дә, әти-әнисенең бу эшкә битарафлыгы да автор тарафыннан тәнкыйть ителә. Ленарны кыргый табигать белән күзгә-күз очрашкан вакытта, «Туган тел» коткарып кала. Әлбәттә, бу вакыйга символик мәгънәгә ия.

Хикәядәге образлар, аларның эш - гамәлләрен, хис-тойгыларын, әсәрдә тоткан урыны. Кеше образлары. Ленар-хикәядә төп герой, татар егете.Унынчы сыйныфта укучы, музыка мәктәбен тәмамлаган, консерватория каршындагы махсус училищеда укый. Яшь скрипкачылар конкурсы лауреаты. Автор аны сәләтле, моңлы, талантлы егет итеп сурәтли. Авыр хәлләрдә югалып калмый. Көрәштә аңа татар моңы ярдәм итә.Ул үзен чын ир-егет итеп күрсәтә. Рухи көчне милли моңнардан, туган теленнән, әбисенең күңел җылысыннан таба. Әти-әни, әбисе, укытучы, Иоһанн Себастьян Бах –ярдәмче образлар. Әбисе Ленарга туган телендә сөйләшергә өйрәтүче, җылылык һәм рух чыганагы.

Җыелма образ. Туган җир, Бүреләр авылы, Мәскәү шәһәре, Казан, Ходай Тәгалә, Табигать. “Нишләргә? Көтәргә...Ходай Тәгаләгә ышанырга...Табигатьнең үз акылына ышанырга..Аз гына вөҗданы булса, ул Ленарга рәнҗетмәячәк, кыерсытырга да ирек бирмәячәк..”. Бүреләр белән беренче тапкыр очрашканда, Ленар күңеленә менә шундый уйлар килә. Ул алардан ярдәм сорый.

Табигать һәм әйбер образлары. Бүреләр, скрипка, юл, төн, караңгылык, кыш, мичтән чыккан төтен, яз. Вакыт белән бәйле образлар символик мәгънә ала. Төн – куркыныч шомлы вакыт. Юл образы хикәядә зур урын ала. Вакыйга юлда бара дидек. Без хикәядә автор тарафыннан сурәтләнгән төрле юлларны күрәбез. Мәсәлән, авыл юлы, машина юлы, ат юлы,чана юлы. Һәрберсе дә авылга алып бара.Минем уйлавымча, автор төрле юл образлары аша кеше үтәсе язмыш юлына ишарәли. Ленар үз юлын үзе сайлап ала.Ул олы юлны түгел, ат юлын сайлап ала. Монда мин тирән фикер салынган дип уйлыйм. Ленарга тормышта олы юллар ачылган. Әмма аның күңеле әби-бабасы, әти-әнисе туган, яшәгән кече туган җиргә бару юлын сайлый. Дөрес.Үз туган җиреңне, туган нигезеңне, үз туган телеңне белү мөһим. Татар күңеле, моң, нигез, туган тел, күңел җылысы тарта кеше күңелен. Мичтән чыккан төтен образы да шуңа ишарәли кебек. Әбисе йорты ягыннан төтен баганасы күтәрелүе малайның киләчәккә өмет бирә.

Нәтиҗә. Авторның уңышы нәрсәдә? Язучы кешеләрнең язмышына, күңеленә тирән төшеп, аларның бай, матур, омтылышлы күңел дөньясын ачып бирә алган. Иҗатының асылы нәрсәдә? Авторны бүгенге көндә мөһим булган тел, милләт, татар халкы, аның яшәеше мәсьәләсе борчый. Гомумән, Галимҗан Гыйльманов образларны, аларның эчке дөньясын, эш-гамәлләрен сурәтләү аша халкыбызның яшәешен ачып бирә, укучыны милләт яшәеше өчен уйланырга өнди.

Әдәбият

1. Балачак әдипләре: Биобиблиографик белешмәлек / төз. Рәис Даутов. Икенче китап. – Казан: Мәгариф, 2004. – 286 б.
2. Гыйльманов Г. Тозлы яңгыр: повестьлар, хикәяләр, нәсерләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – 351 б.
3. Вәлиулла И. Һәр шагыйрь – бер дәрья: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 208 б.

ВВОДНЫЕ СЛОВА КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА: НА ПРИМЕРЕ «ШЫНЫНДА», «ӘЛБЕТТЕ» В СРАВНЕНИИ С ВВОДНЫМИ СЛОВАМИ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Конысбек А., КФУ, магистрант 1 курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Набиуллина Г.А.

Вводные слова-одно из средств, характерных для связи в контексте. Вводные слова играют важную роль в языковой коммуникации, делая нашу речь более точнее, выразительнее и передает смысл и эмоции для того чтобы лучше понять о чем идет речь.

Казахский язык имеет множество вводных слов, используемых предположительного значения. Вводные слова казахского и татарского языка в плане функционально-семантическом они совпадают друг с другом, так как они относятся к тюркской языковой семье. Основная функция вводных слов-выражение отношения говорящего к действительности, убедительности, уверенности и т. д. выражение разнообразных модальных отношений.

Вводные слова на казахском и татарском языках очень схожи: тат. чынында, каз. шынында, тат. әлбәттә, каз. әлбетте, тат. шөбһәсез, каз. шүбәсіз и т. д. Хоть они и схожи по функциональности, но отличаются по написанию и звучанию, так как у них отличаются алфавит и фонологическая система, а значит и произношение слов не может полностью совпадать.

В изучение вводных слов многие казахские лингвисты внесли свой вклад. А. Байтурсынов, являющийся основоположником синтаксиса казахского языка, в своем «Тіл құрал» (Пособие по языку) отнес вводные слова к числу (Бұратана сөздер) самых сложных слов.

С.Аманжолов один из основоположников казахского языкознания, лингвист-тюрколог, изучал проблемы синтаксиса в общем языкознании. С.Аманжолов в своем труде «Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы» (Краткий курс синтаксиса казахского литературного языка) в зависимости от семантического значения вводные слова разделяет на группы по смыслу [1: 49].

С.Аманжолов в своем труде вводные слова шынында, әлбетте, шүбәсіз, сөз жоқ, бәсе, әдетте, дау жоқ, дұрыс айтқанда отнес к числу слов, выражающие веру, одобрение, признание.

Синонимические ряды вводного слова «Шынында». Шынында, шындығында, расында, ақиқатында, шынымен, расымен, шынтуайтында.

Шынында, пайдалы қазбалар байлығынан Қазақстан өз елінің мақтанышы десек, артық болмайды (О. Бейсеев) / Действительно, богатство минеральных ресурсов – гордость Казахстана [4: 601].

Шынында, сіздердің жұмыстарыңыз – үкімет және халық алдындағы аса жауапты да өте игілікті іс / На самом деле ваша работа очень ответственная и очень важна для правительства и народа («Ауылажары»).

В предложении вводное слова шынында выполняет функцию факта и уточнение.

Вводное слово «әлбетте» можно заменить словом «әрине».

Әлбетте, адам бойындағы өнегелі іс, ерлік қасиеттер өзінен-өзі келмейді / Конечно, нравственные подвиги и героические качества в человеке не приходят сами собой (Т. Сыдықов) [4: 102].

Әрине, олар – жарысқа қатысқан үздік оқушылар / Конечно, это лучшие студенты, участвовавшие в конкурсе. Соңғы сөздерін ол, әлбетте, айтпады, тек ойлап қана қалды / Последние слова он, конечно, не сказал, а только подумал.

В своем труде «Татарская грамматика» М.З.Закиев по способу выражения вводные слова разделил на два типа. К первому типу отнес слова, которые потеряли свое вещественное значение и перестали быть знаменательными словами. Они применяются только в качестве вводных слов. К ним относятся ниһаять, ахрысы, әлбәттә, әнәсе, иһтимал, бәлки и т. д. [3: 220].

Уверенность, что сообщение соответствует действительности, что говорящий не сомневается в его достоверности: чынлап та ‘действительно’, әлбәттә ‘конечно’, шөбһәсез, шиксез, һичшиксез ‘несомненно’, билгеле ‘известно’, бәхәссез ‘бесспорно’ и др.

Рәшит эшли башлагач, китапханәнең укучылары шактый артты. Чөнки ул нинди дә булса бер китапны бик җентекләп укып чыга да, артистлар арасында буталып йөргәндә, берәр классикның әсәрен юри телгә алып, андагы искиткеч кызык күренешләрне сөйли башлый һәм кинәт кенә: «Моны укыганыгыз бармы?» – дип сорап куя. Әлбәттә, алар укымаган, кемнең нәрсә белән кызыксынганын белеп тора бит ул. Күбесенең балык тотудан ерак китә алганы юк [4: 188]. / Как только начал работать Рашид, читательская аудитория библиотеки значительно выросла. Потому что он, очень внимательно прочитав какую-то книгу, находясь среди артистов, нарочно упоминал какое-нибудь классическое произведение и начинал рассказывать удивительно интересные события из него и спрашивал: «А вы читали это?» Конечно, они не читали, он ведь знает, кто и чем интересуется.

Многие дальше рыбалки уйти не смогли (здесь и далее перевод автора – Л.Г.).

Между первыми двумя предложениями союз чөнки ‘потому что’ устанавливает причинное отношение. Вводное слово әлбәттә ‘конечно’ подтверждает уверенность героя.

В татарском языке вводное слово «Чынында» используется для выражения противоположности, контраста или ограничений переданной информации. Вводное слово помогает указать на противоположную или ограниченную ситуацию в контексте высказывания.

Мин атынча хипат беләм, чынында онның шатасын актанмай езләсәм / Я знаю его имя, но не могу вспомнить его фамилию. Чынында үтә гадел, бик акыллы жан / Действительно, очень справедливый, умный человек. Ә чынында кемнең кем икәнлеген ачыклау күбрәк укучының үз ихтыярына куела, ягъни әсәрнең юл араларын укый белү мөмкинлеге дә аңа бирелә / На самом деле, кто есть кто находится в руках читателя, то есть ему предоставляется возможность читать между строк произведения.

Изучение сходств и различий в использовании вводных слов в татарском и казахском языках может помочь лучше понять их языковые системы и их синтаксические особенности. Это также способствует более глубокому усвоению общих черт и связей между различными тюркскими языками.

Литература

1. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілінің синтаксисінің қысқаша курсы. – Павлодар: С.Торайғыров ат. ПМУ, 2008. – 49 с.

2. Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс баспасы, 2007. – 644 с.

3. Закиев М.З. Татарская грамматика. III том. – Казань, 1995. – 576 с.

4. Хәмзин А. Бармагыңнан үбәр идем... – Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. – 254 с.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ГРУППА ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ ВНЕШНИЙ ОБЛИК ЧЕЛОВЕКА, В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Кулбаев Р., КФУ, магистрант II курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Сибгаева Ф.Р.

В работах многих лингвистов, среди которых В.С. Балахова, Н.Н. Кузнецова, Г.В. Токарев, Чжан Хун, Гудков, Аманжолов, Бектаев, Исхаков, Кайдаров, внешность человека является предметом лингвистического описания и анализа.

Описание внешности человека занимает важное место в этическом и эстетическом образе мира каждой страны и в жизни каждого человека. Поскольку внешние черты человека являются важным элементом во взаимодействии с другими людьми и в содержании общения и коммуникации [1: 37], часто возникает необходимость использования портретных изображений в процессе общения. Общение является неотъемлемой частью жизни каждого человека, независимо от того, к какому языку, культуре или нации он принадлежит.

К прилагательным, описывающим эстетические особенности, относятся прилагательные, которые определяют человека, подчеркивая положительные или отрицательные черты внешности.

Положительные эстетические черты

Следующие прилагательные функционируют как прилагательные, описывающие положительные абстрактные черты внешности человека

Әдемі, әсем, көрікті – красивый

Тамаша адам, тым жақсы – прекрасный человек

Сүйкімді, әсем – прелестный

Жақсы адам – приятный человек

Тартымды, әдеміше, жағымды, лазымды – привлекательный

Еліктіргіш, аздырғыш – обольстительный

Сымбатты, кербез, сәнді – грациозный

Арық, сұнғақ, сынды, кескінді, тұрпатты – стройный

Серпілу, пішінді, тұлғалы – молодцеватый

Талғампаз, сыпайы, сырбаз, кербез – элегантный

Сәнді, сәулетті – шикарный

Құрметті адам – солидный человек

Описывая внешность человека словами, прилагательные не называют конкретные части тела, а описывают его в целом.

Это прилагательное нейтрально со стилистической точки зрения. Прилагательное әдемі – красивый может употребляться в сочетании с существительными, называющими людей разного возраста, но оно относится к конкретному человеку, и в казахском языке, когда говорят красивый, это выражается такими словами, как красивый, статный, воинственный, этот или его характеристики. Казахские слова, обозначающие красоту, также могут быть сказаны в любом контексте, для любой группы, включая возраст, статус и внешность. К примеру жаным (душенька), айналайн, айым, күнім, жұлдызым, алтыным, балапаным. Особое внимание уделяется описанию глаз, взгляда, лица, волос:

Князь Болканский кішкентай, анық және құрғақ белгілері бар өте әдімі жас жігіт еді. – Князь Болканский был небольшого роста, весьма красивый молодой человек с определнными и сухими чертами.

Частотные контексты, в которых внешность человека конкретизируется в описании предметов одежды, манере одеваться:

Әйелінің бұйрығымен шашын өсірген, көзілдірігін шешіп алған Пьер сәнді киінген, бірақ мұнды әрі көңілсіз кейіппен залдарды аралап жүрді. – Пьер, отпустивший по приказанию жены волоса, снявший очки, одетый по-можному, но с грустным и унылым видом ходил по залам.

Тостик белбейне темир жебе салып, колына темир таягын алып, аягына темир этик кигизді. – У Тостика в поясе была железная стрела, в руке железный жезл, на ногах железные сапоги (казахская народная сказка).

Отрицательные эстетические черты.

Ұсқсынсыз, ажріксыз, көріксіз – некрасивый.

Тартымсыз, ажарсыз, көриксиз – непривлекательный.

Жагымсыз, жайсыз, унамсыз, сиксыз – неприятный.

Коркынышты – страшный.

Өkpeshil – обиженный.

Кекшил – мстительный.

В разговорной речи часто используются казахские прилагательные типа ажарсыз, көриксиз, которые описывают отрицательные черты человека.

Отрицательные прилагательные подчеркивают физические недостатки, телесные повреждения, внешность, а также уродство.

Прилагательные, основанные на оценке внешности, характеризуются широким спектром сочетаний, а значит, происходит процесс полисемии. Оно сочетается не только с именем человека, но и с чертами лица и частями тела, а также с внешностью и обликом:

Саша жиі жүгіріп келді, үнемі қабағын түйіп, әрқашан асығыс және неге екені белгісіз, барған сайын бұраштық және қатал. – Часто прибегая Саша, всегда нахмуренная, всегда торопливая и почему-то все более угловатая, резкая.

Количество единиц в казахских лексико-семантических группах значительно превышает количество прилагательных в русском языке, характеризующих общую оценку внешности человека [2: 883-891]. Это объясняется тем, что в казахском языке одно и то же слово выражается и употребляется по-разному в зависимости от ситуации.

РОДНОЙ ЯЗЫК – ДУХОВНОЕ БОГАТСТВО НАРОДА

Курбанов А., МБОУ "Гимназия №184", IX класс
Науч. рук. – Ахметова Г., Хафизова И., Зигангирова А.

Веками, из поколения в поколение передавались обычаи, традиции, моральные устои, произведения искусства и литературы. Познавая их, человек становится духовно богаче. Рассмотрим основные проблемы и предложим их решение. Во-первых, все, что является обязательным, монопольным, не развивается качественно. Это относится к системе образования в целом и к преподаванию татарского языка в частности. Система преподавания татарского языка очень расслаблена, потому что ей не нужно бороться за потребителя.

Учебники – устаревшие, методика преподавания и контроля знаний – прошлый век, учителя – не могут, ученики – не хотят. Я думаю, решение есть – конкурсы, гранты, обмен опытом, развитие конкуренции. Современные дети все меньше обращаются за информацией к книгам, а стараются получить ее из компьютера. Использование новых информационных технологий в курсе татарского языка значительно поднимет уровень обученности при низкой мотивации учащихся. Одним из достоинств применения мультимедийной технологии в обучении является повышение качества обучения за счет новизны деятельности, интереса к работе с компьютером.

Во-вторых, меняются устои: в последние годы двадцатого столетия стало много смешанных браков, явление, которое было недопустимо в наших деревнях. Молодые семьи при рождении ребенка начинают общаться с ним на русском языке, и ребенок растет, не зная родного языка ни матери, ни отца, не зная своих корней. Меняются стереотипы общества: большая часть родителей считает, что для успешной учебы, карьеры родной язык является помехой. В условиях двуязычия наиболее важными задачами являются следующие:

• Довести до родителей понимание значимости родного (татарского) языка;

• Прививать любовь и уважение к родному языку.

Превращение татарского в полезный и нужный язык – зависит от самих татар.

В-третьих можно создать мощную языковую среду благодаря национальному телевидению. Но для того, чтобы татарские передачи соответствовали лучшим мировым стандартам, нужна серьезная техническая база. Необходимо построить новый теле, радиокомплекс для того, чтобы вывести татарские программы на новый

технологический уровень – на такой же, как на центральных каналах. А домашние матчи «Ак Барса» на татарском языке уже транслируются, причем с хорошей техникой. В-четвертых, сейчас в школах Татарстана успешно учат английскому и французскому русские учителя. Предлагаю, чтобы детей не владеющим татарским языком, учили татарскому языку именно русские учителя, т.к. для таких детей татарский язык является и воспринимается как иностранный. Нужно для них создать методику преподавания иностранного языка, перенести ее на татарский.

В пятых, было бы очень хорошо, если бы к популяризации языка среди молодежи активно подключились звезды эстрады, известные спортсмены, телеведущие, писатели, актеры, музыканты. Иногда одно слово кумира может повлиять на сознание ребенка больше, чем долгие уговоры родителей, педагогов.

Подводя итоги, я считаю, что знание татарского языка – это бесценная вещь. В Татарстане, к сожалению, татарский идет к исчезновению. Поэтому человек, владеющий татарским, имеет определенное преимущество. Давайте, любить свою

Не секрет, что многие люди для изучения английского языка отправляют своих детей в Англию, США, для изучения французского – во Францию, итальянского – в Италию. Ну а религиозные деятели отправляют своих детей для изучения татарского языка в Казань, в татарскую школу. Не только из России, но со всего мира! Из Японии живущие там татары на каникулы отправляют детей в татарскую деревню, чтобы их ребенок знал язык матери. Уже взрослых ребят отправляют в татарстанские медресе – тоже для того, чтобы изучали татарский язык, традицию и культуру своего народа.

В ходе написания проекта, я провела собственный социальный опрос у населения нашего города. В опросе участвовали сто человек. Были подняты такие вопросы как:

- Нужен ли вам татарский язык?;
- Является ли татарский язык вашим родным языком?;
- Хотели бы вы изучать татарский язык?

В ходе проведенного опроса были сделаны выводы, что татарский язык остается актуальным и в наше время.

Поэтому целесообразным было бы рассмотреть перспективы значимости татарского языка и меры по поддержанию языка.

В последние годы заметно начала развиваться татарская культура в Москве. Очень часто проходят концерты, фестивали и конкурсы молодых исполнителей.

В наше время, когда национальные проблемы особенно актуальны, необходимо найти правильный угол зрения в изучении татарского языка, ни в коем случае не преувеличивая и не принижая его достоинств и возможностей. При этом необходимо вести целенаправленную работу по привитию интереса к татарскому языку, которая должна быть тесно связано с воспитанием национального и интернационального чувств: необходимо развивать интернациональные качества учащихся, так как человек не воспринимающий и не любящий свой родной язык, свою культуру, вряд ли сумеет по достоинству оценить языки и культуру другого народа.

Литература

1. Абдуллина Р.С. Орфография и орфоэпия современного татарского языка. – Казань: Магариф, 2009. – 239 с.

2. Ахметова Я.М. Документная лингвистика (на татарском языке. Учебное пособие. – Казань: КГЭУ, 2007. – 31 с.

ОТРАЖЕНИЕ АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ ТУРЕЦКОГО ОБЩЕСТВА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МУЗЫКИ (2019-2024 гг.)

Ложкина М., КФУ, студент IV курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Нигматуллина А.М.

Музыка играет важную роль в жизни человечества с давних пор. В древности песни носили сакральный характер и использовались в религиозных ритуалах, в дальнейшем тексты начали освящать духовный мир людей и проблемы, волнующие их. В настоящее время с развитием музыкальной индустрии и информационных технологий артисты имеют возможность предавать огласке различные темы из сфер общества, в частности, острые проблемы политической повестки. В данной статье при помощи анализа интернет-ресурсов мы показали общую палитру актуальной тематики, которую освещали музыканты турецкой сцены в своих работах за последние пять лет, что и является новизной нашего исследования.

В 2019 году популярный репер Езель выпускает песню “Olay” («Событие»). На выход песни повлияло его недолгое тюремное заключение в 2018 году из-за провокационных текстов некоторых произведений исполнителя [4]. В данной композиции автор отражает основные события в турецкой политике за последнее десятилетие, включая общенациональные антиправительственные протесты, террористические атаки, попытку государственного переворота и конфликт в Сирии. К сожалению, данный случай не является единичным в плане цензурирования музыкальных произведений и обвинений в пропаганде взглядов, не вписывающихся в политический курс Турции.

Продолжая реакцию, запущенную Езелем, на авансцену выходит новое музыкальное произведение в жанре хип-хоп под названием “Susamam” («Я не могу молчать»), обнажающее социальные проблемы страны. Данная песня, выпущенная в 2019 году, является коллективным продуктом, так как в ее создании участвовало 17 артистов андеграундной музыкальной сцены Турции [Там же]. Почти 15-минутная композиция, затрагивает такие темы, как загрязнение окружающей среды, неравенство закона, доступность образования и насилие по отношению к женщинам.

В 2022 году после длительного перерыва состоялось долгожданное возращение рок-группы Мор ве Отеси с альбомом под названием “Sirenler” («Сирены»). Концепция работы весьма занимательна, участники ансамбля разделили песни на цвета, которым соответствуют временные периоды, так голубой означает прошлое,

красный – настоящее, а фиолетовый – будущее.[1] Композиция “Forsa” («Раб на галерах»), выпушенная в 2021 году, которая в дальнейшем вошла в альбом, на наш взгляд, имеет право именоваться заглавной песней, на что указывает её кроваво-красная обложка и сама лирика: “Ters yönden gelen bıçkın başkanım ağlamazsan bir çift sözüm var” («Мой отважный президент, идущий с противоположной стороны, если ты не заплачешь, у меня есть пара слов сказать тебе»). В данной песне музыканты бесстрашно склоняют на диалог правителя государства, честно рассказывают о том, что всегда слушали его, не убегали, покорялись року судьбы, как в суфизме. Начав этот откровенный разговор, они надеются на положительные изменения, понимая, что быть правителем – нелегкая ноша.

Песня поп исполнителя Таркана “Geççek” («Пройдет»), выпущенная в 2022 году, вызвала бурную реакцию среди общества, особенно в интернет-пространстве. Текст произведения обладает двояким смыслом: с одной стороны, автор делится чувствами после пандемии Covid-19, которые откликаются у многих слушателей, с другой стороны, исполнитель говорит о предстоящих выборах в Турции. Политический контекст прослеживается в следующих строчках: “Gitçek gitçek geldiği gibi gitçek. Her şeyin sonu var, bu çile de bitçek” («Уйдет уйдет, как пришел, так и уйдет. У всего есть конец, закончится и это испытание»). Однако большинство пользователей придерживались мнения, что в тот период, когда были экономические трудности, пандемия, политические дебаты перевешивали беспокойство о будущем. Турецкому народу было необходимо услышать обнадеживающее послание [2].

В конце концов, в столь непростое время в музыкальной индустрии намечается курс на душевный мир человека. Ярким примером является альбом “Harekete kimse mani olamaz” («Никто не может помешать движению») группы Адамлар, разделенный на две части и вышедший в 2021 и в 2023 годах. Согласно заявлению исполнителей, основная идея второй части альбома – это разговор с самим собой [3]. Название “Harekete kimse mani olamaz” встречалось ранее в произведении Ашика Вейселя, “Anlatamam Derdimi Dertsiz İnsana” («Я не могу рассказать о своем горе беззаботному человеку»). Песня “Yaktı Geçtı” («Только прошло») задает наводящие вопросы и направляет слушателей вглубь себя за поиском ответов: “Neye güvenilir de hep unutulur? İçerine bak da kendini bul” («Чему доверяют, и о чем всегда забывают? Загляни внутрь и найди себя»). Таким образом, группа Адамлар подталкивает слушателей на анализ собственных

чувств, говоря в текстах песен, что пришло время рассказать о своих проблемах.

Анализ турецких песен за последние пять лет показал, что реп-исполнители склонны резко высказываться об актуальных проблемах общества, тогда как поп- и рок-музыканты делают это в более мягкой форме с двояким смыслом. Некоторые исполнители погружаются в самоанализ, уходя от политической повестки и пытаясь найти ответы на происходящие события внутри себя.

Литература

1. Aklımdakiler: mor ve ötesi // Bant Mag URL: https://bantmag.com/dergi/no77/aklimdakiler-mor-ve-otesi (дата обращения: 16.01.2024).
2. Geççek: Tarkan interneti salladı // Yetkin Report URL: https://yetkinreport.com/2022/02/18/geccek-tarkan-interneti-salladi/ (дата обращения: 16.01.2024).
3. “Harekete Kimse Mani Olamaz” üzerinden bir Adamlar analizi // Dergy URL: https://www.dergy.com/harekete-kimse-mani-olamaz-uzerinden-bir-adamlar-analizi/ (дата обращения: 16.01.2024).
4. Susamam: Turkey's social problems laid bare in popular hip-hop song // The National URL: https://www.thenationalnews.com/world/europe/susamam-turkey-s-social-problems-laid-bare-in-popular-hip-hop-song-1.908020 (дата обращения: 16.01.2024).

ОТРАЖЕНИЕ ПРОБЛЕМ ВЛАСТИ ТЮРКСКИХ КАГАНОВ В ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Мельник А., ЕНУ им. Гумилева, студент IV курса
Науч. рук. – Шиймердинова Н.Г.

В письменных памятниках и исторических сводках, охватывающих периоды раннего и позднего средневековья, прослеживаются упоминания многочисленных проблем, связанных с передачей и удержанием власти в тюркских государствах, в том числе в результате внешних конфликтов.

Со времен правления фактического основателя тюркского каганата – Мугань-хана (553-572 гг.) власть у тюрков передавалась от старшего брата младшему, от дяди – старшему племяннику. Подтверждение этому мы находим в китайских источниках. Так, в переводе Э.Г. Паркера [1] есть фразы «минуя сына его поставили младшего брата», а также «сына Эльтериша по малолетству не допустили к престолу, Капаган сам объявил себя ханом». Здесь хорошо проглядывается система занятия престола старшими родственниками, однако китайцам, привыкшим к линейной передаче власти это казалось узурпированием трона. С одной стороны, закон Мугань-хана способствовал укреплению власти кагана: во главе государства не мог оказаться ребенок, а родственники кагана могли претендовать на наследство и верховный титул, что снижало вероятность предательства. Вместе с тем, передача власти часто сопровождалась военными столкновениями. Ярким примером подобной борьбы является военный переворот 716 года, когда после смерти Капаган кагана на престол временно взошел его сын, Богю каган. По закону, титул кагана должен был наследовать племянник Капаган кагана – Могилян (старший сын Эльтериш кагана), однако Капаган каган, якобы, завещал передать трон своему сыну Богю. Советники каганской ставки в июне 716 г. провозгласили Богю, сына Капаган кагана, Инель-каганом. Но в том же году, Кюль-Тегин свергнул Инель-кагана, вырезав часть знати и советников, после чего каганом стал Могилян, старший брат Кюль-Тегина [2]. Таким образом, система престолонаследия в тюркских каганатах способствовала укреплению верховной власти кагана, и великая тюркская держава вместо тридцати-сорока лет просуществовала двести. Вместе с тем, братоубийственные войны за престол ослабляли тюркское государство и негативно отражались на жизни простого народа.

Борьба за власть также возникала в результате свержения кагана, что можно проследить в истории Тюргешского каганата. В 738

году Сулук каган был убит своим соратником, вождем сары-тюргешей Бага-Тарханом. В битве на реке Шу кара-тюргеши были разбиты, а столица каганата, город Талас, разрушен. В 740 году был убит и Бага-Тархан, а главой кара-тюргешей стал Иль-Идмиш-Кутлуг-Бильге [2].

Важнейшим внешним фактором, который на протяжении столетий влиял на становление и развитие тюркских государств являлось соседство с Китаем, империи которого активно вмешивались во внутреннюю политику тюрков. После появления империи Суй в 581 г., отношения тюрков с китайскими государствами ухудшались. Несмотря на то, что Восточно-тюркский каганат поддерживал империю Тан, в письменных памятниках часто прослеживается недоверие и агрессия со стороны правителей каганатов. В памятнике Тоньюкука есть строчки: «Тюркский народ, не будучи со своим ханом, отделился от Табгач (Китая). (Затем) оставив своего хана, снова вступил в Табгач (Китай). Тенгри так сказало: «Я дало (тебе) хана!)» [3], «в союзе с Ильтерис каганом, поразили на юге много Табгачей (Китайцев)», «(Так пусть) Табгач (Китай) нападет с юга, Китан - с востока, я (т.е. Огуз) нападу с севера. Пусть не распоряжается (букв. не ходят) на земле благородных Тюрков (их) властитель! Да обрушимся мы на них (с трех сторон)!», «Каган Табгачей (Китая) был нашим врагом. Каган "Десяти стрел" был нашим врагом.» [4]. В 690-х годах напряжение между Вторым восточно-тюркским каганатом и Китайскими империями стало нарастать. Тюрки начали войну, которая продолжалась до 745 г. Основной целью Восточно-тюркского каганата был равный статус с империей Тан и соблюдение торговых отношений. Кроме того, напряженные отношения с Китаем возрастали из-за ухудшающегося экономического положения тюрков, что в значительной степени приводило к ослаблению политической власти кагана. В разных памятниках говорится «бедная страна» (Надписи на скале Цахир1, перевод Ц.Баттулги) [3], «дабы не исчез Тюркский народ, дабы вновь стал страной» (памятник Кюль-Тегину). Из-за частых военных действий состояние экономики в каганате находилось в бедственном положении и тюркские народы стали уходить к Китаю «соблазняясь золотом и шелками». Эти события прослеживаются в памятниках Кюль-Тегина, Бильге кагана, Тоньюкука и других: «Ты, оставив своего хана, вступил (букв. вступил внутрь, т.е. подчинился снова Китаю)!», «Из-за этого вступления Тенгри поразило (букв.: умертвило). Тюркский народ ослаб (умер), обессилел, сошел на нет» (Памятник Тоньюкуку). «У табгачей(китайцев) слова сладкие и шелка мягкие. Обманывая своими сладкими словами и мягкими шелками, они

привлекают к себе людей издали. Как только люди к ним приближаются, одурманивают их еще больше. Они не позволяют мудрым и хорошим мужам приблизиться к себе. Они развращают, начиная от одного до его целой семьи и клана. Будучи обманутым их сладкими словами и мягким шелком, вы тюркский народ, умирали….Они обманом довели тюркский простой народ до смерти. Они обманывали их, что они дадут плохой шелк, если те будут жить вдалеке, и дали бы хороший шелк, если те жили близко к ним. Неблагоразумные люди следовали за этим словами, приблизились, и все умерли….О тюркский народ, вы такие сытые. Вы не думаете о голоде и изобилии. Один раз насытившись вы никогда не думаете, что можете быть и голодными. Из-за вашего легкомыслия, и неповиновения вашему кагану» (Памятник Бильге кагану) [5]. Как свидетельствуют эти источники, беднеющее население каганата мигрировало в Китайские провинции, где их в последствии не воспринимали как полноценных граждан. Таким образом, власть тюркских правителей на территории Центральной Азии по мере усиления Китайских империй ослаблялась, однако смотря на все вышеуказанные проблемы тюркские государства остались не только в истории, но и смогли дожить до сегодняшних дней под другими названиями.

Литература

1.Паркер. Э.Г. Китай. Его история, политика и торговля с древнейших времен до наших дней. С 6 картами / пер. М.Грулев. – СПб.: Тип. Тренке иФюсно, 1903. – 569 с.

2. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – СПб.: СЗКЭО, 2002. – 576 с.

3. Радлов В. В., Труды Орхонской экспедиции, Атлас древностей Монголии. выпуски 1–4. – СПб., 1892—1899.

4. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии // История Центральной Азии и памятники рунического письма / Яковлев В.В.. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 560 с.

5. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей: От древности к Новому времени. –СПб.: Петербургское востоковедение, 2009. – 432 с.

6. Казахстан. Национальная энциклопедия» (1998–2007), предоставленного редакцией «Қазақ энциклопедиясы» по лицензии Creative Commons BY-SA 3.0 Unported

7. Насилов В. М., Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII—IX вв.). – Л., 1980.

М. МӘҺДИЕВ ПУБЛИЦИСТИКСЫНДА МИЛЛӘТ ТАРИХЫ ТЕМАСЫ

Минәхмәтова Э., КФУ, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Гайнуллина Г. Р.

Мөхәммәт Мәһдиев – XX йөзнең икенче яртысында киңкырлы әдәби эшчәнлек алып барган, татар әдәбиятын прозаик әсәрләр белән баеткан язучы. Әдип турында тормыш-яшәешкә карата анык үз фикере булган, әдәбиятта үз сукмагын тапкан, беркемне дә кабатламаган каләм иясе, дип әйтергә мөмкин.

Мөхәммәт Мәһдиев публицистикасында татар теле, сөйләм культурасы белән бәйле проблемаларга багышланган мәкаләләр күп. Автор зыялы даирәдә дә еш җибәрелә торган хаталарга игътибар итә. Мөхәммәт Мәһдиев шулай ук туксанынчы елларда тел өлкәсендәге тагын бер процесска битарафлылык күрсәтә алмый. Бу елларда рус-европа алынмаларын кискен рәвештә гарәп-фарсы алынмалары белән алыштыру процесса бара. Мөхәммәт Мәһдиев бу юл белән генә милли үсешкә ирешеп булмый, дигән фикерне дә белдерә. Шулай ук терминологиядә, башка өлкәләрдә бары рус теле аша кергән алынмаларның артык күп булуына да ризасызлык белдерә. Асылда исә ул шушы мизгелдә кешедә редактор дип тә, мөхәррир дип тә; мәдәният дип тә, культура дип тә сөйләшү мөмкинлеге калырга тиешлеге идеясен яклап чыга. Авторның аеручы әһәмиятле фикере түбәндәге юлларда чагылыш таба: “*Без – Шәрык белән Гареб (Көнбатыш) арасында яшибез. Бу – безнең бәхетебез. Татар баласы якын елларда дүрт теле булып үсәргә һәм барысын да камил рәвештә белергә тиеш. Болар – үз теле, рус теле, бер Көнчыгыш теле һәм, һичшиксез, бер Көнбатыш теле. Татар баласы якын елларда Төркия, Россия, Африка, Европа сәүдә контораларында эш йөртергә, аларның гыйлем учакларында кайнарга һәм үзен мескен шәкерт хәлендә түгел, европалы галим, бизнесмен дәрәҗәсендә сизәргә, эш-гамәл йөртергә тиеш*” [2: 369].

Мөхәммәт Мәһдиев публицистикасында татар авыллары, аларның атамалары белән бәйле язмалар да шактый актив. Дөрес, “Туган як авазы” язмасында автор үзе үк ассызыклап киткәнчә, “*Мин бу өлкәдә белгеч түгел, бу мәсьәлә белән махсус шөгыльләнгәнем юк. Фән-гыйлем өлкәсендә минем XX гасыр башы татар әдәбиятына һәм халык иҗатына караган азмы-күпме хезмәтләрем бар. Авыл исемнәренә килсәк, моңа инде мин туган як табигатендә, җирендә сакланып калган тарих авазларын интуиция белән генә сизә алам. Ә интуиция ул – фактлар белән дәлилләми, шуңа күрә минем бу өлкәдә бик нык ялгышуым да бар. Шулай да тәҗрибә-күзәтүләремне*

уртаклашып карыйсым килә [2: 118]. Мөхәммәт Мәһдиев бу темага фәнни хезмәтләр язмый, фикерләре белән публицистик яңгырашлы язмаларында уртаклаша. Әлбәттә, туган ягы Арча районы авылы атамалары, туган авылы Гөберчекне бу яктан игътибарсыз калдыра алмый. Атаклы Тукаебыз тормышындагы авыллардан Өчиле, Кушлавыч атамаларына да аерым туктала. Автор шуңа игътибар итә: беренче карашка, күп кенә авылларның атамалары җиңел интерпретацияләнә. Мәсәлән, Өчиле авылының исеме өч һәм өй сүзләре нигезендә ясалу аңлашыла кебек. Әмма бу алдвыч караш. Мөхәммәт Мәһдиев болай дип яза: "*Өчиле" исеме "бу авылда башта өч өй булганнан килеп чыккан" дигән версиягә минем ышанасы килми. Борынгы заманда, яңа җир үзләштергәндә, кайсы авылга нигез салганда анда ничә өй салынуы турында документлар була алмый, һәм аны эзләргә дә кирәкми. Өч өйле авылдан килми әлеге исем, ә "оч иле" дигән сүздән. Калын урман эченәрәк керә-керә авыл салып, ил нигезләп килгән бабайлар аерым территорияләрне кысалап, очын-кырыен билгеләп барганнар*" [2: 123].

Шунысы кызыклы: татар авылы атамалары, аларның килеп чыгышы, этимологиясе, аларның дөрес язылышы, рус телендә бирелеше кебек проблемалар күп кенә атаклы шәхесләребез, зыялыларны борчый. Т. Миңнуллин да әлеге проблеманы шактый актив күтәрде. Моны, беренчедән, күпчелек зыялыларыбызның авыл чыгышлы булуы белән аңлатырга була. Икенчедән, авыл электән татар милләтенең бишеге, әхлакый һәм мәдәни сакчысы буларак кабул ителгән. Дөрес, бүген ситуация беркадәр үзгә, әмма авылларга ихтирам һәм игътибар тәрбияләү актуаль яңгырашын югалтмый.

Мөхәммәт Мәһдиевнең әдәби тормыш, әдәби барыш, татар әдәбияты классиклары язмышы һәм аларның иҗатының милләт тормышындагы роле, гомумән, язучының Җирдәге, илендәге вазифасы, аның башкалардан аермасы турындагы язмалары аеруча уйлануларга этәрә. Тукайлар заманыннан ук шагыйрьләрне, язучыларны пәйгамбәр белән чагыштыру идеясе яшәп килә. Тукайда шагыйрь-пәйгамбәр образы А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов иҗатларына мөрәҗәгать итү, алар белән яхшы танышу булу җирлегендә туа. Мөхәммәт Мәһдиев әдипләрне изгеләштерми, әмма Р. Назами белән әңгәмәдә ("Әйдә, халыкка хезмәткә!") аларда алдан сизенү, тарихи борылышларга карата үтә сизгерлекне төгәл хакыйкый фактлар белән дәлилли. Татар шигъриятеннән мондый мисаллар китерә: "*Муса Җәлил, комсомол, пионер турында дежур шигырьләр язып, матбугатта Алланы, мәчетне, динне сүгеп гомерен исраф итеп ятканда, кинәт кенә тарихи тема – "Алтынчәч"кә килеп керә. Һич тә көтелмәгән пассаж бит.*

Ничек алай була соң? Шагыйрьнең күңеле алдан сизә. Кулупай пәһлеваннар бөтен бер Болгар илен актык кешесенә кадәр бетерергә дип килгәндә, көн тәртибенә бер халыкның икенче бер халыкны бетерү мәсьәләсе куела. Муса Җәлил моны язганда, Гитлер нәкъ шушындый план корып ята иде бит. Шагыйрь күңеле моны сизгән һәм комсомол рухлы, шикәрле шигырьләрен куеп торып, әнә шундый мөһим темага кергән” [2: 621]. Әлбәттә, аерым язмаларда әдип үзенең язучы булып китү тарихына, әдәбият белән кызыксынуына йогынты ясаган факторларга да туктала. Бу яктан аның “Каләм ни димәс” һәм “Мәшәкатьле һөнәр” кебек мәкаләләре игътибарга лаек.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә була: Мөхәммәт Мәһдиевнең публицистик мирасы тематик яктан гаять киң һәм автор шәхесе белән бәйле. Аның язмалары арасында икътисад, сәясәт белән бәйле проблемаларга багышланганнарны табуы бик катлаулы. Нигездә исә мәдәният, сәнгать, мәгърифәт, туган тел, педагогика, татар әдәбияты тирәсендә тупланган проблемаларга мөрәҗәгать ителә. Мөһиме шул: автор үз компетенциясеннән ерак булган темаларга үрелми, үзенә яхшы таныш, иҗтимагый яктан әһәмияткә ия аспектларга игътибар итә. Публицистик мирасы аны милләтнең асыл улы, Ватанының актив гражданины, зыялы шәхес буларак ачарга мөмкинлек бирә.

Әдәбият

1. Мәһдиев М. Сайланма әсәрләр. Биш томда. Том 3. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 480 б.
2. Мәһдиев М.С. Әсәрләр. 10 томда. 9 нчы т.: публицистика, эсселар, интервью. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 767 б.
3. Ахунов Г. Авыл пәйгамбәре // Мөхәммәт Мәһдиев: язучы турында замандашлары. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – Б. 9-11.
4. Әхмәтгалиева М. Әдипнең җылы эзләре буйлап // Мәгариф. – 1995. – №12. – Б. 12-19.
5. Галиуллин Т. Кеше китә – җыры кала // Мәгариф. – 1995. – №10. – Б. 17-20.

ИНТЕГРАЦИЯ В ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ И ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ НА УРОКАХ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Минзянова Ф., КФУ, студент IV курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

Интеграция математики и иностранного языка в обучении предполагает совместное изучение математических концепций и языка на уроке математики. В отличие от CLIL (Content and Language Integrated Learning), где предметное и языковое обучение планируются отдельно, интеграция предполагает органичное сочетание математики и иностранного языка в рамках урока математики или английского. Сочетание двух предметов в подобном соотношении частичного использования может способствовать более глубокому освоению обоих дисциплин.

Одними из главных преимуществ интеграции, несомненно, являются повышение мотивации и формирование познавательного интереса, что способствуют повышению уровня обучаемости и воспитанности обучающихся; формирование научно-целостной картины мира; систематизация знаний; увеличение темпа выполняемости учебных операций; применение творческого подхода к выполнению учебных заданий.

Для более яркого представления взаимосвязи иностранного, в частности английского языка и математики стоит разобрать закон Джорджа Зипфа, который он назвал в честь самого себя, подразделенный на две части, который описывает закономерности частотного распределения слов в тексте на любом естественном языке, в частности на английском. Первый из частей гласит, что вероятность обнаружения любого слова, умноженная на его ранг – является величиной постоянной. Вторая часть закона гласит, что разные слова в большом массиве текста могут иметь одинаковое количество вхождений.

Несмотря на то, что интеграция предметов является одним из наиболее актуальных в современном мире способов развития детей и предоставления им целостной картины окружающего нас мира, существует ряд проблем, с которыми можно столкнуться при попытке интегрировать различные предметы, и математика с иностранным языком не являются исключениями.

Если выделять проблемы, которые могут возникнуть чисто в интегрировании, то можно выделить, первоочередно, проблему изложения материала для интегрированного обучения. Следующей немаловажной проблемой, как по мне, является то, что для интеграции

этих двух предметов между собой мало одного лишь материала, составленного учителем. Нехватка подобной интеграции в самих учебниках тоже является одним из факторов, затрудняющих интеграцию. Взять, к примеру, учебники математики – они все печатаются лишь на одном языке. Еще можно выделить то, что интеграция математики и иностранного языка является сложным делом сама по себе, ибо интегрируют, обычно, те предметы, которые близки друг к другу, в которых используются похожие закономерности и теоретические основы и в которых одинаковые или же близкие методы исследования. Следующий рассматриваемый аспект – это, естественно, возрастные и психологические особенности учащихся. По сути своей, тоже является одной из главных проблем при реализации интеграции, так как учитывать эти две вещи очень непросто. Материал, который будет готовить преподаватель, должен, по крайней мере, быть способным усвоиться большей частью обучающихся. Если, к примеру, материал не будет обладать тем словарным уровнем, что и у учеников, если речь про урок математики, то интеграцию вряд ли можно будет назвать успешной. Материал не будет не только не понят, но и не воспринят в целом.

Если брать всё это во внимание, то, чисто с теоретической стороны, интеграцию можно провести вполне успешно. Но на чистой теории точные результаты предсказать невозможно. Следовательно, результаты и точность прогнозов в любом случае могут быть выявлены лишь на практике, чем, к слову, в современном образовании и занимаются. Сама необходимость в интеграции заключается в том, что в современном мире пока все еще преобладает дифференцированная, отдельно предметная система обучения. И знания, полученные в ходе такой системы, зачастую бывает отрывочными и не позволяющими полноценно воспринимать картину мира.

На самом деле, существует множество методов интеграции математики и иностранного языка на уроках в средней школе. Одним из распространенных методов является использование математических задач, которые для своего решения требуют использование иностранного языка. Следующий, тоже, в принципе, распространенный, но не сказать, что он такой эффективный, – это изучение математических терминов на иностранном языке с последующим выявлением соответствующих на родном языке терминов. В качестве ещё одного метода, можно назвать введение игр и упражнений, требующих использование иностранного языка для выполнения определённых задач. Еще одним довольно интересным, можно сказать, методом является просмотр фильмов, связанных с

математикой, на иностранном языке с последующим обсуждением. В этот ряд также можно включить чтение книг и статей, связанных с математикой, на иностранном языке.

Перечислять методы можно довольно долго, однако выбор зависит от целей урока, так как методы интеграции нельзя рассматривать только с плохой или хорошей стороны, ибо они имеют как свои плюсы, так и минусы. И для выбора правильного метода интеграции математики и иностранного языка стоит, в первую очередь, опираться на возрастные и психологические особенности учеников.

ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ШИГЪРИЯТЕН УКЫТУНЫҢ МЕТОДИК ПРИНЦИПЛАРЫ ҺӘМ ЫСУЛЛАРЫ

Минмуллина С., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Йосыпова Н.М.

Хәзерге шартларда татар әдәбиятын укыту барышында педагог белем бирү технологияләрен, укытуның нәтиҗәле ысулларын сайлауга, татар әдәбиятын белү дәрәҗәсен тикшерүгә карата яңа, инновацион алымнар куллануга басым ясарга тиеш. Инновацион якын килү һәр укытучыдан татар әдәбиятын укыту методикасын тиешле дәрәҗәдә үзләштерүне сорый. Татар әдәбияты дәресләрендә әсәрнең эчтәлеген сөйләү, тестлар уздыру, төрле типтагы сораулар бирү традицион биремнәргә әверелде. Шуның өчен бу юнәлештә яңалыклар кертү аеруча да файдалы һәм максатка ярашлы санала.

Хәзерге татар әдәбияты дәресенең төп принциплары дип түбәндәгеләрне атап була:

1) укучыларның яшь үзенчәлекләренә таяну һәм аларның психологик үзенчәлекләренә нигезләнү; дәрестә һәрбер укучыга мөрәҗәгать итү, һәркайсының шәхси үзенчәлекләрен исәпкә алу;

2) белем бирүдә укучы үсешен тәэмин итә торган формаларның өстенлеге: белемнәрне әзер рәвештә бирмәү, аларны мөстәкыйль рәвештә үзләштерергә өйрәтү, әсәр тукымасында проблеманы күрү һәм аны мөстәкыйль рәвештә хәл итәргә тырышу;

3) дәрес формаларының төрлелеге, нәтиҗәле методик алымнар, ысулларны сайлап куллану, дәреснең тикшеренү характерында булуы зарур;

4) дәреснең төгәл структурасы, аның сюжетларга бүленеше, дәрес өлешләренең үзара бәйләнеше. Шартлы рәвештә дәресне берничә өлешкә бүлеп була: укучыларны проблемага җәлеп итү максатыннан формалаштырылган кереш өлеш; теманы аңлату, аны “хәрәкәткә” китерү, үстерү, тирәнәйтү; балага теләсә нинди әдәби проблеманың күп аспектлылыгын күрергә мөмкинлек бирү; дәрескә нәтиҗәләр ясау, үзләштерелгән белемнәрне тикшерү, төзәтмәләр кертү;

5) сораштыру формаларының төрлелеге (шул ук вакытта сораштыру дәрескә органик рәвештә үрелеп кереп китә, аның бурычларына буйсына);

6) сәнгатьле уку күнекмәләрен формалаштыру;

7) укытучының ачык һәм образлы сөйләме.

Шигъри әсәрләрне белем бирү оешмаларында укыту мәсьәләсе һәрвакыт каршылыклы фикерләр тудыра. Күп кенә методист-галимнәр шигырьне кичереп, сәнгатьле уку, яңгыраш аша укучы күңеленә

йогынты ясау мөһим дип саный. Аерым методистлар әсәрне анализламыйча, нинди дә булса нәтиҗәгә ирешергә мөмкин түгел дип исәпли.

Кереш дәрестә укытучы укучыларны шигырьне тоярга, кабул итәргә әзерли, эмоциональ яктан әзерлек эше алып барыла. Ул кайчакта укучылар элек кичергән халәткә мөрәҗәгать итеп, эмоциональ хәтерне җанландыра, йә булмаса шагыйрь һәм шигырьнең тууына кагылышлы мәгълүматлар белән таныштыруга багышлана [2: 240].

Шул ук кереш дәресләрдә укучының күңелен шигырьләрне кабул итүгә әзерләү максатыннан, төрле иҗади алымнардан файдаланырга мөмкин. Дәрес башында өйрәнелә торган шагыйрь иҗатының башка шигырьләре белән дә таныштырып узарга кирәк. Укытучы, гомумән алганда, шигъри дөнья, укучыларның яраткан шагыйрьләре хакында да бәян итә ала [3: 142].

Шигырьләр сирәк кенә өйдә укырга бирелә, чөнки аның күләме кечкенә. Күп очракта аның белән сыйныфта, анализ алдыннан гына танышалар. Бу шарт шигырьдән алган тәэсир-тойгының югалмавы өчен дә кирәк [2: 240].

Иң беренче тапкырында шигырь белән таныштырган вакытта, укытучы аны яттан укырга тиеш. Бу эшчәнлекне аңлатмаларга бүлү тыела. Шигъри әсәрне бер генә тапкыр укырга ярамый, чөнки бу гына җитми. Шигырьне уку тәмамлангач, аннан калган тәэсирләр белән уртаклашу, фикер алышуны оештыру зарур.

Шигырь анализлауда әңгәмә ысулы отышлылардан санала. Гадәттә, шигырьдәге кичереш укучы тарафыннан интуитив билгеләнә, аны төгәлләштерү исә әлеге хисне тудырган сәбәпләрне ачыклау барышында башкарыла. Дөрес, интуитив табуга ирешкәнче, укытучы, укучылар белән берлектә, кичереш образын билгеләү өстендә эшләргә, сораулар биреп, аларга кичерешне төгәл әйтүгә ярдәм итәргә тиеш. [1: 17].

Югарырак сыйныфларда, аеруча да гражданлык, сәяси лирика үрнәкләрен тикшергәндә, әсәрдә чагылыш тапкан биографик үзенчәлекләр, андагы хис-кичерешләрнең шагыйрьнең халәте белән тәңгәл килүе хакында материаллар бар. Безнеңчә, әлеге мәгълүматлар шулай ук шигырьне, анда урын алган хис-кичерешләрне шагыйрьнеке итеп түгел, ә, бәлки, шагыйрьнең лирик герой образын барлыкка китерүдә катнашып киткән материаллары буларак чагылырга тиеш.

Шулай итеп, без югарыда татар әдәбияты дәресләрендә хәзерге татар поэзиясен өйрәнү принципларына һәм ысулларына тукталдык. Бер-бер артлы буыннар алмашынып тора, мәгариф системасы да

үзгәреш кичерә, моңа бәйле рәвештә, дәресләрдә эш төрләренең төрләндереп бирелүе мөһим. Моның әдәбият фәнендә әсәрләрне анализлау вакытында да искәрмә түгеллеге мәгълүм. Педагог һәрбер шигырьнең нинди ысул аша үзләштерелергә тиешлеген алдан ук күзаллап, аны үтемле рәвештә укучыга җиткерә белергә тиеш. Әсәр гап-гади сорау-җавап формасында гына анализлана икән, аның нәтиҗәлелеге бик түбән булып санала. Шуның өчен укучыда әсәр тукымасына карата кызыксыну уяту мөһим.

Әдәбият

1. Заһидуллина Д.Ф., Ибраһимов М.И., Әминева В.Р. Әдәби әсәргә анализ ясау: Урта гомуми белем бирү мәктәбе укучылары, укытучылар, педагогика колледжлары һәм югары уку йортлары студентлары өчен кулланма. – Казан: Мәгариф, 2005. – 111 б.

2. Заһидуллина Д. Ф. Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы: Метод. кулланма. – Казан: Мәгариф, 2000. – 335 б.

3. Исмәгыйлова С.Г. IV-X классларда лирик әсәрләрне өйрәнү. Әдәбият укытучылары өчен методик кулланма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 194 б.

Г. САБИТОВНЫҢ “УРМАН КЫЗЫ ТАҢСЫЛУ” ХИКӘЯСЕНДӘ МИФОЛОГИК ОБРАЗЛАР

Миңнеголова Р., КФУ, III курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Гайнуллина Г.Р.

Татар балалар прозасында Габделхәй Сабитов гомумкешелек кыйммәтләренә йөз тоткан, идеологик яки үгет-нәсыйхәт басымыннан азат кече күләмле проза әсәрләре белән танылa. Эмоциональ-тәэсирле тел белән язылган лирик-моңсу хикәяләре психологизм, символлаштыру һәм мифлаштыру алымнарын, тирән фәлсәфи фикерләр һәм гомумиләштерүне куллану мөмкинлеге белән балалар әдәбиятының офыкларын киңәйтә. Язучының “Урман кызы Таңсылу” хикәясенә тукталыйк.

Сюжет сызыгы урман кызын табуга бәйле Булат – Кәли мөнәсәбәтләренә корыла. Әсәрдә аксакал карт архетипик моделе үзәкне били: “Сәер кеше бу Газизулла абзый. Гомере буе урманда яшәп тә, һаман күңеле урманнан бизмәгән” [2: 27]. Юкка гына аны язучы урман шүрәлесе белән чагыштырмый. Булатның да әтисе кебек урман серләренә төшенәсе, Карурман бабай җырын тыңлыйсы һәм Таңсылу белән күрешәсе килә. Ата кеше баласының күңел тәрәзәләрен ачарга ярдәм итә. Малайны табигать серләрен барлаганда озатып килә. Автор-хикәяләүче курай моңын, Карурман бабай җырына кушылып усак шаулавын ишеттереп алдан психологик эчтәлек дулкынына көйли. Әлеге урман җыры образына малайларның күңел җыры мәгънәсе дә салына. Усак агачы исә чыдамлык, каршылык һәм сабырлык, сизгерлек символына ишарә итә. Әйтерсең лә, язучы алдан ук табигать серләренә төшенер өчен үҗәт, тыныч холыклы һәм авырлыкларга бирешмәүчән булырга кирәклекне ассызыклый күк. Урман кызы Таңсылу барлыгын белү Булатны сихри серле табигать дөньясына алып кереп китә. Малайның Таңсылу белән урманда очрашуы юкка түгел. Урман – серлелек, билгесезлек символы, мөһим вакыйгаларның башкарылу урыны, анда геройлар еш кына көтелмәгән үзгәрешләр кичерә. Булат та кызны урманда очратып, икенчел сихри дөньяга, табигать кочагына чума. Үзен борчыган, кызыксындырган сорауларга җавап таба, гаҗәеп күрнешләргә тап була. Шулай ук, урман малайның күңел төпкелегендәге гамьнең тирәнлегенә ишарә ясый сыман, ник дигәндә Булат табигатьне ярата, аның һәр җәнлегенә, кош-кортына сак караштa. Язучы фикеренчә, “җыр яраткан, урман-кырларны яраткан, кошларны кызганган кеше ничек инде начар булсын!” Таңсылуны күрү өчен малай таң вакытында торып урманга аны эзләргә барырга тиеш була. Таң вакыты образы малай күңелендә яхшылык, кешелеклелек

башлангычының уянуын һәм күңел күзе ачылуын искәртә кебек. Чык бөртекләре символы белән автор кеше күңеленең нәфис, нечкә булуын аңлата. Шулай ук, чык эчкерсез, сафлык һәм чисталык мәгънәсен белдерә. Символик күренеш буларак, чык геройның төрле хис-кичерешләрен һәм күңел халәтен чагылдыруга хезмәт итә.

Ә Булатның исә Таңсылу белән бөре эчендәге яшь яфраклар шытканын тыңлавы күренешендәге бөре образы малайның күңелендәге хисләрнең “тууын”, “шытып чыгуын” һәм “ныгуын” сурәтли. Булатның яфракларның яруын шулкадәр нык күрәсе килә, шуның өчен ул хәтта ки юкә агачына үрмәли, аннары соң каен кәүсәсенә сарылып, каен суы акканын тыңлый. Әлеге “юкә” һәм “каен” символикалары аша малайның характеры, уңай холкы ачыла, ягъни Көнчыгыш һәм Көнбатыш мифологиясендә каен актылык, чисталык һәм гүзәллек символы буларак, ә юкә нәфислек, йомшаклык, дуслык символын, аның йөрәксыман яфраклары яхшылык белән ассоциацияләнә. Әлеге символлар мозаика сыман, малайның күңел халәтен, характерын тулы картина ярдәмендә күзалларга ярдәм итә.

Пейзаж элементы ярдәмендә язучы бала күңелендә туган хисләр өермәсенең тирәнлеге, бөтенлекле кичерелеше хакында сөйли. Булатның Таңсылу белән очрашуы аның күңелендә тагын да гаҗәеп хис-кичерешләр уята. Матурлык образын үзендә туплаган Таңсылу малайны матурлыкны аңлый, таный белергә өйрәтә, күңел ишегенең бикләре ачыла, ник дигәндә, чынлап торып матурлыкны күрә белмәгән Булат бу кызны шулкадәр чибәр, гүзәл итеп тасвирлый алмас иде. Таңсылу Булатны таң чыгыннан энҗе сәйлән тезәргә өйрәтә. Булат берсүзсез Карурман бабай кызына буйсына, тик ромашка чәчәгенең чык бөртегеннән сәйлән тезү генә җиңел булмый. Г. Сабитов кеше күңеленең кылларын энҗе сәйлән белән чагыштырып, күңел кыллары, күңелне аңлау, рух тибрәнешләрен тыңлау сабырлык, тырышлык һәм үҗәтлек сорый дип искәртә кебек. Күңел кылларының яңа тибрәнешләре Кәли белән Булатның фотосурәт төшерү һәм ясау вакыйгасында чагылыш таба. Һәммәсе дә әлеге фотосурәтләрне күреп, таң калалар. Беренче карашка гадәти булып күренгән әлеге кадрлар, лагерь балалары тарафыннан зур кызыксыну белән каршы алына, табигать манзараларына карата карашлары үзгәрә, күңел күзләре ачыла. Фотосурәтләрнең “Күңел күзе” газетасына урнаштырылуы – матурлыкны тояр өчен күңел күзе белән карау кирәк дигәнне аңлата. Күңел күзе ачылу – тормыш-чынбарлыктагы гади генә тоелган, күнегелгән күренешләргә яңа күзлектән карый алу, һәр мизгелнең матурлыгын тоя башлау, һәр вакыйга-гамәлнең сәбәп-нәтиҗә бәйләнеше булуына төшенү ул, ди автор. Монда үзеңнең генә түгел,

башкаларның да күңел күзен ачарга мөмкинлек тудыру белән дә кеше бик бәхетле була ала дигән фикер тоемлана. “...Беренче рәсемдә шул кошчык. Ул бер куаклыкның иң түбәнге ботагына кунган да, канатларын җәеп, авызын зур ачып түбәнгә карап тора. Нәрсәгәдер борчылганы, нәрсәдәндер бик нык курыкканы әллә каян күренә.. Ә җирдә кап-кара агулы елан. Гаҗәп! Анысын Булат бөтенләй күрмәгән иде.. Икенче рәсемдә тагын да кызыграк хәл!.. Кошчык башка ботакка күчеп утырган. Бераз гына читтәрәк аның оясы. Ояда әле каурый чыкмаган дүрт кош баласы. Куак астыннан бер керпе чыгып килә. Елан, авызыннан ике япьле угын чыгарып, керпегә ташланырга тора... Өченче рәсемдә – кошчык тынычланып балалары янына барып утырган. Ә керпе бик тәмләп кенә елан ите ашап утыра” [2: 38-39]. Дөнья мәдәниятендә кеше җанын сурәтләүче кош образы еланга, төрки-татар мифологиясендә явыз, хәйләкәр һәм бик куркыныч дошман образына каршы куела. Ә керпе исә күп кенә халыклар мифологиясендә, халык әкиятләрендә зирәк, батыр, ярдәмгә мохтаҗ булганнарга булышучы уңай образ буларак гәүдәләнә. Шул рәвешле, керпенең кошны еланнан коткарып калуы, ул кешелек яшәешенең асылын ачып сала. Тормышта яхшылыкның, әлеге башлангычның һәрвакыт начарлыкны җиңүен тасвирлый һәм матурлыкның явызлыктан өстен булуын күрсәтә. Язучы балаларны һәрвакыт яхшылыкка омтылырга, күркәм гамәлләр кылырга өнди.

Шулай ук, малайларның әлеге фотосурәтләрне үзләре төшерүләрен әйтмәве, ул яхшылыкның кем тарафыннан кылынуы түгел, ә нинди файда китерүе, күркәм гамәл буларак бәяләнүе кебек аңлатыла.

Әсәр ахырында Карурман бабай сүзләре Газизулла абзый тарафыннан әйттерелә, язучының укучыларга киңәше булара бәяләнә: “Юк, балалар, урманда сез куркырлык бернәрсә дә юк. Шатланыгыз гына, сезнең күңел күзләрегез ачылган. Күңел күзе чыклы алан өстеннән күтәрелгән ак томанны да гүзәл урман кызы итеп күрә, карт имәнне дә серле дирижерга, җырчы Карурманга охшата. Менә инде хәзер минем күңел тыныч. Сез Карурман җырын ишеткәнсез. Кабат беркайчан да ул сезнең күңелегездән чыкмас. Саф күңелле кеше булып үсәрсез” [2: 42].

Шул рәвешле, Г.Сабитов үзенең геройларын тирә-юньдәге хозурлыкка күңел күзләре ачылу ноктасында сурәтли, кичерешләр чылбырын табигать сурәтенә, портрет, пейзаж элементларына, мифологик образ, мотивларга салып тезә. Хикәя романтик һәм лирик рух белән сугарылган.

Әдәбият

1. Урманче Ф. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек. Өч томда. Т.1. – Казан, 2008; Т.2, Казан, 2009; Т.3. Казан, 2010.
2. Сабитов Г. Кайнар туфрак: Хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 160 б.
3. Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 7 т.: 1985-2000 еллар / төз. Р.Ф. Рахмани / фәнни мөх.: Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов. – Казан: Фолиант, 2019. – 574 б.

ГӨЛНУР АЙЗЕТУЛЛОВА ИҖАТЫНДА АНА ОБРАЗЫ

Мөлекова Х., Буа ш., Вахитов ис. гимназия, IX сыйныф
Җит. – Исмәгыйлева Г.Т.

Буа төбәгендә яшәүче танылган мөгаллимә Гөлнур Айзетуллова шигырьләре хис-кичерешләргә бик бай, алардан моң агыла. Шуның өчен дә шагыйрә матур-матур җырлар, шигырьләр, хикәяләр, повестьлар авторы буларак танылды. Җырларда туган як, ата-ана, мәхәббәт темасы үзәк урынны алып тора. Үзенчәлекле шигырьләренә күз салыйк.“Ана бәхете”

Бала – җылың,
Бала – йөрәк җырың,
Гасырларга барыр тавышы.
Бала!
Бала!
Барлык аналарның
Бәхетле һәм ачы язмышы!

“Әниемә багышлау” шигырендә сагыну да, матур теләкләр дә, ярату күренә.

Сагыну очкыннары
Тулы яшьләр
Шомырт күзләренә сыенган,
Йөрәгендә пакъ теләкләр туган –
Кайнар сәлам кече кызыңнан!

“Ходайның яраткан кешесе” шигыре каенанасы Нурданиягә багышлана. Хөрмәт, ярату, соклану, изгелек теләү дә чагыла.

Оныкларың безнең белән
Яшә, Әнкәй, тормышта!
Имин булсын килер көннәр –
Сөенечле, тыныч та!

Дөньяда яшәү мәгънәсен шагыйрә иҗатында еш күрергә була. Гаилә, әни җылылыгы да сизелә.

Бу җиһанда яшәү күңелле ме? –
Өең балалардан гөр килмәсә.
Күкрәгеңдә сыенып сабыйларың:
“Кадерлебез әни – син!” – димәсә.
(“Бу дөньяда яшәү нигә кирәк? шигыре)

Әниләргә карата горурлык хисе, наз, яшәү чыганагы икәнлеген күрергә була.

Әниле булганга гына
Бар дөньякөлеп тора.

Әни – өебез кояшы! –
Әти дә белеп тора.
(“ Әниләр булса җирдә” шигыре)
Каенаналарга хөрмәт, бары яхшы якларын гына күрү дә чагыла.
Газиз әниемә тиңләп сине,
Еллар кичә-кичә яраттым.
Үз әнием – тормыш күгем булса,
Син бит- минем талмас канатым!
(“Каенанам – канатым” шигыре)

Аналарның балаларга булган мәхәббәте, борчулары, шатлык-сөенечләрне дә күрә алабыз.

Мин дә, улым, читкә киткәч кенә,
Яшен тойдым Ана сагышының.
Яши-яши генә аңлыйбыз шул
Бар ачысын гомер агышының.
(“Ана сагышы” шигыре)
Хатын-кызны гөл белән чагыштыру да чагыла.
Гөл язмышы – хатын кызда,
Аңа наз һәм сөю кирәк.
Уйлыйм: тормышта да
Көткән бәхет кадерлерәк!
(“Бәхет гөле” шигыре)

Гөлнур Айзетуллова шигырьләрендә гаиләсенә, әти-әнисенә, иренә, балаларына булган мәхәббәт тә күренеп тора. “Алтын сәгать” поэмасы әнисе Рафига Гыйниятуллинага багышлана.

“Бала баласы, дип,
Балдан татлы”, -
Әйтүләре дөрес, күрәсең.
Балигъ булган көнне оныгыңа
Алтын сәгатеңне бирәсең!
Апам белән миңа эләкмәгән
Алтын сәгать – бүген кызымда.
Сәгать теле саный үткәннәрне –
Анда гомер юлың сузыла.

Ана белән бала бер-берсе өчен ничек кенә өзгәләнсәләр дә, дөньяда һәркемнең гомере чикле. Шагыйрә җиһандагы ак һәм кара төсләрнең алмашып торуын искәртә. Ананы югалтудан күңел сызлана, әрни, юксына.

Алтын сәгать , әнә, әниеңнең
Барлый соңгы тапкыр сулышын.
Җиде айдан бирле түшәктә ул –

Күз яшьләрең тама тулышып.
Иң-иң газиз кешең китә җирдән,
Озатуы бигрәк авыр ла.
Якыннарның каберләре арта
Каеннарга күмелеп авылда.
(“Алтын сәгать” поэмасы)

Һәр кешедә изгелек, илаһилык башлангычы бар. Әлеге изгелек безгә әниләрдән күчәдер.

Гөлнур Айзетуллова үзенең әнисе һәм каенанасын гомер буе зурлый. Аларга карап соклана, горурлана. Шуңа күрә әнисе өчен борчылу, аның гомерен ничек булса да озынайту, әнисе булган өчен чиксез сөенү хисе барлык шигырьләрендә дә бар диярлек.

ТАТАР ПАРЕМИОЛОГИЯСЕНДӘ АТА-АНАЛАР ҺӘМ БАЛАЛАР ТУРЫНДАГЫ МӘКАЛЬЛӘР

Мөхәммәтҗанова А., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Мөгътәсимова Г.Р.

«Ата-аналар һәм балалар» каршылыгы буыннар арасындагы конфликт буларак карала ала. Галимнәр язганча, мондый конфликт гомумән кешелек өчен хас, гаилә эчендә мондый конфликтлар булуы табигый. Балаларга аталарның кыймматләренә тәнкыйди күзлек аша карау хас, балалар үз кыймматләрен табу аша үзләрен табарга омтылалар» [1: 159].

Билгеле булганча, шактый озак дәвердә татар гаиләләре патриархаль-дини гаилә буларак яши. Ә патриархаль гаиләләрдә гадәттә балалар аталар эшен дәвам итүче, нәселне дәвам итүчеләр буларак кабул ителә. Мондый күренеш, ягъни патриархальлек инкыйлабка кадәрге татарлар тормышына да хас була. Инкыйлабка кадәр гаилә коруның төп максаты – нәселнең дәвам ителешен тәэмин итү, ә гаиләнең иң мөһим функциясе балалар тудыру һәм аларны тәрбияләү саналган. «Халык күзаллавында ата-аналык хәләл гамәл саналган, шуңа күрә баласыз гаиләләрнең статусы җәмгыятьтә бик түбән булган», – дип яза Г.Б. Сайфутдинова [4: 15]. Бала табу, аңа үз һөнәреңне тапшыру, аталар эшен дәвам итү үстерү идеяләре түбәндәге мәкальләрдә күренә:

1) Атадан бала туар, Атасының юлын куар [3:14].
2) Алты көн ач булсаң да, ата гадәтен ташлама [3:14].
3) Атаң кем булса, син шуның угылы [3:14].
4) Аттан тай узар, Атадан бала узар [3:14].

Традицион татар гаиләсендә тәрбия эше нигездә аналар тарафыннан гамәлгә ашырылган һәм ашырыла. Гаиләдә ана – иң олы һәм иң изге шәхес. Ананы изгеләштерү хатын-кызның зур авырлыклар белән дөньяга яңа кеше тудыруы, зур мәшәкатьләр белән аны аякка бастыруы, олы мөстәкыйль тормышта үз кыйбласын таба алуы өчен җаваплылык хисе тоюы, бала бәхете өчен иң зур авырлыкларга да түзә алуы белән аңлатыла. Аналар һәм бала мөнәсәбәтләре мондый мәкальләрдә чагылыш таба:

1) Алып анадан туар, аргамак биядән туар [3:14].
2) Ханнан бала олы, Баладан ана олы [3 :14].

Халык гаиләдә атаның урынын да югары бәяли. Ата белән угыл мөнәсәбәтләренә караган мәкальләрнең күплеге шулай төрле факторлар белән аңлатыла. Ирләрнең яшәешне алып бару өчен төп көч булып торуы; илне яклау өчен көчле, батыр ирләр тәрбияләү әһәмияте;

ир бала туган очракта гына крестьян гаиләсенә җир бүлеп бирелү; картлык көнендә ата-ананың малайларның гаиләсе карарга тиешлеге – шуларның кайберләре генә. Мәсәлән:

1) Улның ояты атага, Кызның ояты анага [3:10].

2) Атадан яхшы ул туса, Кар өстендә ут ягар; Атадан яман ул туса, Ат өстендә эт кабар [3:12].

3) Аталы бала – ардаклы бала [3:13].

Татар паремияләрендә «ата-ана һәм бала» биномын лингвомәдәни яссылыкта тикшерү кайбер каршылыклы фикерләрнең барлыгын да күрсәтә. Бер яктан, бала – ирекле шәхес, гаилә алдында бурычлары булса да, тормышын үзе теләгәнчә кора алырга хокуклы шәхес буларак бирелә:

Бала – безнеке, акылы – үзенеке [3:8].

Әмма мондый ирекле шәхес тәрбиясе бала чактан үзеңә үзең хуҗа, үз теләкләреңне, омтылышларыңны таный белә торган кеше тәрбияләүне күздә тота, ата-ана сүзе белән генә яшәргә өйрәнгән бала үскәч чын мәгънәсендә мөстәкыйль шәхес буларак яши алмаячагы ачык билгеле. Хөрлектә, үзен чын шәхес итеп тоярдай бала тәрбиясе һәр гаиләдә дә тормышка ашырылмый. Мәсәлән:

Атай барда атай баш, Атай юкта анай баш, Анай юкта апа баш, Апа юкта үзем баш [3:8].

Әлбәттә, ата, ана, апа сүзләренең әһәмияте, аларга колак салу кирәклеге инкарь ителми, әмма, безнең фикеребезчә, бүгенге демократик мөнәсәбәтләргә нигезләнгән гаиләдә кеше үзен иң беренчеләрдән баш итеп санарга тиеш. Мәкальдән аңлашылганча, киресенчә, иң соң дәрәҗәдә – ата, ана, ападан соң гына бала үз теләген, үз ихтыяҗын әйтү хокукына ия булган гаиләләр дә бар.

Мәкальләр җыентыгының (төзүчесе Нәкый Исәнбәт) «ата-ана, аларга хөрмәт» бүлекчәсендә бирелгән мондый мәкаль дә теркәлгән:

Йомырка тавыкны өйрәтми [3:7].

Биредә бала – йомырка, ата-ана – тавык образы аша бирелә.

Йомырканың тавыкны өйрәтә алмавы, аның гомумән әле җанлы дип тә атала алмавына нисбәтле бала да ата-ана, олылар кушуы буенча яшәргә тиеш, дигән фикер җиткерелә.

Ата-ана һәм балалар конфликты гомер-гомергә сакланып килгән. Мондый конфликт табигый дип, ассызыклый галимнәр. Татар тарихына күз салсак та әлеге конфликтларга тап булабыз. Заман үзгәргән саен яңа кыйммәтләр барлыкка килә һәм шуның нәтиҗәсендә каршылыклар да килеп чыга.

Әдәбият

1. Биктагирова З.А. Лингвокультурологические особенности паремий о семье (на материале английского, турецкого и татарского языков) // Вестник Чувашского университета. Гуманитарные науки – Чебоксары: Чувашский университет, 2006. – №5. – С. 107–112.

2. Горбань И.В. Роль паремий в речевых актах (на материале языка русской художественной литературы): дис. … канд. филол. наук. – Краснодар: КубГУ, 2010. – 196 с.

3. Исәнбәт Н.С. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда. 2 т. 2-нче басма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. – 748 б.

4. Сайфутдинова Г.Б. Мир детства у татар: обряды и практика социализации: автореферат дис. ... канд. ист. наук. – Саранск, 2011. – 22 с.

ТАТАР ХАЛКЫНДА ЧӘЙ ТРАДИЦИЯЛӘРЕ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Мөхәммәтшина А., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Нурмөхәммәтова Р.С.

Россиядә чәйнең барлыкка килүе турында күп фикерләр яшәп килә. Бүгенге көндә гомум кабул ителгән версия буларак, аның халыкта XVII гасырның беренче яртысында таралуы искәртелә.

Татарлар чәйне Россия империясе халыклары арасында беренчеләрдән булып беләләр. Моңа туган төрки халыклар белән тыгыз бәйләнешләр дә, Казанның сәүдә юллары чатында урнашуы да тәэсир итә. Тарихчылар Болгар сәүдәгәрләре чәйне XII гасырда ук гарәпләрдән Урта Азиягә товар алырга барганда татып караган, дип фикер йөртәләр. Анда чәй Кытайдан Бөек Ефәк юлы аша үтеп кергән. Ләкин сынаудан ары эш бармаган: татарлар чәйне күпкә соңрак белгәннәр.

XVII гасырда чәй Мәскәү патшасы өстәленә эләгә – 1618 елда кытай илчесе Михаил Федорович Романовка бүләк итеп берничә сандык киптерелгән яфраклар китерә. 1638 елда чәй Монгол ханы Алтын «бүләге» аша рус өстәленә үтеп керергә яңа омтылыш ясый, ул патшага 100 кеш бәясенә тигез булган дүрт пот чәй җибәрә. Мәскәүдә чәйне аңлап бетермиләр, шуңа да еш кына «үлән каты, начар чәйнәлә, тәме ачы», – дип хисап биргәннәре билгеле. Аннары бүләк алып килгән бояр Старков үләнне суда пешерергә кирәклеген хәбәр итә һәм, ниһаять, аны дөресләп эчә башлыйлар. Боярларга һәм патшага чәй ошый, әмма дүрт пот тиз эчелә, яңа керемнәр көтелми, һәм аның турында тагын унбиш елга онытыла.

1665 елда кытай чәйе белән (аны илче Иван Перфильев алып килә) патша Алексей Михайловичның ашказаны авыруын дәваларга тырышалар. Патшага нәрсә ярдәм иткәне төгәл билгеле түгел, әмма чәйне шунда ук шактый шифалы эчемлек дип атаганнар. XVII гасырда Россиядә чәйне бары тик затлы һәм бай кешеләр генә эчкән, XIX гасырга ул җәмгыятьнең барлык катламнарына таралган. Казан исә аны сата башлаган беренче шәһәрләрләр арасында булган. Моңа кадәр анда җимеш суы (киптерелгән җиләк-җимеш һәм җиләк-җимеш төнәтмәсе), сбитень – «бал ширбәте» (бал һәм тәмләткечләр өстәлгән су) һәм, әлбәттә, кайнар (кыш көне) һәм салкын килеш эчелә торган сөт ярдәмендә ясалган эчемлекләр популяр булган.

Чәй татар халкына тиз генә кулланылышка кереп китә алмый. Башта аның кыйммәтлеген исәпкә алып, сәүдәгәрләр, руханилар кебек халыкның югары катламнары кешеләре генә кулланган. Мондый чәй белән Казанга килгәч, Бөек Екатеринаны сыйлаганнар. Гади халык исә такта чәй эчкән. Мондый чәйнең тәме бик ачы һәм көчле булган, шуңа

күрә аны кайнатканда сөт белән сеңдергәннәр. Бу эчемлекнең тәме катыкка охшаш булган [4]. Моннан тыш, сөтле чәй куллану Европадан алынган булырга мөмкин. Чәйдән тыш, татар тормышына кофе да кергән, һәм ике чит ил эчемлегенә дә сөт өстәгәннәр.

Татарлар элек-электән бик кунакчыл халык буларак танылган. Алар өчен кунакларны дөрес кабул итү генә түгел, ә аларның күңеленә һәм теләгенә туры килә торган ризыклар-эчемлекләр сайлау да мөһим булган. Русларның «Уважить гостя по-татарски» дигәне дә чәй эчүне аңлаткан сүз. Бу сүзләр гади кешеләр өчен генә түгел, ә дәүләт дәрәҗәсендәге сөйләшүләр өчен дә тирән мәгънәгә ия. Шуңа күрә мондый чәй эчкәндә кешеләрнең тормышыннан алып сәяси яңалыкларга кадәр сөйләшергә мөмкин. Татарча чәй эчүнең үзенчәлеге аның экстравертлыгы – анда эчемлек эчү дә, сөйләшү дә тигез хокуклы, чөнки ул дуслык һәм ышаныч мөнәсәбәтләрен формалаштыруга юнәлдерелгән. Мондый чәй эчүнең аналогы инглизләрнең «five o’clock tea» гына булырга мөмкин. Татарлар чәйне шактый озак – берничә сәгать эчәргә күнеккәннәр (самовАрның күләме ким дигәндә ике чиләк!). Ләкин үз үзенчәлекләре дә бар: әгәр хуҗаның буш вакыты булса, кунакка кәсәнең яртысыннан артыгына (традицион рәвештә пиала – тәбәнәк, түгәрәк савыт) салалар, еш-еш өстенә яңартып, кайнар су өстиләр. Әгәр дә ул каядыр ашыга икән, кәсәне тулысынча чәй белән тутырганнар, бу исә хуҗаның эш белән мәшгульлегенә һәм сәфәрнең чикле булуына ишарә иткән.

Чәй тантанасын үткәрү өчен һәр кунакка ашамлыклар белән тәлинкә, пиала/кәсә һәм чәй кашыгы (бал кашыгы), аш кашыгы һәм тезгә салфетка (тастымал) бирергә кирәк булган. Дини ышанулар буенча, өстәлдә чәнечкеле кисү әйберләре булырга тиеш түгел. Татлы ризыклардан иң ятратканнары исә чәк-чәк, җиләк-җимеш (йөзем, күрәгә), кайнатма, кош-теле, бал һәрвакыт өстәл өстендә булган.

Татар чәенең уникаль тәменнән тыш, бик күп файдалы үзлекләре дә бар. Ул йокысызлыктан (ике кашык бал өстәргә кирәк), салкын тиюдән (бал һәм кура җиләге белән), эчәк авыруларыннан (каты чәй), шулай ук иммунитет түбән булганда ярдәм итә һәм организмга стресснын тискәре йогынтысын киметә. Ә сөт һәм май традицион чәйнең үзенчәлеге булып тора [1].

Электән татарлар чәйне пешерү процессына бик җитди, төгәл караганнар. Алар башта суны самоварда кайнатырга кирәк, аннары чәй яфраклары һәм сөт өстәргә кирәк дип тапканнар. Бу катнашманы биш минут чамасы кайнаталар. Аннары эчемлекне тозлап, анда бер кисәк май куеп, кәсәләргә салырга кирәк. Алмалы чәй дә таралган күренеш,

аңа киптерелгән җиләк-җимеш, мәтрүшкә, мелисса, бөтнек һәм хәтта кара җимеш яфраклары да өстәлә. Гадәттә чәйне хуҗа үзе сала.

Бүгенге көндә дә татарларда чәй, чәй эчү процессы актуальлеген югалтмый. Ләкин аны ясау күпгә гадирәк кабул ителә. Соңгы 3-5 елда гына төрле җиләк-җимеш, яфраклар белән чәй әзерләү популярлашып китте.

Тәме һәм составы буенча чәй эчемлеге нинди генә булмасын, татарларда чәй эчүнең бизәге – яхшы сөйләшү. Бу вакыт эчендә чәй суынырга өлгерә, аны кайнарга алыштыралар, ә сөйләшү дәвам итә, ул гаилә кыйммәтләрен ныгыта һәм халыклар дуслыгына ярдәм итә.

Әдәбият

1. Зверева М. Сначала боялись, потом лечились. История татарской чайной церемонии // Аргументы и факты. Kazan.aif: [сайт]. – URL:https://kazan.aif.ru/society/snachala_boyalis_potom_lechilis_istoriya_tatarskoy_chaynoy_ceremonii (мөрәҗәгать итү вакыты: 25.01.2024.)
2. Особенности татарского чая и лучшие рецепты приготовления // Prochayok: [сайт]. – URL: https://prochayok.ru/etnicheskij/tatarskij-chaj.html (мөрәҗәгать итү вакыты: 11.01.2024).
3. Семенов В. М. Все о чае и чаепитии. Новейшая чайная энциклопедия. – М.: Флинта, 2006. – 464 с.
4. Фомина Д. Ясно-понятно. Почему татарское чаепитие – особенное // Инде: [сайт]. –URL: https://inde.io/article/27904-yasno-ponyatno-pochemu-tatarskoe-chaepitie-osobennoe (мөрәҗәгать итү вакыты: 22.01.2024).

ТАТАР ҺӘМ БАШКОРТ ГАИЛӘЛӘРЕНДӘ ЭНДӘШ СҮЗЛӘРНЕ КУЛЛАНУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Мөхәммәтшина Д., КФУ, III курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Сәлахова Р.Р.

Эндәш сүзләр тел белеменең синтаксис өлешендә өйрәнелә. Грамматика дәреслекләрендә әлеге синтаксик берәмлекләр турында теоретик мәгълүматлар җитәрлек бирелгән. Шулай булуга карамастан, эндәш сүзләрнең милли-мәдәни үзенчәлекләре тел белеменең актив өйрәнелә торган мәсьәләләреннән санала.

Сайлап алынган тема хәзерге тел белемендә актуаль, чөнки ул милли традицияләрнең яшәеше, милләтнең тел үзенчәлекләрен өйрәнүгә корылган. Бу хәл теге яки бу халыкның социаль үсеше, иҗтимагый тормышы, гореф-гадәтләре, тарихи үсеше, хәтта географик торышына да бәйле дип уйлыйбыз.

Төрки телләрдә, аерым алганда, татар һәм башкорт телләрендәге туганлык атамаларын өйрәнү XXI гасыр башына туры килә. Татар телендә бу юнәлештә Д.Б. Рамазанова, А.Г. Казиханова, Ә.Ш. Йосыпова һәм Э.Н. Денмухаметоваларның, башкорт телендә Р.С. Акманова, Г.Н. Ягафарова, Л.Р. Сөләйманова, Р.М. Исанаманова һәм Г.Р. Абдуллина кебек галимнәрнең хезмәтләре билгеле.

Эндәш сүзләр бик күптөрле стильләрдә (хатларда, лозунгларда, матур әдәбиятта һ.б.) кулланыла, әмма аның иң күп кулланылган урыны – диалоглар [4: 162]. Сөйләүче, тыңлаучыга, үзенә, өченче затка мөнәсәбәтен төрле зат, тартым кушымчалары, зат алмашлыклары, эндәш сүзләр белән белдерә.

Сөйләм һәрвакыт кемгәдер төбәлгән, багышланган була, шуңа күрә сөйләмдә эндәшүнең роле бик мөһим, чөнки ул әңгәмәдәшләр арасында бәйләнеш һәм төрле мөнәсәбәтләр барлыкка килүгә сәбәпче була.

Татар һәм башкорт телләрендә эндәш сүзләрнең үзенчәлеге булып туганлыкны белдерә торган терминнарны актив куллану тора. Эндәш сүз булып кеше исемнәре, шәхескә эндәшү сүзләре, кош-корт, хайваннарны, табигать күренешләрен, төрле җансыз әйберләрне атаучы сүзләр килә. Без исә татар һәм башкорт гаиләләрендә кулланыла торган эндәш сүзләргә тукталдык.

Әлеге чыгышта без татар һәм башкорт гаиләләрендә кулана торган эндәш сүзләрнең үзенчәлекләрен күрсәтүне максат итеп куйдык.

Ике телне чагыштырып тикшерү һәр телнең аерым үзенчәлекләрен, ике тел арасындагы уртаклыкларны билгеләргә

мөмкинлек бирә. Тугандаш телләрне чагыштырып өйрәнү, эндәш сүзләрнең этимологиясен ачыклау юнәлешендә дә кызыклы нәтиҗәләргә килергә мөмкин.

Гаиләдә туганлык терминнарын куллану буенча татар һәм башкорт телләрендә охшашлыклар да, аермалыклар да ачык күзәтелә. Мәсәлән, татар һәм башкорт гаиләләрендә бала әнисенә *әни, әнкәй, әнием, анакаем, анакай, әсә, әсәй, инәй инәки*(диалект.), әтисенә *әти, әткәй, әтием, атакаем, атай, әтки* (диалект.) дип эндәшә. Ата-ананың олы туганнарына *әбей, бабай (бауай*), ә кече туганнарына *апай* яки *агай* дип әйтү каралган.

Башкортларда энеләренә *энем, энекәш, туганым* яки *мырза* дип, ә сеңелләренә *кәрендәш, сеңелкәш* яки *сылуым*, олы абыйларына *агай*, олы апаларына *апай*, дип эндәшәләр. Шулай ук әти-әнинең сеңелесенә дә *апай* диләр, киленгә *еңгәй*, кияүгә *езнәй* дип мөрәҗәгать итү кертелгән. Югарыда әйтелгән туганлык атамаларына сирәк кенә исемнәре дә кушылып китәргә мөмкин. Татар телендә дә *энем, энекәш* сүзләре кулланыла, шуның белән беррәттән, диалектлардла *апаем, наным, нәнәм* кебек вариантлар да күзәтелә.

Эндәш сүзләрнең милли-мәдәни үзенчәлекләрен өйрәнү барышында диалекталь лексикага күзәтү ясау аеруча кызыклы булып тора. Әйтик, Д.Б. Рамазанова мондый күзәтүләре белән уртаклаша: сергач сөйләше каенегә эндәшү сүзләренең составы белән аерылып тора. Башка мишәр сөйләшләрендә иренең энесенә зурлап, яратып *кеwәз абзикай, шәкерт абзий, абызагай, күркле морза* дип эндәшү гадәткә кергән булса, сергач сөйләшендә төп сүз ролендә *йанагай, йегет* (чагыштыр: себер диалектларында *егет* – бала, малай) сүзләре йөрүчән: *сылу дҗанагай, мулла дзанагай, севәр дҗанагай, яки күөркле йегет, сылу йегет, ак* (русча: благородный) *йегет* һ.б.лар. Сергач сөйләшенең үзенчәлеге итеп тагын *тутак* – әдәби телдә *туташ* – кыз кешегә мөрәҗәгать итү формасы, *татарым* – ирем сүзләрен дә күрсәтергә мөмкин, алар башка мишәр сөйләшләрендә күзәтелмиләр [2: 100].

Эндәш сүзләрнең структурасын карасак, алар арасында гади сүзләрне дә, мәсәлән: *атай, әсәй, кыҙ, ул, ағай, авзый, апай* һ.б. лар, кушма нигезлеләрен дә күрергә мөмкин: *олатай, өләсәй, байбикә, байбисә, балтутәй, абызәней* һ.б.лар. Тезмә терминнар булып исә *бабур еңгә, бағым бала, аҡ бейем* һ.б.лар тора. *бай-бетсә, ағай-эне, ата-баба, ата-әсә* кебек парлы терминнарны күзәтелә [3: 70].

Рус һәм татар телләреннән үзгә буларак, башкорт телендә әни ягыннан булган әби-бабайга *өләсәй, олатай*, ә әти ягыннан булганнарга – *картәсәй* һәм *картатай* дип эндәшәләр [1: 15].

Татар телендә туганлыкны белдергән эндәш ролендә кулланыла торган башка сүзләр: *каен сеңеле* – ирнең сеңлесе; *кайнши* – хатының энесе; *җиңги, җиңгәчә* – абыйның хатыны; *җизни, җизнәкәй* – апаның ире; *баҗай* – бертуган апа һәм сеңелнең ирләре.

Башкорт сөйләм этикетының кызыклы үзенчәлеге булып ерак туганнарга мөрәҗәгать итәр өчен максус терминнар булуы тора. Мәсәлән: *ак әби* – әнинең абыйсының хатыны, *ак бабай* – әнинең абыйсы. Алар, әлбәттә, аеруча зур хөрмәт итү, олылауны белдерәләр һәм туган булмаган кешеләргә дә карата кулланыла алалар. Шулай *ук чибәр әби, чибәр бабай, бал әби, бал бабай, алма апай* кебек эндәшләр дә кулланыла. Соңгылары татар телендә дә актив кулланылышта: *дәү абый, дәү апа, нәни абый, нәни апа, тәти апа, алма апа, матур апа, чәчәк апа* һ.б.ш.

Мисаллардан күренгәнчә, аралашуда милли мәдәниятнең үзенчәлекләре ачык чагыла. Безнең карашка, татар телендә дә, башкорт телендә дә эндәш сүзләрнең, аерым алганда, гаиләдә кулланыла торган туганлык атамалары бай һәм күпкырлы.

Әдәбият

1. Валеев Д.Ж. Нравственная культура башкирского народа: прошлое и настоящее. – Уфа, 1991. – С. 10-15.
2. Рамазанова Д.Б. Терминология родства и свойства в татарском языке. В 2-х книгах. – Казань: Тат. кн. из-во, 1991, – 189 с.
3. Солтанов Ф.Р. Некоторые особенности коммуникативного поведения татар и башкир // НКСРО народов СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 101-111.
4. Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. һәм автор М.З. Зәкиев. – Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘһСИ, 2017. – III. т. – 162 б.

«ВАТАНЫМ ТАТАРСТАН» ГАЗЕТАСЫ ЯЗМАЛАРЫ БАШИСЕМНӘРЕНЕҢ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Мөэминова Г., КФУ, III курс студенты
Фән.җит. – филол. фән. канд., доц. Мөгътәсимова Г.Р.

Вакытлы матбугатның дәүләт, җәмгыять тормышындагы роле бәяләп бетергесез зур. Газеталарга игътибар, шул исәптән, фәнни игътибар кимеми. Тел белемендәге тикшеренүләрнең бер юнәлешен башисемнәр бирелеше, аларны функциональ яктан классификацияләү тәшкил итә.

Башисем медиатекстның төп элементларның берсе булып тора. Үзенең тышкы гадилегенә дә карамастан, башисем чынбарлыкның төрле якларын чагылдыра, шулар рәтендә: авторның шәхси приоритетлары, редакция позициясе, сәяси һәм идеологик карашлар, мәдәни кыйммәтләр һ.б.лар. Башисемнәрнең вакытлы матбугаттагы роле бигрәк тә С.М. Гуревич тарафыннан тәфсилле өйрәнелгән. Галим болай дип яза: «Газета язмаларының башисемнәре – дизайнының аерылгысыз элементы. Вакытлы матбугат басмасының «йөзе» күп очракта аларның характеры һәм формалашу үзенчәлегенә бәйле. Башисемнең төп вазифасы – укучының игътибарын җәлеп итү. Башисемнәр укучыга яңа номерның эчтәлеге белән тиз арада танышырга, язмаларның ни-нәрсә турында булуын аңларга, тәкъдим ителгән мәгълүматта нәрсәнең мөһим икәнлегенә төшенергә ярдәм итә» [2: 125]

«Ватаным Татарстан» газетасы Татарстан Республикасы тормышына кагылышлы актуаль проблемаларны төрле аспектларда яктырта белүе, журналистларның сүз куәтен белеп, тоеп эш итүләре белән аерылып тора.

Н.Е. Бахарева, В.М. Ваняркина, Д.З. Гоциридзе, Н.А. Кожина Е.Н. Комарова, О.А. Ляпина, В.М. Ронгинский, О.С. Толомасова Г.Г. Хазагерова, А.А. Ягодова һәм башка галимнәр газеталардагы башисемнәрнең өч вазифасын аерып караганнар: номинатив, мәгълүмати, прагматик. Номинатив вазифа ул – башисемнең текстны атавы. Бу очракта исем тулаем эстәлекне ача. Башисемнең мәгълүмати вазифада килүе ул – кыска формада текстның төп эчтәлеген белдерү.

Әгәр язманың баш исеме текстны укырга җәлеп итеп, укучыга йогынты ясаса, бу прагматик вазифа була.

Язмаларның башисемнәренең төп вазифаларының берсе рәтендә галимнәр мәгълүмат бирү һәм эчтәлекне чагылдыруны атыйлар. Әлбәттә, күпмедер дәрәҗәдә бу вазифа һәрбер башисемгә хас. Әмма аерым башисемнәрдә ул әйдәп баруы белән аерылып тора. Мондый

башисемнәрне тулы мәгълүматлы башисемнәр дип атыйлар. Мондый мисалларны яңалыклар турындагы, дини тематикага караган мәкаләләрдә, ягъни укучы өчен җитди темаларга язылган язмалар белән эшләгәндә очратырга була. Мәсәлән, «Дин хатын-кызларны олылый» (Ватаным Татарстан, 2023, 3 март); «ВТ» бүләкләре Кукмара, Зәй һәм Сабага китә» (Ватаным Татарстан, 2023, 27 гыйнвар).

Тулы мәгълүмат бирми торган башисемнәр (неполноинформативные) “тезисны тулы дәрәҗәдә хәбәр итмиләр, кайбер очракта сөйләм предметы турында сигнал гына бирелә. Аларның мәгълүматны җиткерү куәте азрак булса да, укучыларны җәлеп итү ягыннан мөмкинлекләре күбрәк” [Ергалиев, интернет-ресурс]. Кайбер мисалларга туктап китик: “*Яз тәэсире*” [Ватаным Татарстан, 2023, 11 март: 1].

Аңлашылганча, биредә беренче очракта сөйләм предметы хәбәр ителә, әмма бу тәэсирнең кемгә юнәлгәне дә, уңай (яз тәэсирендә матур тойгылар уяну) яки тискәре (яз көне психик авыруларның көчәеп китүе) булуы турында да хәбәр ителми.

Өстәмә вазифалар, галимнәр ассызыклавы буенча, мәҗбүри саналмый, әмма шушы вазифаларда килгән баш исемнәрнең укучыны җәлеп итү, аңа тәэсир итү ешрак күзәтелә. Мондый башисемнәр арасында ике төрле вазифа башкара торганнарын аерып карау кирәк: 1) автор бәясен чагылдыра торган башисемнәр; 2) сәнгатьчә чаралар ярдәмендә укучыны җәлеп итә торган башисемнәр.

Автор бәясен чагылдыра торган башисемнәргә мисаллар китерик: «Рәхмәт, укытучы!» (Ватаным Татарстан, 2023, 3 март).

Биредә этикет сөйләменә караган сүз, җөмләнең тойгылы итеп бирелүе журналистның әлеге һөнәр иясенә тирән ихтирамын күрсәтә.

Икенче очракка түбәндәге мисалны күрсәтеп булыр иде: «Бердәм көч тау күчерә» (Ватаным Татарстан, 2023, 14 март)

Сәнгатьчә чаралар ярдәмендә укучыны җәлеп итә торган башисемнәр укучының игътибарын яулау вазифасында гаять төрле чараларга мөрәҗәгать итәләр. Аеруча да еш очрый торганнардан риторик сорауларны атап булыр иде. Ул аналитик текстка эмоциональ яңгыраш бирә. Мондый алым коммуникатив тәнәфес (перерыв) тәэмин итә. Мәсәлән, «Кая бара бу дөнья?» (Ватаным Татарстан, 2021, 6 гыйнвар).

Корылыш алымнары һәм чараларына нисбәтле рәвештә М.И. Шостак башисемнәрне алты төргә аерып карый [4: 44]. Алга таба шуларны карап, һәрберсенең функциясе һәм корылыш үзенчәлекләрен «Ватаным Татарстан» газетасы мисалында анализлыйбыз.

Башисем-хрониканың вазифасы – язмадагы иң төп, әһәмиятле мәгълүматны атау: «Татарстанда – капиталь төзекләндерү» (Ватаным Татарстан, 2023, 28 февраль).

Башисем-резюме нинди дә булса вакыйга турында турыдан-туры әйтмичә генә хәбәр итә: «Тыңлап та була, карап та» (Ватаным Татарстан, 2023, 18 февраль).

Башисем-цитатаның төп вазифасы – чыннан да, нинди дә булса атаклы яки җәмгыять, газета аудиториясе өчен кызыклы шәхес әйткән сүзләрне, фикерне, хәбәрне турыдан-туры җиткереп, укучыларны язманы укырга этәрү. Мәсәлән, «Илдар Гыйльметдинов – җанисәп турында: «Милләтеңне күрсәтү – йөрәк эше»» (Ватаным Татарстан, 2021, 6 гыйнвар).

Башисем-интрига, сенсация фактны өлешчә генә атап, укучыны кызыксындыра һәм язманы укырга мәҗбүр итә. Мисалга күз төшерик: «Балага каеш кирәк!» (Ватаным Татарстан, 2023, 11 март).

Башисем-лозунг, чакыру, мөрәҗәгать. Мондый башисемнәр төрле темага караган язмаларны исемли: сәяси, әхлакый, дини язмаларда, күзәтүебез буенча, аеруча ешлык белән аерылып тора. Кайбер мисалларны китерик: “*Бүгеннән әзерләнәсе*” [Ватаным Татарстан, 2023, 10 март: 11]

Нәтиҗә ясап әйткәндә, «Ватаным Татарстан» газетасы мисалында газета язмаларының башисемнәренең әһәмияте күрсәтелде. Функциональ аспектта алар мәгълүмат бирү, язманың эчтәлегенә ачыклык кертү, номинатив, реклам кебек вазифаларны башкаралар. Корылыш үзенчәлекләре ягыннан «Ватаным Татарстан» газетасы журналистлары башисем-цитата, башисем-хроника, башисем-резюме, башисем-мөрәҗәгать кебек төрләрне кулланулары ачыкланды.

Әдәбият

1. Гарифуллин В.З. Лингвостилистическая система татарского газетного текста: автореф. дис. ... док. филол. наук. – Казань, 1998. – 50 с.

2. Гуревич С.М. Газета: вчера, сегодня, завтра. Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 288 с

3. Низамов И.М. Функционирование и развитие татарской речевой системы в массовой коммуникации: автореф. дис. ... док. филол. наук. – Казань, 1996. – 50 с.

4. Шостак М.И. Журналист и его произведение: практическое пособие. – М.: ТОО “Гендальф”, 1998. – 96 с

ЛИНГВОСТРАНОВЕДЕНИЕ КАК НАУКА

Муртазина Г., КФУ, студент IV курса
Науч. рук. – кан. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

В последнее время обращение к проблемам изучения иностранного языка и культуры приобретает все большее значение. Овладение иностранным языком неразрывно связано с приобщением к иноязычной культуре. В свою очередь лингвострановедческий материал является составляющей частью при обучении иностранному языку.

Ранее до использования термина «лингвострановедение» применяли термин – «страноведение». Страноведением лингвисты называли культуру страны, которая была включена в процесс обучения иностранного языка. Однако название «страноведение» являлось общим для всех аспектов, что изучало культуру страны, пока лингвисты не столкнулись с такими проблемами как: потребность изучения языка в тесной связи с культурой страны, а также связь языка и культуры.

В рассмотрении этих проблем большой вклад внесли ученые и лингвисты О.С. Ахманова, Н.Г. Комилев, Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров и Т.Д. Томахин. Они пришли к такому мнению, что страноведение изучает историю страны, географию, традиции и т.д. Ввиду этого, от страноведения в широком смысле слова, начали отличать страноведение в узком смысле, как часть лингводидактики. Тогда лингвисты и исследователи в 1971 году, а именно Е. М. Верещагин и В. Г. Костомаров, ввели в литературу термин «лингвострановедение» и стали употреблять два термина: «лингвострановедение» и «страноведение». Языковеды предложили использовать термин «страноведение», когда говорится про культуроведческую специфику. А когда речь идет о лингивистическом и языковом аспекте использовать новый термин «лингвострановедение».

По мнению Е. М. Верещагина и В. Г. Костомарова, «лингвострановедение» – это аспект методики преподавания иностранных языков, в котором учащиеся изучают культуру страны, ее традиции через язык [2]. Однако помимо этого понятия, существуют различные трактовки термина «лингвострановедение», которые дают понимание о предмете «лингвострановедение».

Например, по мнению Г. Д. Томахина «лингвострановедение» – это лингвистическая дисциплина, поскольку Г. Д. Томахин считает, что предметом лингвострановедения являются факты языка, которые

знакомят с особенностями национальной культуры, а задача кроется не в том, чтобы узнать культуру через слово, а использовать знание культуры, т.е. фоновые знания для того, чтобы раскрыть значения слова и обеспечить правильное понимание при общении с другими [5: 64-69]. Иными словами, для Г. Д. Томахина именно лингвострановедение знакомит людей с культурой страны изучаемого языка и погружает их в языковую среду. Он подразумевает, что намного эффективнее изучать язык через знания культуры страны. Благодаря этому люди смогут понимать, какую лексику использовать в той или иной ситуации.

Р. К. Миньяр-Белоручева и О. Г. Оберемко утверждают, что лингвострановедение включает национальные реалии и фоновую лексику, а также термин «лингвострановедение» был переведен с французского термина «язык и культура» [4]. То есть, в их понимании, благодаря лингвострановедению, учащиеся могут изучить значения слов в зависимости от культуры слова.

Е. В. Михайлова отмечает, что лингвострановедение – это принцип обучения, который дает возможность развить коммуникативные способности учащихся. Ведь благодаря лингвострановедению строится адекватное общение, поскольку человек понимает не только язык, но и культуру.

А. Мустайоки говорит, что главной задачей лингвострановедения является достижение коммуникативной компетенции, поскольку целью коммуникативной компетенции является изучение истории быта, традиции страны, поскольку эти знания необходимы при общении с носителями языка [3: 54-56]. Действительно, зная культуру страны, люди могут понимать различные выражения, жесты, общаясь друг с другом.

По мнению О.С. Ахмановой и О.В. Александровой, лингвострановедение – это раздел филологии, как наука о человеческих языках в их реальном существовании, а также передающая от поколения к поколению культурно-исторические традиции [1]. Другими словами, благодаря знаниям культуры страны, человек знакомится с языком страны.

Л. С. Алексеева и И. В. Арнольд подмечают, что лингвострановедение – это филологическая дисциплина, объектом которого является не только страноведение, но и язык. То есть, идет изучение как языка, так и культуры страны.

Таким образом, можно увидеть множество понятий термина «лингвострановедение» и то, что все языковеды и исследователями приходят к одному выводу: в основе лингвострановедения лежит как

культура, так и язык. Однако я придерживаюсь мнения Е. М. Верещагина и Г. Е. Костомарова, поскольку их трактовка термина «лингвострановедение» близка к методике преподавания иностранного языка, которую можно назвать лингвострановедческим аспектом.

Литература

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1969.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 3-е изд. – М.: Русский язык, 1983. – 296 с.
3. Мустайоки А., Шерстинова Т. Оценка эффективности коммуникации с помощью методики ретроспективного комментирования звукозаписи непостредственными участниками диалога // Интернет и современное общество. – СПб., 2017. – С. 54-56.
4. Оберемко О. Г. Обучение лингвострановедческому аспекту иностранных языков. – Н. Новгород: НГЛУ, 2007. – 74 с.
5. Томахин Г. Д. Реалии в культуре и в языке // ИЯШ, 1981. – С.64-69.

ЯДЕРНАЯ ОСНОВА КОНЦЕПТА “ВЕРНОСТЬ” В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Наби А.Г., КФУ, аспирант 3 г.о.
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Исламова Э.А.

Русский язык богат не только своим лексическим разнообразием, но и уникальными концепциями, которые отражают особенности культуры и менталитета. Одним из таких глубоких и многогранных понятий является "верность". Всепроникающее значение этого слова и его уникальные нюансы неизменно привлекают внимание лингвистов и философов. Однако, чтобы полностью понять суть ядерной основы концепта "верность" в русском языке, необходимо провести глубокий анализ его лингвистических корней, культурных контекстов и семантических трансформаций. В данном исследовании мы погрузимся в богатство русского языка, раскрывая тайны и особенности понятия "верность", выявляя его значения, пронизывающие каждый аспект общественной жизни и межличностных отношений.

Основными репрезентантами семантики слова “верность” в русском языке являются лексемы “верность” и “верный”. Данные лексические единицы входят в ряд первых 10000 наиболее употребительных слов современного русского языка, что зафиксировано Частотным словарем современного русского языка О.Н. Ляшевской, С.А. Шарова [3: 221]. Лексема “верность” является производной от слова “верный”, которое имеет “долгий путь” в русском языке. Согласно Историко-этимологическому словарю П.Я. Черных, имя прилагательное “верный” образовано от имени существительного “вера”: древнерусский “вѣра” – “верность”, “религия”, белорусский – “вера”, “верны”, украинский – “віра”, “вірный”, болгарский “вера” – “религиозное мировоззрение”, “доверие”, “верен” – “преданный”, сербохорватский “вȇра”, “вȇран” – “преданный”, “верующий”, словенский “vera”, “veren” – “верный”, “верующий”, чешский “vira”, “věrný” – “верный”, словацкий “viera”, “verný” – “верить”, “доверять”, польский “wiara”, “wierny” – “преданный” и восходит к индоевропейской основе “*věra”. Сравните: готский “(allawērei)” – “честность”, древневерхненемецкий “wāra” – “правда”, “истина”, древнеанглийский “wær” – “союз”, “обещание”, “верность”, “дружба”, древнеисландский “vārar” – “договор”, “обет” [5: 141].

Выявление ядерных признаков, вербализирующих семантику понятийного компонента концепта “Верность”, опирается на данные идеографических словарей.

В Русском семантическом словаре Н.Ю. Шведовой лексика, эксплицирующая семантику слова “верность”, нашла отражение в третьем томе, содержащем имена существительные с абстрактным значением. Имена существительные, репрезентирующие концепт “Верность”, включены в лексико-семантический класс “Духовный мир: сознание, мораль, чувства”, далее – в один из лексико-семантических рядов класса, имеющий название – порядочность, честность, искренность, ответственность, вежливость, воспитанность.

Концепт “Верность” может выражать также следующие понятия: 1) 'верность друга', которое содержит лексемы “стойкость” и “неизменность”; 2) 'супружеская верность', 'верность друзьям', 'верность присяге', 'верность в дружбе' – “постоянство”, “долг” [4: 30].

В Большом толковом словаре русских существительных Л.Г. Бабенко, соединяющем принципы идеографических, толковых, объяснительных словарей, словарей-справочников, лексема “верность” представлена на основе типовой семантики – “свойства человека”; в ней объединены такие семантические лексемы, как “стойкость”, “неизменность”, “обязанность”, “долг”, “надежность”, “преданность” [1: 89].

В Идеографическом словаре русского языка О.С. Баранова лексика, выражающая общие значения верности, относится к сложной иерархической системе групп, подгрупп, отделов и подразделов: Надежность – Обязательство – Измена – Верность. В подразделе Верность все лексемы объединены на основании семантического признака “надежность”: “хранить верность кому”, “быть верным долгу”, “господин своего слова”, “держать клятву” [2: 128].

Согласно данным идеографических словарей, концепт “Верность” отражает разные семантические классы, в зависимости от того, какой принцип классификации использовался авторами конкретного словаря. Отметим наиболее общие идеографические классы, которым соответствует лексика, выражающая семантику концепта “Верность”, – понятие “надежность”, понятие “стойкость”, понятие “долг”, понятие “постоянство”. В проанализированных словарях концепт “Верность” репрезентируется широким набором лексем, обозначающих различные понятия: “супружеская верность”, “верность в дружбе”, “верность долгу”, “верность слову”.

По данным Частотного словаря современного русского языка О.Н. Ляшевской, С.А. Шарова, выделим распространенные синонимы ядерной лексемы «верность» – *любовь, справедливость, надежность, достоверность, преданность, правильность, честность,*

постоянство, приверженность, очевидность, непогрешимость, несомненность [3: 221].

Таким образом, ядро понятийного компонента концепта "Верность" составляют лексемы-синонимы, отражающие следующие признаки: *надежность, точность, исправность, достоверность, истина, уверенность, преданность, правдивость, стойкость*.

Литература

1. Бабенко Л.Г. Большой толковый словарь русских существительных. – М.: АСТ-Пресс, 2005. – 862 с.
2. Баранов О.С. Идеографический словарь русского языка. – М., 2002. – 1200 с.
3. Ляшевская О.Н., Шаров С.А. Частотный словарь современного русского языка: на материалах Национального корпуса русского языка. – М.: Словари.ру, 2015. – 1087 с.
4. Шведова Н.Ю. Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений // РАН. Ин-т рус. яз. – М.: Азбуковник. Т. 3. 2003. – 573 с.
5. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2-х т. – М.: Рус. яз., 1993. Т. 1. – 623 с.

ТУГАН (ТАТАР) ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ АЛЫНМА ЛЕКСИКАНЫ ӨЙРӘТҮ АЛЫМНАРЫНА КҮЗӘТҮ

Нәбиуллина А., КФУ, I курс магистранты
Фән.җит. – филол.фән.док., проф. Галиуллина Г.Р.

Алынма лексиканы өйрәнү – хәзерге мәктәпнең актуаль мәсьәләләренең берсе. Укучылар ни өчен һәм нинди очракларда татар сүзләре урынына алынма лексиканы кулланырга кирәклеген белергә тиеш. Укытучы алынмалар кабул ителү процессының төп сәбәпләрен ачык итеп аңлатырга һәм бу процесска тәэсир итә торган шартлар турында кызыклы һәм аңлаешлы итеп сөйләгәндә укучылар әлеге теманы үзләштерәчәк.

Укытучының бурычы – укучыларга көндәлек сөйләмдә алынма сүзләрне ничек дөрес итеп кулланырга өйрәтү. Бу максатка ирешү өчен, чит сүзләрнең лексик мәгънәсен генә түгел, аларның синонимнар һәм антонимнар белән бәйләнешен, гомуми һәм тематик лексик төркемнәрдәге алынмаларның урынын да аңлатырга кирәк.

Соңгы елларда мәктәп программасында татар (туган) телне өйрәтүдә тел ситуациясе торышы белән бәйле кайбер үзгәрешләр булды. Алар арасында:

- уку-укыту материалларында тәкъдим ителгән алынма сүзләренең саны арту;
- чит тел лексикасы кергән текстлардан гыйбарәт күнегүләр саны арту.

Ләкин, әйтергә кирәк, әлеге эш системалы характерда түгел, һәм бу, үз чиратында, укучыларның тулы белем потенциалын җәлеп итеп, алынма лексиканы үзләштерү мөмкинлеген чикли.

Алынма лексика белән эшләү өчен нигез итеп, күнегүләр һәм бүтән авторларның биремнәре белән тулыландырып, А.В. Прудникова тәкъдим иткән системаны алырга мөмкин [3: 29].

Методист-галимә барлык лексик күнегүләрне ике төргә бүлеп бирә:

1. Телнең лексикасын һәм төрле лексик катламнарны куллану күләмен ачыклауга юнәлтелгән күнегүләр. Аларга логик-лексик, логик-семантик күнегүләр керә.

2. Берләштерелгән биремнәр. Алар арасында мәгънәне аңлау өчен лексик-грамматик күнегүләр; морфологик категорияләрне үзләштерү өчен күнегүләр; сүзнең мәгънәсен һәм аның морфемаларын ачыклау өчен лексик һәм орфографик биремнәр; лексик төшенчәләрне берьюлы кабатлау белән орфографик үрнәкләрне үзләштерү өчен биремнәр; лексик һәм стилистик күнегүләр; фразеологизмнар,

җөмләләр һәм конкрет алынмалар белән бәйле текст язу өчен биремнәр [3: 30].

Алынма лексиканы өйрәтүнең берничә төп алымы бар: әңгәмә, телне анализлау, чагыштырма-тарихи, визуаль, эвристик, коммуникатив, уен алымнары.

Укыту кораллары җыелмасы түбәндәге компонентлардан тора:

а) уку-укыту комплекслары (дәреслекләр, сүзлекләр, күнегүләр җыелмасы, укыту әсбаплары, таблицалар, күрсәтмә әсбаплар, карточкалар, техник чаралар һ.б.);

б) дидактик укыту материалы – алынма лексиканы укытуның эчтәлеге.

Бу юнәлешнең методик системасының соңгы өлеше – эшне бәяләү блогы. Ул укыту методларының эффективлыгын бәяләү критерийларыннан тора.

Методистлар алынма лексика белән эшләүнең өч төп этабын билгелиләр: кереш, беренчел ныгыту, сөйләм эшчәнлегенең төрле төрләрендә алынган күнекмәләрне куллану сәләтен үстерү [1; 4].

Беренче этапта сүзлекләр кулланырга, синонимнарны һәм антонимнарны сайларга һәм чыганак теленең туры мәгънәсендә тәрҗемә ярдәмендә сүзнең мәгънәсен аңлатырга кирәк.

Укучыларда алынма лексика темасына карата кызыксыну үсешен татар телен башка телләр белән чагыштыру ысулы ярдәмендә өйрәткән чакта тәэмин итеп була. Бу очракта “Проблемалы сораулар” техникасын кулланырга мөмкин. Мәсәлән, дәрес башында мондый сораулар бирергә була: Кайсы телдә алынмалар саны күбрәк: татар телендәме, әллә рус телендәме? Башка телләр үз лексикасын киңәйтү өчен алынмалар кулланамы? Башка телләрдә татар теленнән алынмалар бармы?

Алынмалар турында сөйләгәндә, укытучы туган телгә кайсы чорда нинди алынмалар кабул ителгәнлеге турында мәгълүмат бирергә тиеш. Мәсәлән: “Хәзерге татар әдәби теленең сүзлек составы бик борынгы чордан ук яшәп килгән, төрки халыкларның барысы өчен дә уртак булган төрки телгә барып тоташа. Бу телдәге сүзләрнең күпчелеге хәзер җәмгыятьтә, кеше тормышында, көнкүрешендә иң әһәмиятле, иң кирәкле төшенчәләрне белдерә” [2: 57].

Шулай ук төрле сүз уеннарын кулланырга мөмкин. Мәсәлән, сүзләрне “күпер” белән тоташтырып, алдагы сүзнең соңгы хәрефләренә башланган башка алынма сүз белән чылбырны дәвам ит нәтиҗәдә: 1 нче вариант – фарсы “фәс”ен татар “түбәтәе”нә әйләндерү. Мәсәлән, *фәс – Әсфәндияр – ярканат – атрибут – утилизация – ясту –*

түбәтәй.; 2 нче вариант – киресенчә: *түбәтәй – йогурт – таш – шарф – фәс.*

Алынма сүзләр кергән гамәли күнегүләр түбәндәге элементлар ярдәмендә системага салына:

- чит тел катламнарын табу һәм аларның лексик мәгънәсен аңлату;
- алынма сүзләр кергән махсус күнегүләр башкару;
- бу сүзләрне эзлекле рәвештә сөйләмдә куллану.

Укучыларның татар теленә, аның тарихына һәм лексикасына кызыксынуларын үстерү өчен, аларның иҗади һәм аналитик сәләтләрен җәлеп итеп, уку тәҗрибәсен кулланырга, дәрестә төрле эшчәнлек формалары кулланырга кирәк. Болар барысы да укыту программасын эффектив үзләштерү, укучыларның индивидуаль сәләтләрен үстерү, татар телен өйрәнүгә аңлы караш формалаштыру өчен ачкыч булып тора.

Әдәбият

1. Галиуллина Г.Р. Хәзерге татар теле лексикологиясе. – Казан: Казан ун-ты, 2013. – 124 б.
2. Сафиуллина Ф.С. Хәзерге татар әдәби теле: Лексикология. – Казан: Хәтер, 1999. – 144 б.
3. Прудникова А.В. Лексика в школьном курсе русского языка: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1979.
4. Татар лексикологиясе: 3 томда. Т. 1 / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – 352 б.

ДИАЛОГИК СӨЙЛӘМГӘ ӨЙРӘТҮДӘ АКЫЛ КАРТАЛАРЫН (MIND MAPS) КУЛЛАНУ

Нәҗипова Г., КФУ, V курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Әшрәпова А.Х.

Татар телен чит теле буларак өйрәтүнең төп максаты – телне система буларак түгел, аны аралашу чарасы буларак өйрәтү, ягъни укучыларда башкаларның әйткән һәм язган фикерен аңлау, үз фикереңне телдән һәм язма формада әңгәмәдәшеңә җиткерә белү күнекмәсен булдыру [4: 19]. Әлеге компетенцияне үстерү максаты белән, укытучылар дәрес барышында монологик һәм диалогик сөйләмгә өйрәтү өчен төрле күнегүләр һәм биремнәр кулланалар.

Көндәлек тормышта диалог телдән сөйләмнең иң актив формасы булып тора. Рус мәктәпләре өчен татар теле, татар мәктәпләре өчен рус теле дәреслекләре һәм аларны укыту методикасына караган хезмәтләр авторы, А.Ш. Әсәдуллин, татар мәктәпләрендә рус телен өйрәтүне диалогик сөйләмнән башларга кирәк дигән фикерне алга куя, чөнки диалогка өйрәнү – шактый авыр процесс. Бу сөйләмнең әлеге формасының коммуникатив, психологик һәм лингвистик үзенчәлекләре белән бәйле: күп укучыларда сөйләүченең фикерен тыңлап аңлау күнекмәсе булмау, әзерлеккә аз вакыт булуы, тематиканың еш алмашынуы, фикернең эзлекле итеп бирелү таләбе, җөмләләрнең төрле калыпларын куллану кирәклеге сөйләүче һәм тыңлаучы алдында авырлыклар килеп чыгуга сәбәп була [3: 6].

Диалог барышында катнашучыларга билгеле бер психологик мәсьәләләрне хәл итәргә туры килә: үз репликаларын һәм әңгәмәдәш җиткергән фикерне истә тоту; җавап бирә башлаганчы, кабул иткән мәгълүматны бәяләү; әңгәмәдәшнең репликаларына җавап бирә һәм үз фикереңне вакытында, комачауламыйча һәм бүлдермичә әйтә белү; әңгәмәдәшнең алга таба җавап бирә алу мөмкинлеге өчен терәк реплика әйтә белү. Диалогик сөйләм үсешенә хас кимчелекләрнең берсе – укучылар теманы төрле дәрәҗәдә һәм төрле яктан ачарга мөмкиннәр: әңгәмәдәшләрнең берсе артык тирәнәя яки диалогны башка темага бора ала.

Татар телен чит тел буларак өйрәткәндә, әзерлек күнегүләр сыйфатында схемалардан файдалану киң таралган. Әлеге күнегүләрдә укучылар буш урынга төшеп калган репликаларны өстәп, үзара сөйләшәләр. Әзерлек күнегүләр ярдәмендә сөйләмдә автоматизм булдырыла, ирекле сөйләмгә әзерлек алып барыла. Әмма тикшеренүләр күрсәткәнчә, әлеге төр күнегүләр планлаштарылган нәтиҗәләргә ирешергә мөмкинлек бирми. Беренчедән, интерференция

күренеше сәбәпле, татар телендәге грамматик формалар дөрес кулланылмый, укучылар җөмләләрне, фикерләрен рус теленнән сүзгә-сүз тәрҗемә итеп, уңай сүз тәртибен сакламыйча төзиләр. Икенчедән, балалар, әзер сорау һәм җаваплар кулланып, билгеле бер теманың төрле аспектларын ача белү сәләтенә ия булмыйлар. Әлеге мәсьәләне чишәр өчен, инглиз телен өйрәтү методикасыннан кергән үзенчәлекле радиаль формага ия булган терәкне, акыл карталарын куллану кулай санала.

Акыл карталары – ул кәгазь бите кулланып, истә калдыру, искә алу, уйлап табу күнекмәләрен чагылдыру, шулай ук мәгълүматны эшкәртүнең эчке процессларын да күрсәтү, аларга үзгәрешләр кертү, камилләштерү. Бу ысул күренекле британия психологы Тони Бузан тарафыннан уйлап табыла. Тәүге тапкыр әлеге карта көн аралыгында барлыкка килгән планнарны системага салу өчен кулланылган, әмма соңыннан ул уку-укыту процессына актив кереп китә. Әлеге ысулның эчтәлеге шуннан гыйбарәт: тема битнең үзәгендә урнаша. Төп фикерләр үзәк сүз яисә сүзтезмәдән чыккан ботаклар формасында сурәтләнә, өстәмә фикерләр исә нечкә сызыклар ярдәмендә үзәк сызыкларга кушыла [1: 19-20]. Акыл карталарында сүзләр генә түгел, символлар, рәсемнәр, тамгалар куллану кулайрак дип санала. Автор фикеренчә, төрле төстәге каралар белән язу ярдәмендә, мәгълүмат укучы тарафыннан яхшырак үзләштерелә, тизрәк истә кала [2: 8-9].

Әлеге ысул белән таныштырганда, укытучы тарафыннан яңа үтелгән тема буенча сыйныф белән бергә карта ясап карарга тәкъдим ителә. Беренче адым итеп, укытучы бу теманы кечкенәрәк подтемаларга бүләргә ярдәм итә. Ботаклар ясала, шулар янына сүз, сүзтезмә языла яисә рәсем ясала. Бу ботакта бирелгән мәгълүмат диалогик сөйләмнең һәр сорау репликасын тәшкил итә. Икенче адым итеп, укучылар сораулар төзеп карыйлар. Өченче адымда укучылар бер-ике җавап вариантын тәкъдим итәләр. Соңгы этапта укучылар үзләре төзегән картаны парларга бүленеп укыйлар. Алга таба укучылар мөстәкыйль рәвештә мондый схемаларны төзи алачаклар.

Укучыларның сәләтләренә, мәгълүматны үзләштерү дәрәҗәсенә карап, акыл карталарын төрлечә кулланып була. Йомшак укучылар өчен бу төр таянычны әзер функциональ моделен үз эченә алган ачык диалог схемасы буларак кулланырга мөмкин, ул укучыларга сөйләмнең җөмләләре арасында логик-мәгънәви бәйләнешне булдыруда ярдәм итә. Шул ук картада ачкыч сүзләр һәм әзер сүзтезмә, җөмләләр булырга мөмкин. Көчле укучыларга әлеге карталарны төшеп калган кушымчалар һәм сүзләр форматында бирергә мөмкин.

Акыл карталары – татар теле дәресләрендә диалогик сөйләмгә өйрәтүдә актив кулланылырга лаеклы ысул. Карталар сөйләмдә диалог алып бару күнекмәләрен формалаштыра, лексик-грамматик материалны аралашу ситуацияләре аша өйрәнергә ярдәм итә. Әлеге ысул ярдәмендә укытучы укучыларның иҗади һәм логик фикерләү сәләтләрен үстерә, камилләштерә, уку процессында дустанә мөнәсәбәт булдыра.

Әдәбият

1. Tony Buzan. Mind Map Mastery: The Complete Guide to Learning and Using the Most Powerful Thinking. – Watkins Publishing Ltd, 2018 – 224 p.
2. Tony Buzan. Mind Maps for Kids. – Thorsons; Reissue edition, 2005 – 128 p.
3. Скалкин В.Л. Обучение диалогической речи (на материале английского языка): Пособие для учителей. – Киев: РАДЯНСЬКА ШКОЛА, 1989. - 158 с.
4. Харисов Ф.Ф. Татар теле: укыту теориясе һәм практикасы. Монография. – Казан : “Ак бүре” нәшрияты, 2018. – 448 б.

ПРЕЦЕДЕНТТІК ҚҰБЫЛЫСТАР – ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ НЫСАНЫ

Нурбаева А., Alikhan Bokeikhan University, Қазақстан Республикасы, Семей қаласы, докторант, II курс
Ғыл. жет.– филол. ғыл. док., проф. м.а. Абикенова Г.Т.

Әрбір ұлттың өз тілі, ғасырлар бойы қалыыптасқан ұлттық дәстүрлері, тарихы, әдебиеті, ұлттық мәдениеті болатыны белгілі.

Тіл біліміндегі прцеденттік құбылысы (прецеденттік феномен, прецеденттік мәтін) ұғымы тіл білімінде ғылыми айналымға ХХ ғасырдың соңына қарай енгізіле бастады. Бұл ұғымдарға зерттеуші ғалымдар тарапынан түрліше анықтама беріледі. Олардың бірі бұл құбылысты жалқы есімнің жалпы есімге ауысуы деп түсінсе, тағы бірқатар ғалымдар бұл құбылыстарды кеңірек мәнде түсінеді. Прецедентті құбылыстар – ұлттық мәдениеттен ақпарат беретін тілдік бірліктер.

Соңғы жылдары тіл мен мәдениеттің арақатынасы туралы мәселе өзекті мәселелер қатарында қарастырылып келеді. ХХ ғасырдың аяғында ғалымдардың аталған мәселеге ерекше назар аударуы лингвомәдениет-тану ғылымының дамуына жол ашты. Ол тіл бірліктерінің ұлттық-мәдени семантикасын зерделеуге мүмкіндік береді. Лингвомәдениеттану – ұлттық мәдениет-тің тілдегі көрінісін сипаттау мәселелерін зерттейтін тіл білімінің саласы. Лингвомәдениеттануда тіл коммуникация мен таным құралы ғана емес, ұлттың мәдени коды ретінде қарастырылады. Әлемнің ұлттық тілдік бейнесі тіл бірліктері мен тілдің ұғымдық-категориалдық құрамындағы мағыналық бірліктерді ұлттың қабылдауы мен дүниетанымы тұрғысынан сипаттайды. Адам когнициясы мен мәдениеттүзу қызметінің негізгі тетіктерінің пайда болуы мен дамуы барысындағы тілдің қызметін зерттеу ақиқат болмыстың тілдегі бейнеленуін сипаттап, осы мәдениет өкілдерінің дүниетанымы, эстетикалық нормалары, діни наным-сенімдері туралы жан-жақты ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Лингвомәдениеттануда тіл мен мәдениетті тұтынушы ретінде адам маңызды орын алады. Оның аялық білімі, мінез-құлығы мен тәртібі, ұстанымдары мен дүниетанымы белгілі бір мәдениеттің өкілі ретінде оны басқалардан ерекшелендіріп тұрады. Сол себепті лингвомәдениеттануда адам факторына маңызды орын беріледі [1: 45].

Прецеденттік құбылыстар – лингвомәдениеттану нысаны болып табылады.

Прецеденттік құбылыстардың құрамы үнемі өзгерісте болады.

Кейбір прецеденттер ескіреді және жарамсыз болып қалады, ал басқалары қосымша мағыналарға ие болады және осылайша жаңа прецеденттік құбылыстардың пайда болуына ықпал етеді. Қоғамның дамуы, моральдық құндылықтардың өзгеруі іс жүзіндегі өзгерістерге де әсер етеді

Прецеденттік ұғымы Ресей тіл білімінде Ю.Н. Караулов, Ю.А. Сорокин т.б. ғалымдардың зерттеулерінде сөз болады, прецедентті есім термині Д.Б. Гудков, В.В. Красных, Е.Л. Березович, О.А. Ворожцова, А.Б. Зайцева, О.С. Боярских, Г.Г. Сергеева т.б. зерттеулеріне арқау болған. Прецеденттік есім туралы қарастырған ғалымдар О.А. Ворожцова, А.Б. Зайцева Ресей және Прецеденттік құбылыстың прецеденттік оқиғалар, прецеденттік мәтіндер, прецеденттік айтылымдар, прецеденттік есімдер деген төрт түрге жіктелетіні белгілі. Сонымен қатар прецеденттік есімдердің денотативті немесе экстенсионалды, коннотативті немесе интенсионалды қолданылатын түрлерін анықтайды.

Қазақ тіл білімінде прецеденттік құбылыстар Г.А. Қажығалиева [2], Г.Қ. Ихсангалиева [3], С.Қ. Иманбердиева [4] еңбектерінде қарасырылған. Қазақ тіл білімінде теориялық және практикалық жағынан прецеденттік есім мәселесін кеңірек қарастырған Г.Б. Мәдиева еңбегінде прецеденттік есім мәселесі кеңірек сөз болады [5].

Прецедентті есімдер ұлт тарихында, ұлт мәдениетінде белгілі тұлғалардың есімінен жасалады. Мысалы, ұлт тарихында есімі сақталған батырлар мен хандар: Абылай хан, Тәуке хан, Қобыланды батыр, Қабанбай, Бөгенбай, кенесары хан т.б. Сондай ақ ұлттық діни нанымын, сенімін білдіретін сөздер де прецедентті атауларға айналады: *Жер-Ана, Су-Ана, От-Ана, Адам-Ата, Тәңір және т.б. Прецедентті есімдердің тағы бір тобы діни және мифтік образдардан құралады: Алла, Тәңір, пайғамбарлар (Дәуіт, Мұса, Сүлеймен), Қанбақ шал, Қыдыр ата; Қасиетті пірлер және әулиелер: Бибі Фатима, Қожа Ахмет Иассауи, Ұмай ана; Баба түкті Шашты Әзіз,* Көркем шығарма кейіпкерлерінің есіәмдері де халыққа ке танымал болып, прецеденттік есімге айналуы ықтимал: *Дайрабай, Мырқымбай, Судыр Ахмет.*

Ұлт тарихындағы негізгі оқиғалар тілдің құжаттық, мәдени танымдық қарекетінің негізінде фразеологиялық, паремиологиялық жүйеде, ескі мәтіндерде тарихи есімдер арқылы таңбаланып, халық санасында жатталады. Өзгеше ұлттық мазмұндық бейнедегі, мәдени ақпараттық мазмұны басым бұл атаулар лингвистикада прецеденттік деп анықталып, тіл мен мәдениет байланысында қарастырылады.

Прецедентті есімдерді мақал-мәтелдерде, жұмбақтарда, қанатты сөздерде, бата сөздерде, нақыл сөздерде жиі қолданылады. Ұлттың өмірлік идеологиясындағы өзгерістердің әсерінен ұлттық прецеденттік құбылыстардың корпусы үнемі өзгеріп отырады, бұрынғы құбылыстар ығыстырылады, олардың орнына жаңалары келеді. Прецеденттік құбылыстар – бұл мәдени құбылыс.

Әдебиет

1. Володина М.Н. Язык СМИ – основное средство воздействия на массовое сознание // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования. – М., 2003. – С. 23-24.
2. Кажигалиева Г.А. Лингвокультурологический анализ художественного текста. – Алматы: Айкос, 1999. – 104 с.
3. Ихсангалиева Г.К. Функционально-прагматический анализ заголовков (на материале казахстанских газет и телепрограмм): автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы: КазНУ, 2000. – 28 с.
4. Иманбердиева С.Қ. Қаладағы тағамхана атаулары: филол. ғылым. канд. ... автореф. –Алматы: ҚазҰУ, 2001. – 23 б.
5. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 с.

Г. КАНДАЛЫЙНЫҢ ПОЭТИК ТЕЛЕ

Нуриева Н., Саба р-ны, Шәмәрдән, IX сыйныф
Фән. җит. – Галимҗанова Д.И.

Әле язма әдәби тел барлыкка килгәнче үк, халык тирән эчтәлекле, поэтик яңгырашлы, сәнгатьчә эшкәртелгән матур-матур сурәтләү чаралары иҗат иткән. Әнә шундый поэтик бизәкләрне без татар әдәбиятында дөньяви поэзияне башлап җибәргән шагыйрь Г. Кандалый поэзиясендә күрәбез.

Башта аның шигырьләрендәге фразеологик әйтемнәргә игътибар итик: *йөрәк мае сызылу* [1: 116], *кан калмау, гарык булу* [1: 89], *чиргә сабышу, гакыл җитмәү, коллыкка калу, гарьлеккә төшү* [1: 90], *күңел уйнату, җан түзмәү, җан тынмау, хәсрәт чигү, яныл-көю* [1: 98], *сагыштан кибеп-кору* [1: 99], *җан кыйнау, сафа сөрү, каргышка тару* [1: 105], *теңкә корту, авыз тулы кан булу, гыйшык төшү* [1: 110], *күз белән каш итеп тоту* [1: 111], *үзәк өзелү, яманат күтәрү* [1: 113], *зар булу, интизар булу, зар-интизар булу, йөрәккә кан утырды* [1: 71], *утка саласың* [1: 104] һ. б.

Болар үзләре генә дә шагыйрьнең тел хәзинәсендәге байлыкка җитди игътибар итүен күрсәтә. Г.Кандалый шигырьләрендә чын халыкчан тел бизәкләре күп.

Мәсәлән, «Сәхипҗамалга» поэмасында гарьлеккә калу дигән әйтелмә: *«Йөрерсең лә бата-ката, төшеп зиярәткә, гарьлеккә»* [1: 90], - дип бирелә. Гарьлеккә калу төрлечә булырга мөмкин. Ул кешенең, үз мәнфәгатенә, субъектив сәбәпләргә дә бәйле. «Гарьлеккә төшү», «бата-ката йөрү» дигән әйтелмә белән эчке бәйләнешкә керә. Шуның аркасында гарьлеккә калуның объектив сәбәпләре ачыклана, ягъни бата-ката йөрүгә Сәхипҗамал үзе түгел, бәлки шул чордагы тормыш-көнкүреш, социаль шартлар гаепле булуы ачыклана. Моннан без поэтик сөйләмдә фразеологик әйтелмәләрнең башка тел чаралары, шулай ук әсәрнең идея-эчтәлеге һәм ул чагылдырган чор белән эчке бәйләнешкә керүен дә күрәбез.

Поэзиядә авторның традицион образларны, төрле тел чараларын үзгәртүе, гадәттә, ритм, рифма, стильгә бәйле була. «Сәхипҗамалга» поэмасыннан бер мисал: *Эш эшләп уникe аең, гомер буең, кышын-җәен, Сызып бетеп йөрәк маең, каның да калмый кашыкка. Кыекча башыңа чорнап, утырсаң лабаса җырлап, Кулың, битең камыл тырнап, юлыкып билчән ашлыкка*...[2:392]

Биредә язма әдәби тел барлыкка килгәнче үк булган йөрәк мае сызылу, соңгы кан тамганчы кебек тәгъбирләр алынган. Алар халык телендә авыр язмышны тасвирлау өчен кулланыла. Кандалыйның

тамчы кан калмау дигән әйтелмәдәге «тамчы»ны «кашык» сүзе белән алыштыруы мәгънәне тагын да көчәйтә төшкән.

Тереләй сую дигән әйтелмә дә бик борынгы. Аны хәзерге вакытта кулланыла торган мәгънәсендә аңларга ярамый. Кандалый әлеге әйтелмәнең бер компонентын гына ала. *Ярамый, әнкәй, суярга, итәм тозлап та куярга, Шул ук та бәне бер ярга, ярәшерсез, и әнкәй лә* [2: 420].

Шулай ук Г. Кандалыйның халык җырларындагы сурәтләү чараларына игътибар итик. Әйтик, күп җырларда аның сәнгатьлелеген, эмоциональлеген көчәйтүгә хезмәт итә торган традицион чара буларак, Йомшак таң җиле образы кулланыла. Бу образ поэтик бизәк сыйфатында шигъри юлларда килә. Кандалый аны матурлык символы итеп бирә: *Ирәм багындамы үстең, йөрәкем бәгырене кистең, Саба йиле кеби исдең, ки, сахраларда, чүлләрдә* [2: 390].

Зифа буй, нечкә бил кебек традицион эпитетлар, авыздан энҗеләр чәчү, алтын алма кебек метафоралар лирик геройның эчке кичерешен, хис-тойгысын чагылдыру, шигырьнең поэтик яңгырашын, укучы күңеленә эстетик тәэсир итү дәрәҗәсен көчәйтү өчен хезмәт итә. *Җаным син, алтын алмам ла, Исемнән бер дә салмам ла!* [2: 400] *Билең нечкә, нәзек торыр, Буең зифа төзек торыр* [1:40]. «Җаным», «җанкаем», «чибәрем», «матурым», «алтыным» кебек сүзләр дә халыкның күңел рухын, матур эчке тойгыларын, хисләрен, сурәтләү объектына мөнәсәбәтне белдерәләр. *Сәхипҗамал чибәрем лә, И матурым, сөярем лә*! [2: 388], *И алтыным, табалмадым, Шәһәрдә һич тә, илләрдә* [2:390]. Чагыштыру объекты сыйфатында сайланган былбыл. *Үзең былбыл, күзең охшаш йолдызга* [1: 145], хур кызы *(Зифа буең,төсең,битең, Ки хур кызыйча мимылдай)* [2: 397] кебек халык җырларыннан алынган чараны да шагыйрь әнә шул максаттан файдаланган. Шулай ук шагыйрь әсәрләрендә чагыштыруларда киң куллана. *Тулган айга охшар сәнең йөзләрең бар, Бал-шикәрлән татлы сәнең сүзләрең бар, Зөһрә йолдыз кебек сәнең күзләрең бар, Кыяфәтең фәрештәгә биңзәр имди*.. [1: 43].

Кавыша алмаудан көчле сагыш тойгылары кичерүне Сак белән Сок язмышына охшату халык телендә, җырларда күп очрый. Моңа үзенең шигырьләрендә Кандалый да мөрәҗәгать итә: *«Ки, охшап Сак билә Сокка болай тормакымыз уңмай»...*.[1: 94].

Мәкаль-әйтемнәргә нигезләнеп, бөтен бер строфа төзү һәм аларны үзгәртү традициясе яшәп килә. Бу алымга Г.Кандалый да оста мөрәҗәгать иткән. Мәсәлән, «үткән эш кире кайтмас» дигән мәкальне ул үзенчә үзгәртә, аны метафорик сөйләм белән «ныгыта»: «*Еласаң да*

кире дүнмәс, бу хәсрәтең уты сүнмәс, Сәнең чән кеше үкенмәс, ни күрсәң дә, абыстай ла» [2: 403].

Г.Кандалыйның лексикасы бай, халыкчан. Тарихта беренче буларак, ул поэтик стиль рухына рус сүзләрен җайлаштыра. Аларны халык телендәгечә кулланырга тырыша: мажик (мужик), анфалит (инвалид), пушты (почта). *Бер анфалит кебек кайтып* [2: 411], *Я бер надан сасы мажик* [1: 100], *Ничә кәррә язам пуштым* [1: 111].

Борынгы төрки теленнән килеп, гади сөйләм лексикасына әйләнеп киткән кайбер сүзләр дә аның поэтик стилендә матур яңгыраш тапты. Халыкта «чук-чук сәлам» дип хат язу озак еллар дәвам итте. Г.Кандалый шигырьләрендәге «чук» сүзеннән дә әнә шул халык теле рухы сизелеп тора. *Йибәрсәң хатларый да чук, кавышмай җанымыз тынмай* [1: 94]. Югарыда телгә алынган гарык булу, теңкә кору кебек тәкъбирләр дә гади сөйләм өчен характерлы. *Гарык булып тәнең тиргә, Ботың буе агар йиргә* [1: 89].

Диалектизм булып санала торган тел берәмлекләрен дә мул кулланган: ерлай (җырлый), йил (җил), йәй (җәй), йир (җир) *Туңып йиргә егылырсың* [1: 91]. *Сәба йиле килде миңа бер заман* [1: 127].

Г.Кандалыйны Тукайга таба юл салган күренекле шагыйрь диләр. Шигырьләренең яшәү көче – аларның халыкчанлыгында.

Әдәбият

1. Кандалый Г. Шигырьләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. – 187 б.

2. Кандалый Г. Шигырьләр һәм поэмалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – 558 б.

3. Кандалый Г. Сахибҗамал (Шигырьләр һәм поэмалар). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 127 бит.

4. Татар әдәбияты тарихы: 6 томда: 2 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 566 бит.

ЛОЖНЫЕ МЕЖЪЯЗЫКОВЫЕ СХОДСТВА
КАЗАХСКОГО И ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Окасова М., КФУ, магистрант I курса
Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Юсупова А.Ш.

В родственных языках часто встречаются лексемы которые созвучны в обоих языках, но могут отличаться по значению. Такое явление может быть проблемой при изучении иностранного языка, при составлении словарей или же при переводе от одного языка в другой. Наличие таких проблем в сравнении двух или более языков неизбежна. Вопрос межъязыковой омонимии относится к области сопоставительной лингвистики. Наряду с проблемой исследования межъязыковых омонимов, само определение и понятие омонимии в лингвистике еще является спорным. Так как общепринятого понимания и термина к такому явлению в языкознании пока еще не существует. Но, в зарубежных научных трудах встречаются такие термины как: «ложные друзья переводчика», «межъязыковые омонимы», «межъязыковые проксиматы», «ложные межъязыковые сходства», «слова-аналоги», «лексические западни». Хоть и термин «межъязыковая омонимия» широко распространена, некоторые ученые не разделяют это понятие. Например, об этой проблеме пишет Е.А. Правда: «Омонимия, при любой интерпритации этого понятия, исходя уже из семантики самого термина, подразумевает прежде всего совпадение, тождество языковых форм в их устной или письменной реализации... Понимая термин буквально, вряд ли можно говорить о тождестве языковых форм в разных языках, имеющих различные фонологические системы, а тем более разные алфавиты... Кроме того, игнорируются межъязыковые различия, которые, хотя и могут оказываться нерелевантными для достижения конкретных целей коммуникации и не препятствовать в отдельных случаях её успешности, однако в принципе при обучении иностранному языку должны всегда быть в центре внимания»[2: 128]. Е.А. Правда выдвигает свой термин для межъязыковой омонимии: проксиматы. Ученая проксиматам дает такое описание: «проксимат – это факт иностранного языка (слово, словосочетание, морфема или др.), который имеет внешнее сходство с каким-либо фактом родного языка, но отличается от него семантическими, грамматическими, стилистическими или другими свойствами и поэтому способен вызвать ошибку при его использовании в речи на данном иностранном языке»[3: 171]. Термин проксимат происходит от латинского слова proximus – «весьма близкий; наиболее сходный».

Омонимия может возникать по разным причинам: из-за отличии в алфавитной системе, из-за заимствовании иноязычных слов, при котором адаптируя его в свой язык, слово может видоизменятся, из-за различия в фонологической системе и м.д. Различные примеры семантической деривации имеются во многих тюркских языках. Также омонимия может присутствовать в языках которые используют разную или же одинаковую алфавитную систему, даже если эти языки не являются родственными. К примеру, если сравнить казахский язык с корейским языком в котором используется совсем другая алфавитная система, встречаются слова схожие по звучанию, но имеющие разные значения. Например: кор. 값 (кап) – имя сущ. «цена, ценник», на каз. *қап* – 1) имя сущ. «мешок», 2) имя сущ. «футляр, чехол», 3) межд. «как жаль» (возглас сожаления), кор. 가방 (кабаң) – имя сущ. «сумка», каз. *қабан* – имя сущ. «кабан». Татарский и казахский языки относятся к тюркским языкам, имеют схожий алфавит на основе кириллицы, но, все же встречаются много примеров обманчивых межъязыковых сходств. Например, лексема *аяз* на татарском означает «ясный, безоблачный день», а на казахском имеет противоположное значение *аяз* – «мороз». Такой вид проксимата Е.А. Правда относит к окказионатам[3: 172], содержащим в своем значении противоположные семы. Окказионаты – тип семантических проксиматов, обозначающие далекие друг от друга понятия, то есть сходство между словами случайны. Например, на татарском лексема *аң* означает «сознание, разум», а на казахском *аң* – «животное». Другие примеры: тат. *аксерке* – «уксус», каз. *ақсерке* – «рыба белуга», тат. *алан* – «лесная поляна», каз. *алан* – «детёныш барса», тат. *арыту* – «утомлять», каз. *арыту* – «худеть» (дословно заставить похудеть), тат. *түгел* – частица «не», каз. *түгел* – «весь, целиком», тат. *асаба* – «вотчинный наследник», каз. *асаба* – «тамада».

В перекрестных связях этих языков не может быть единиц, полностью совпадающих по звучанию или же написанию. Они могут отдаленно напоминать знакомое слово при произношении на родном языке.. Некоторые примеры: тат. *аҗгыру* – «злиться, разъяриться», каз. *азғыру* – «искушать», тат. *аймылыш* – «разъехаться», каз. *аймалас* – «ласкаться», тат. *кабалан* – «суетливый», каз. *қапалан* – «расстроиться», тат. *ашыгу* – «торопится», каз. *ашығу* – «голодать», тат. *алпавыт* – «помещик», каз. *алпауыт* – «большой», тат. *бутау* – «путать, запутать», каз. *бұтау* – «рубить, нарубить». К межъязыковым проксиматам можно отнести и диалекты на казахском и татарском языках. К примеру, слово *бадран, гөлбадран* на татарском является названием лекарственного растения «пижма», а на казахском языке *бадран* [1: 394] (также

встречается вариант *бәдрен*) является диалектом имеющий значение «огурец», используемый в Жамбульской области и Южной части Казахстана. При возникновении межъязыковых ассоциаций некоторые слова иностранного языка представителям иного народа могут казаться смешными, порой нелепыми. Например, слово «мясо» на татарском – *ит*, а на казахском – *ет*. Если татарин скажет казаху: *мин ит ашадым* – «я поел мясо», казах будет в недоумении, так как слово *ит* на казахском переводится как «собака», и если перевести дословно эту фразу будет «я поел мясо собаки». В большинстве случаев возникновения таких комичных проксиматов связано с тем, что нейтральное слово другого языка ассоциируется с более экспрессивным, табуированным, постыдным словам родного языка.

Исследования межъязыковых проксиматов в близкородственных языках является интересной и актуальной темой для лингвистики. Так как, вопросы, почему же в развитии исторически родственных языков произошла семантическая дивергенция, и почему же одинаково звучащие слова имеют разные значения в родственных языках, требуют ответа. Близкое родство казахского и татарского языка проявляется наиболее ярко в их словарном запасе. Лексикон у тюркских языков очень богатый и обширный, материала для исследования межъязыковых сходств тоже будет предостаточно. А изучение и выявления таких несоответсвии очень важны, потому что при изучении иностранного языка или при использовании переводчика, мы склонны переносить наши родные языковые привычки в другую языковую систему, потому что чаще всего влияние родного языка и культуры превосходят и вставят в невыгодное, порой даже в неловкое положение толкая на ложные аналоги знакомых нам укоренившихся слов. И по этим выше перечисленным примерам можно удостоверится что, несмотря на генетическое родство языков и географическую близость стран и некое сходство в менталитетах и культурах, имеется большое количество таких отличии.

Литература

1. Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері. Оқу құралы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 536 с.
2. Правда Е.А. Межъязыковые проксиматы в параллелях сербского и русского, словацкого и русского языков: типы проксиматов // Вестник ВГУ. Вып. 1. – Воронеж: ВВГУ, 2010. – С. 128-129.
3. Правда Е.А. Межъязыковые проксиматы в параллелях сербского и русского, словацкого и русского языков: отношения между проксиматами // Вестник ВГУ. Вып. 2. – Воронеж: ВВГУ, 2010. – С. 171-175.

MİLLİ-MƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİN DİLİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ İFADƏ OLUNMASINA DAİR

Putayeva E., Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dillər Universiteti

Müasir dövrdə ingilis dilinin qlobal xarakter daşıması millətlərarası ünsiyyətin reallaşması üçün dil bilgilərinin labüdlüyü məsələsini ortaya çıxarır. Hər hansı bir dilin öyrənilməsi həmin dildə danışan xalqın mental və xarakterik xüsusiyyətlərinin də öyrənilməsinə rəvac verir. XX əsrin sonlarına doğru bu istiqamətdə yeni araşdırmaların və təhlillərin aparılması "linqvokulturologiya" kimi yeni bir sahənin yaranmasına gətirib çıxardı. V.A.Maslovanın fikrinə əsasən, linqvokulturologiya linqvistikanın yeni bir qolu hesab olunur və bu sahə dilçiliklə mədəniyyətin toqquşması fonunda meydana çıxmışdır [1: 9]. Başqa sözlə desək, dilçilik, mədəniyyətşünaslıq, etnoliqvistika və mədəni antropologiyanın nəticələrini özündə ehtiva edən yeni bir elm sahəsi linqvokulturologiya adlanır [1: 32].

Bir çox tədqiqatlar sübut etmişdir ki, hər hansı bir ölkənin mədəniyyəti ilə tanış olmaq, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin baş tutbbbbbması dilin mənimsənilməsi prosesini daha da asanlaşdırır. Xalqların leksik fondda öz əksini tapan mədəni və milli-mənəvi dəyərlərinin təhlili mədəniyyətlərarası ünsiyyətin də daha müvəffəq həyata keçirilməsinə yol aça bilər. Xüsusi olaraq qeyd edə bilərik ki, mədəniyyət, məişət, tarix və dilin lüğət fondu bir çox hallarda milli mentaliteti özündə ehtiva edir. Xalqın təbii yaşam şəraiti, adət və ənənələri, ictimai fikir tarixi, elmi inkişafı, mədəniyyət və incəsənəti özünü istənilən formada mentalitetdə əks etdirə bilər [3: 304-306].

Son onilliklərdə linqvokulturologiya sahəsində bir sıra anlayışlar meydana çıxmışdır ki, onların sırasında linqvokulturoloji yanaşma, dünyanın dil mənzərəsi, mədəni boşluqlar, milli-mədəni komponent, fon bilikləri, nitq vərdişləri və davranışları, ünsiyyət mədəniyyəti kimi ifadələrə daha çox rast gəlinir.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdən söz açıldığı zaman yuxarıda adı çəkilən komponentlərin effektivliyi və bütövlükdə ünsiyyət prosesi milli-mədəni xüsusiyyətlərdən birbaşa asılı olur. Milli-mədəni spesifiklik dedikdə, milli birliyin mədəni ənənələri, milli davranış normalarının özünəməxsusluğu, millətin sosial simvolizmi nəzərdə tutulur. Bu komponentlər arasında dil sistemi üçün spesifik olan nümunələr – frazeologizmlər, metaforlar, müqayisəli ifadələr və s. xüsusi yer tutur ki, bu ifadələr dilin leksik sistemində yeni söz qruplarının yaranmasına gətirib çıarır. Digər tərəfdən, milli-mədəni xüsusiyyətlər yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də kommunikasiya iştirakçılarının nitq davranışlarında özünü büruzə verir.

Son dövrlərdə dilçilik ədəbiyyatında “dil mentallığı” termini istifadə olunur ki, bu halda müəyyən dövr insanı üçün xas olan, tarixi və sosial proseslərə təsir edə bilən və dil strukturları ilə müəyyənləşən mentalitet toplusu nəzərdə tutulur [2].

Mentalitet ümumi dünya görüşünün struktur tərkibi hissəsidir, mentallıq isə öz növbəsində mentalitetin funksionallaşması və realizasiyası hesab olunur. Dil və mədəniyyət arasındakı sıx əlaqə təkzibolunmazdır. Belə ki, dil mədəniyyəti, ətraf aləmi, ictimai dərketməni, adət-ənənə və dəyərlər sistemini ifadə edən real güzgüdür. Dilin leksik sistemi, ata sözləri və məsəllər, bədii və elmi ədəbiyyat, folklor, yazılı və şifahi nitq formaları xalqın mədəni dəyərlərində qorunub saxlanılır. Bu yolla dil və mədəniyyətin bir-birindən ayrılıqda mövcud olmaması fikrinə gəlib çıxırıq, çünki mədəniyyət bizim həyat tərzimizi əks etdirən praktik bacarıq və vərdişlərin birləşdiyi sosial mirasdır [2].

Bu şəraitdə dil mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində əldə olunan nəticələrin külliyyat halında ifadə tərzidir. Dil həm də öz-özlüyündə güclü ictimai “silah” rolunu oynayaraq, mədəni dəyərlərin və adət-ənənələrin qorunması və ötürülməsinə xidmət edərək formalaşır.

Bu sahədə təhlil olunmalı digər bir məsələ dil və etnosun qarşılıqlı münasibətinin tədqiqi məsələsidir. Bir çox müxtəlifdilli etnosların olması müddəasını göz önündə tutaraq yalnız bir dildə danışan etnosların olmasını da təkzib edə bilmərik. Məsələn: Osmanlı ordusunda sultanın ordu komandanı türk dilində əmr verir, anası ilə polyak dilində danışır, bazarda yunan dilində ünsiyyət qurur, fars dilində şeir oxuyur, ərəb dilində dua edirdi [4: 47]. Bu şəkildə etnosla dil arasında sadə korrelyasiya əlaqəsinin təhlilini apardıqda linqvokulturologiya bu münasibətin daha mürəkkəb olması fikrini iddia edir.

Yuxarıda qeyd edilənlər bizə bu sahədə müəyyən nəticələr əldə etməyə əsas verir. Belə ki, kommunikasiyanın millətlərarası və mədəniyyətlərarası kontekstdə həyata keçirilməsi fikrini əsas götürərək iddia edə bilərik ki, məhz müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri mədəniyyəti kommunikativləşdirirlər. Müəyyən cəmiyyətdə göz açan insan orada mövcud olan norma və qaydaları mənimsəyir və bu toplunu ünsiyyətin əsas üsulu kimi formalaşdırır. Mədəniyyətin və kommunikasiyanın mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün qeyd edə bilərik ki, mədəniyyət şüurun proqram təminatı hesab oluna bilər və bu da özünü milli mentalitet bazasında xüsusi şəkildə dilin leksik sistemində ifadə etmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учеб. пос. – М.: Издательский центр “Академия”, – 2001. – 208 с.

2. Новикова О. Н. Национальный характер, менталитет и язык общения как национально-культурные аспекты коммуникативного поведения, № 3, 2015. URL: https://science.rfei.ru/ru/2015/3/129.html.

3. Горбань А.О. Отражение менталитета в лексике английского языка // «Молодой учёный». – 2021. – № 45 (387). – С.304-306.

4. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Айрис пресс, 2001. – 247 с.

.

ТАВЫШ ҺӘМ МӘГЪНӘ АРАСЫНДАГЫ БӘЙЛӘНЕШ (Г. ШАҺБАН ШИГЫРЕ МИСАЛЫНДА)

Рәхмәтуллина А., КФУ, I курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Һадиева Г.К.

Чит илләр психолингвистикасында фонетик мәгънә һәм фонетик ассоциацияләрнең барлыгы эксперименталь рәвештә расланган. Телләр үсешендә фонетик мәгънәнең мөһимлеге билгеләнде. Тавышларның экспрессив һәм символик мәгънәләре барлыгы да танылды. Фәнгә «фонетик мәгънә», шулай ук «фонетик мәгънәнең төс аспекты» терминнары кертелә, фоносемантик кыр феномены сурәтләнә [3: 28].

Төрки телләрнең фонетикасын тикшерү исә профессор В. Богородицкийның татар теленнән хезмәтләре белән тыгыз бәйләнгән. Фәндә новатор һәм Россиядә эксперименталь фонетика кабинетына нигез салучы буларак танылу алудан кала В.А. Богородицкийның мөһим казанышы булып беренче тапкыр татар телен өйрәнгәндә инстументаль тикшеренүләр куллануы, шулай ук җирле халыктан эксперименталист кадрлар әзерләргә омтылуы тора. В.А. Богородицкий, эксперименталь график җайланмалар ярдәмендә, коралсыз күзәтү өчен мөмкин булмаган мәгълүмат формалаштыра. Бу, мәсәлән, сүз элементларының секунд дәвамындагы озынлыгы; аерым тавышлы элементларга бәйле тон, амплитуда хәрәкәте һ.б. [2: 11] Эксперименталь-фонетик тикшеренүләргә нигезләнеп, татар һәм рус телләренең авазлары чагыштырып бирелә; сүздәге урынына бәйле рәвештә авазларың озынлыгы, тавыш югарылыгы үзгәрү кебек нәтиҗәләр ясала, сингармонизмның төп үзенчәлекләре күрсәтелә.

Югарыда әйтелгәннәргә бәйле төстә тавыш белән әсәргә салынган мәгънә арасындагы бәйләнеш кызыксыну уята, чөнки әлеге проблема актуаль кала бирә, аеруча да балалар сөйләме арасында. Мисал өчен без Гөлүсә Шаһбанның “Әнкәй, җаным” шигырен тикшерергә булдык. Шигырьне укучы мәгънә ягына гынамы, әллә мәгънәне белдерү планына да игътибар итәме дигән сорауга җавап эзләдек.

Анализ ясау барышында махсус графикалар ярдәмгә килде. Алар компьютер программасы аша гамәлгә ашырыла. Без Speech Analyzer платформасы белән эш иттек. Тикшерү предметы булып сөйләмнең яңгыраш ягы тору сәбәпле, берничә параметр аерып каралды. Бу – интонация, ешлык һәм интенсивлык.

Г. Шаһбан иҗат иткән «Әнкәй, җаным» шигъри әсәрен «Тәртип» радиосында «Тәртипле иртә» интерактив тапшыруын алып баручы Айгөл Нәбиуллина яңгырата. Әсәрне уку барышында ясалган

тукталышларның озынрак булуы бәхәссез. Строфа саен гадәттә 2 - 2,3 с. пауза ясалса, ике юлны укыганнан соң 1,3 с. тирәсе туктап торыла. Бу рәвешле ашыкмый сөйләү белән шигырьне укучы тыңлаучыларны үзенә җәлеп итә, билгеле бер мәгънәне тапшырырга омтыла һәм, әлбәттә, әсәрне үтемле итә. Диктор соңгы строфага аеруча игътибарны күп юнәлтә. «Еллар» сүзеннән соң, «чәчләреңә» дигәч 1 с., «ак» диюгә 0,8 с. , «сибелә» алдыннан 1,1 с. пауза эшләнелә.

Шигырьдәге тукталышларның юкка гына ясалмавы аңлашыла ки, чөнки паузалар аша әни кешенең чәчләренә еллар чал кертүен, әнинең еллар узган саен гына кадере артуын күрәбез.

Интенсивлыкка күчсәк, ул 39,2 дб белән «юлга» сүзендә күзәтелә. «Язмыш җиле» һәм «үпмәгән» дигәндә күрсәткеч 43,4 дб югарылыгына менә. 46,6 дб «йөзләреңнән» һәм иң югары күрсәткеч буларак «шулай да» каршылыгында 62,4 дб белән билгеләнә. Әсәрне уку барышында төп йөкләнеш көчле позициягә чыгарылган исемгә, ягъни «әни»гә төшәргә тиеш иде, ләкин сөйләүче тарафыннан башка сүзләргә һәм сүзтезмәләргә игътибар бирелә. Шуңа да карамастан, сөйләүче ясаган паузалар ананың язмыш язган каршылыкларга баш имичә, йөзенең саф һәм горур халәттә каршы тора алуын, киресенчә, авырлыкларны шатлык белән күмеп яши белүен бәян итә.

Тон ешлыгының иң түбән күрсәткече 40,70 Гц, ә иң югарысы – 408 Гц. Беренчесе «кызартмаслар» сүзендә, икенчесе «Изгелеккә таба юллар салдың» юлында ирешелә. Моннан чыгып, ананың төп функцияләре алга сөрелә. Алар дөрес тәрбия бирү һәм юл күрсәтүдән гыйбарәт.

Гөлүсә Шаһбанның «Әнкәй, җаным» шигырендә 273 сузык аваз бар. Алгы рәтнекеләр 153 булса, арткы рәт сузыклары 120гә тигез. Моңа бәйле әсәрнең күтәренке рухта иҗат ителүен билгели алабыз. Шигырьдә алгы рәт сузыклары өстенлек иткәнгә күрә әсәр эмоциональ башкарылырга тиеш иде, әмма Айгөл Нәбиуллина аны салмак һәм тынык интонациягә сала. Мәгънәне тулы дәрәҗәдә ачып бетерүгә дә бу комачау итә. Иң элек шигъри әсәрнең мәгънәсенә төшенү рас. Шуннан чыгып кына паузаларны билгеләү дөрес булыр.

Гомумән алганда галимнәрнең борынгы заманнардан ук тавыш һәм мәгънә арасындагы бәйләнеш соравы белән кызыксынуын әйтә алабыз. Хәзерге психолингвистика өлкәсендә әлеге проблема хакындагы тикшеренүләр зур масштабка ия. Сорау тулысынча ачыкланып бетмәсә дә, түбәндәге фактны расларга мөмкин: сөйләм авазларының мәгънәсе бар, әмма һәр галимнең бу проблеманы үзгә аңлатуы яши. Бу өлкәдә дәвам итүче тикшеренүләр фоносемантиканың

фән буларак алга таба үсешенә дә, бүгенге көндә балалар сөйләменнән үк килгән әйтелеш проблемасын да хәл итергә ярдәм итәчәк.

Әдәбият

1. Байчура Ү.Ш. Татар теленең кайбер фонетик үзенчәлекләре (Экспериментал ь фонетик мәгълүматлар буенча) // Татар теле һәм әдәбияты мәсьәләләре. – Казан, 1963. – 127-140 б.

2. Богородицкий В.А. Заметки по экспериментальной фонетике. Вып. I. – Казань: Типография Императорского Университета, 1896. – 31 с.

3. Фадеева Е.Н. Фоносемантическая характеристика индивидуального стиля автора: дис. … канд. филол. наук [Электронный ресурс]: электронная версия диссертации. – Тула, 2004.

4. Җәләй Л. Татар теленең тарихи фонетикасы буенча материаллар. – Казан: Таткнигоиздат, 1954. – 108 б.

5. Марухина С.А. Методы фоносемантического исследования поэтического текста // Ярославский педагогический вестник. – 2013. – №4. – 184-187 с.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ «ОЯТ» ЛЕКСЕМАСЫ

Рәшитов Э., Казан ш., 121 нче лицей, X сыйныф
Фән. җит. – югары кат. туган тел һәм әдәбияты укытучысы Миннуллина А.И.

Сүз һәм төшенчә янында йөри торган тагын бер термин – лексема. Лексема (грек. lexis – сүз) – сүзлек составының конкрет мәгънәгә һәм грамматик формаларга ия булган төп мәгънәви берәмлеге.

Хезмәтебездә без оят лексемасын тикшерергә алындык һәм татар телендә оят лексемасының лексик-семантик һәм ассоциатив кырларын ачыклауны максат итеп куйдык. Хәзерге әдәби татар телендә оятның дериватлары (ясалма сүзләр):*оялмыйча*, *оятсызларча* (оятсыз рәвештә), *оялту* (үкенү, оялу хисе тудыру; шаяртып, көлеп, уңайсыз хәлдә калдыру), *оялу* (нәрсә дә булса эшләргә тартыну, уңайсызлану; кем дә булса алдында оятлы булу), *оялчан* (үтә тыйнак, тартынучан; юкка-барга оялучан; оялу билгеләрен чагылдырган), *оялчанлану*(оялчанлык күрсәтү), *оялчанлык* (оялчан булу сыйфаты), *оялыш* (оялу билгесе), *оятлы* (намусы булган, ояла белә торган; гаепле хәлдә, уңайсыз; түбән, хурлыклы), *оятлык* (оят өлеше), *оятсызлык* (үтә әдәпсезлек, тыйнаксызлык) [3: 158].

“Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә оят сүзенең түбәндәге мәгънәләре бирелгән: 1. Нинди дә булса бер начарлык яисә гаеп эш эшләүне аңлаудан туган көчле уңайсызлану, үкенү, хурлану хисе. *Оятын кая куярга белмәү.*Димәк, оят – кешенең үз хәрәкәтеннән, дәлилләреннән, әхлакый сыйфатларыннан хурлануын чагылдыра торган әхлакый хис дип әйтә алабыз.

Оятның синонимнары – гарьлек; хурлык; гарь; мәсхәрә; йөз карасы; рисвайлык. Сүзнең килеп чыгышын Р.Әхмәтьянов *увут, угам, угиам* формалары белән бәйли.

Оят лексемасы кергән мәкаль һәм әйтемнәргә күз салсак, әлеге лексеманың аларда киң кулланылышка һәм күп мәгънәләргә ия булуын әйтеп була. Кайбер мәкаль һәм әйтемнәрдә оятны башка төшенчәләр дә алмаштыра: мәсәлән, *намус, кыюлык, вөҗдан, әдәп* һ.б.

Мәкаль һәм әйтемнәр, гадәттә, үзенчәлекле фольклор жанры буларак өйрәнелә. Әмма аларны хәзерге лингвистикада өйрәнүнең перспективалары бик зур дип әйтеп була, чөнки лингвокультурологиядә билгеле бер халыкның мәдәнияте, тарихы, көнкүреше, әхлак кагыйдәләре белән бәйләнгән мәкаль һәм әйтемнәргә игътибар юнәлтелә.

Оят лексемасы кергән мәкаль һәм әйтемнәргә мөрәҗәгать итсәк, ул аларда түбәндәге мәгънәләрдә очрый:

Байлык морат түгел, ярлылык оят түгел.
Адәмнең ояты битендә
Кешедән оялмаган кешенең йөзе олтан.
Оят юкта иман юк.

Ләкин шуны да билгеләргә кирәк – кайбер очракта мәкальләрдә оят сүзе аталмый, ягъни кулланылмый. Шулай да, анда сүзнең нәрсә турында барганын абайлап алып була. Мондый мәкальләрдә нигездә я берәр оятлы эш, кешенең тәкәбберлеге,кыюлыгы, нәфесе, гадәтсезлеге, комсызлгы белән дә бәйле була, я оялу (уңайсызлану, кыенсыну, тартыну мәгънәсендә) күрсәтелә.

Акчаң булмаса да, вөжданың булсын.
Вөжданы пакь –йөзе ак.
Кеше булу кыен түгел, кешелекле булу кыен.

Оят лексемасы матур әдәбиятта да бик еш очрый. язучы һәм шагыйрьләр оятны кеше өчен иң кирәкле әхлакый сыйфатларның берсе итеп кабул иткәннәр,кеше өчен иң кирәкле, кешегә дәрәҗә алып килә торган сыйфат дигән фикердә торалар. Шулай итеп, әдәбиятта да оятны тәрбияле кешегә генә хас бер сыйфат итеп күрсәтүче язучылар һәм шагыйрьләр бик еш очрый.

Мәхәббәт җырларында оят сүзе аеруча еш очрый, хәтта кабатланып килү очраклары да күзәтелә:

Исемен әйтте: “Шәмсинур, – ди. –
Ярый. Егет, хуш, сау бул!” – ди,
Оялып кына, *оялып* кына. (“Шәмсинур”)

Борынгы ядкарьләрнең берсе булган, Казан ханлыгы чорында яшәгән һәм иҗат иткән әдип шагыйрь Мөхәммәдьярның “Нуры содур” (“Күңелләр нуры”) дип исемләнгән дидактик поэмасының бөтен бер бүлеген оят булуга багышланган. Поэмадагы фикерләр аеруча гыйбрәтле һәм уйландырырлык.

Кем эчендә саклый алса оятын,
Бу хәдиснең чыгарыр ул атын.
Бу хәдиснең мәгънәсен яхшы ишет:
Оят иманнан килә ул, и егет.

Димәк, оят күп мәгънәгә ия булган сүз булганга күрә, кешеләр дә аны төрлечә аңлый. Кайберәүләр оятны хурлык,тәрбиясезлек дип кабул итсә, икенчеләр аны оялу, тартыну мәгънәсендә куллана.

Соңгырак чорга караган Г.Тукай әсәрләрендә “оят” лексемасы аеруча күп очрый.Билгеле булганча, Г.Тукай мәгъритфәтче шагыйрь, аның күп кенә әсәрләре дидактик принципка нигезләнгән. Әйтеп узганча, оят – кешенең әхлакый, эстетик сыйфаты, һәм аның дидактик рухтагы әсәрләрдә очравы бик табигый хәл.

Зур бәхетләр сызганып эшкә бирелгәннән килә,
Аһ, оят , хурлык, түбәнлекләр иренгәннән килә.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: борынгыдан килгән күркәм сыйфат – оялу ул әле курку дигән сүз түгел, шуңа күрә комсызлык, тәкәббәрлек кебек сыйфатлар мактауга ия түгел, тыела белү дә кешегә хас булырга тиеш. Ә инде әшәкелек, начарлык, зыян кылу моны эшләүче хуҗасына бары тик оят, яман сүз генә китерә, һәм бу очракта инде уңайсызлану хисе генә түгел, ә, бәлки, ояты белән бергә түбәнсезлеген дә тоя.

Әдәбият

1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең лексикасы: Педагогия институтлары һәм колледжлары өчен кулланма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 93 б.
2. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 371 б.
3. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясенең нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 220 б.

ЛЕКСИКА МОЛОЧНОЙ ПИЩИ В ЯКУТСКОМ ЯЗЫКЕ

Романова А., КФУ, магистрант II курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Нурмухаметова Р.С.

Изучение народных терминов питания вызывает интерес из-за их значимости для отражения материальной и духовной культуры народа. Эта лексика еще мало изучена в тюркских языках и имеет историческую ценность, поэтому требует комплексного анализа с точки зрения различных отраслей языкознания. Язык играет важную роль в формировании менталитета этноса, народа или нации, поэтому изучение народных терминов питания имеет большое значение для понимания культурного контекста.

Исследование национальной кухни сейчас вызывает большой интерес из-за возросшего в последнее время интереса к традиционной культуре, возрождению традиций и стремлению разнообразить рацион питания. В этом контексте исследование народных терминов питания может внести свой вклад в сохранение, возрождение и популяризацию культурного наследия. Пища является одним из компонентов материальной культуры каждого народа, и изучение ее терминологии имеет большое значение для понимания культурного контекста. Например, на протяжении своей долгой истории якуты разработали собственную систему сбалансированного питания с рациональным соотношением всех его элементов, необходимых для здорового обмена веществ.

Молочная и кисломолочная продукция играют важную роль в якутской национальной кухне, поскольку предки якутов занимались скотоводством. Сами названия этих продуктов на якутском языке – «Үрүҥ ас» (белая еда), «Үрүҥ илгэ» (белое изобилие) – свидетельствуют о значительном месте молочной пищи в жизни этого народа. В древности якуты считали, что они произошли от Үрүҥ Аар Тойона – Светлого Божества Юрюнг Ар Тойон, – и рассматривали молочную пищу как дар своего Божества для поддержания своей жизни. Таким образом, прилагательное «Үрүҥ» в якутском названии молочных продуктов указывает на «светлый, святой» или «связанный с Божествами» и отражает древние корни почитания этого народа к молочной пище [5: 234].

Семантическая классификация якутских наименований молочных продуктов включает в себя следующие лексико-тематические группы: 1) «Общие слова»; 2) «Жидкие молочные продукты»; 3) «Кисломолочные продукты»; 4) «Масло коровье и масляные продукты».

Общие слова. як. **сөлөгөй** «1. *фольк.* Киһиэхэ күүс-күдэх биэрэр улахан иҥэмтиэлээх аһылык, сүмэ. ○ Жидкая пища или напиток, обладающие живительной силой, восстанавливающие жизненную энергию. 1. *высок.* Үүт ас, үрүҥ ас. ○ Молочная пища» [1: 66].

як. **тунах** «*устар. диал.* (верх.) Сайын эрдэ, үрүҥ ас дэлэйиитэ; ол кэмҥэ үрүҥ аһы тэниччи тардан тэриллэр ыһыах. ○ Молочная пища, обилие молочных продуктов в пору отела; якутский летний праздник с обилием молочной пищи, кумыса» [2: 247].

Жидкие молочные продукты. як. **тоҥ үүт** «Иһиккэ кутан тоҥоруллубут үүт. ○ Молоко, замороженное в посуде» [1: 451].

як. **үүт I** «Үүтүнэн иитээччилэр уонна дьахтар саҥа төрөөбүт оҕолорун эмтэрэллэригэр эмииидэригэр үөскүүр маҥан өҥнөөх убаҕас. ○ Белая жидкость, выделяемая грудными железами женщин и самок млекопитающих для вскармливания младенца, детеныша, молоко» [1: 588] // як. **эмий** «*диал.* (долг.) Үүт. ○ Молоко» [2: 320].

Кисломолочные продукты. як. **бөлөнөх** «Үүт сиикэйдии аһыйан бөлөнүйбүтэ. ○ Густое закисшее некипяченое молоко, простокваша» [1: 446].

як. **быырпах** «Ынах үүтүн аһытан көөнньөрөн оҥорбут утах, ынах үүтүн кымыһа. ○ Кумыс из коровьего молока» [1: 811].

Масло коровье и масляные продукты. як. **арыы II** «Сүөгэйи ытыйан уонна иирдэн оҥорор үрүҥ ас. ○ Сливочное масло» [1: 578] // як. **һыа** «*диал.* (долг.) Арыы. ○ Масло» [2: 229].

як. **дьэҥкир арыы** «Ынах уууллубут арыыта. ○ Топленое коровье масло» [1: 579] // як. **буһуу арыы** «*диал.* (бод., вил., олекм., сад. под. (мирн.), сунт., зар. под. (вил.)) Буспут арыы. ○ Топленое масло» [2: 56]; як. **буһук арыы** «*диал.* (зар. под. (вил.))» [2: 55]; як. **оргуйбут арыы** «*диал.* (мом.)» [2: 145].

Почти во всех областях науки можно найти сложные слова, в том числе в лексике, связанной с молочными продуктами. Изучение лексических наименований молочных продуктов, составленных из сложных слов (т.е. образованных путем объединения слов), можно провести в двух аспектах – лексико-семантическом и структурно-грамматическом, так как они обладают специфическими словообразовательными свойствами. Важно отметить, что композиты в контексте лексико-семантического аспекта образования якутских слов практически не изучались.

Современное восхищение традиционной культурой и стремление к разнообразию рациона питания подчеркивают актуальность изучения национальных кулинарных традиций.

Исследование народных терминов питания способствует сохранению, возрождению и популяризации культурного наследия, обогащая общее представление о многообразии кулинарных традиций различных народов.

Литература

1. Большой толковый словарь якутского языка в 15 т. URL: https://e.nlrs.ru/ (дата обращения: 13.02.2019)
2. Диалектологический словарь якутского языка / сост. П.С. Афанасьев, М.С. Воронкин, М.П. Алексеев. – М.: Наука, 1976. – 392 с.
3. Диалектологический словарь якутского языка: Дополнительный том / сост. М.С. Воронкин, М.П. Алексеев, Ю.И. Васильев. – Новосибирск: ВО «Наука», 1995. – 296 с.
4. Саввин А.А. Пища якутов до развития земледелия (опыт историко-этнографической монографии) / подгот. текста, ввод. ст., послесл., коммент. и примеч. д. и. н. Е.Н. Романовой (отв. ред.); литер. ред. Н.И. Дегтярева. – Якутск: ИГИ АН РС (Я), 2005. – 376 с.
5. Серошевский В.Л. Якуты. Опыт этнографического исследования. 2-е изд. – М., 1993. – 736 с.

КЕШЕ КЫЯФӘТЕ БЕЛӘН БӘЙЛЕ ЮРАМЫШЛАР

Садыйкова А., Саба р-ны, Шәмәрдән лицее "Үсеш", X сыйныф
Җит. – Сабирова Р.А.

Юрамышлар халыкның мифологик күзаллауларында мөһим урын тоткан жанр. Аны хәтта мифларның башлангычы, нигезе, тамыры, идеясе дип атарга мөмкин. Чөнки һәр юрамыш – бөтен бер мифологик сюжет тууга сәбәпче булган мотивны, сурәт-образны, эшгамәлне үз эченә ала.

Бик борынгы заманнардан ук кешеләр, үзара аралашканда, берберсенең кыяфәтенә,аеруча йөз-чыраена, башына, гәүдә төзелешенә карап,каршысында торган кешенең холык-фигылен, тәртибен, табигатен, сәламәтлеген, хәтта уй-ниятләрен белергә тырышканнар. Шул рәвешле кеше кыяфәте белән бәйле юрамыш-сынамышлар барлыкка килгән. Кыяфәт белән бәйле юрамышларның тууына сәбәпче булган күпчелек мифлар эзсез югалган, әмма «исән калган» нарын күпмедер дәрәҗәдә күзалларга мөмкин. Мәсәлән, борынгы ышанулар буенча, кешенең сул ягы – эти ягы, уң ягы әни ягы дип бәян ителә. Шул рәвешле, уң як бөер һәм уң як үпкә әнигә карый, ә сул як бөер белән сул як үпкә эти ягына буйсына. Кеше кыяфәте белән бәйле юрамышларның күбесе «Сул як, уң як»принцибына корылган. Мәсәлән, *«Кешенең иңбашы (кулбашы) уң якка иңеп, басылыбрак торса – яхшы кеше, гадел, ихлас"*. Халык мифологиясе буенча, уң як иңдәге фәрештә – изге фәрештә. Ә инде "*кешенең сул як иңбашы (кулбашы) басылыбрак торса, безнең алда – эчкерле кеше, яшертен,астыртын эш йөртүчән бәндә";* аның иңендә явыз рухлар, шайтани затлар утыра. Гомумән алганда, "уң" якны тасвирлаган юрамышлар – уңай сыйфатлар һәм яхшылык, уңыш белән, ә "сул" як тискәре сыйфатлар һәм явызлык, уңышсызлык белән бәйле. Мәсәлән, *"Күз кабагының уңы тартса – яхшылыкка, сулы тартса – начарлыкка", "Уң бит очы кычытса – сөенеч, сул бит очы кочытса – көенеч"* һ. б.

Кеше кыяфәте белән бәйле юрамышлар тематик яктан бик күп төрләргә бүленә: баш, муен, колак, күз, авыз, тел, чәч, сакал-мыек, иреннәр, буй-сын белән бәйле юрамышлар. Шулар арасында баш белән бәйле юрамышлар зур урын алып тора, чөнки элек-электән кешенең акыл-зиһен дәрәҗәсе аның башы, баш төзелеше белән бәйләнгән дип каралган. Мәсәлән, "*Башы артка чыгыбрак торган кеше артык акыллы, сабыр була", "Башы маңгай өлешендә алгарак чыкса, бу кеше гаять зирәк һәм сизгер булырга тиеш",* дип уйланылган. "*Башын югары күтәреп, башын артка кәкрәйтеп йөрсә – тәкәббер һәм мин-*

минлеге көчле кеше” дип юраганнар. Кешенең уй, зиһен, акыл көчен борын белән дә юраганнар: *”Зур борын – күп уйлаучан”, “Ян-яктан борын тишекләре кабарып торса – ачык фикерли алмый, тотнаксыз”.*

Кыяфәтнамә юрамышлар арасында күз, күзнең төсе һәм миңнәр бәйле юрамышлар аеруча киң таралган. Мәсәлән, *“Зур күзләр – бик дәртле һәм хәйләкәр кеше”, “Кысык күзләр – көчле ихтыярлылык һәм түземлелек, шул ук вакытта үзсүзлелек билгесе”, “Муены миңле – бәхетле”, “Күзе миңле – яшьле”, “Авызы миңле – ашлы, мул тормышлы”.*

Тагын шунысы кызыклы: кеше тәнендәге һәр әгъза, аның кыяфәтендәге һәр чалым, төс, рәвеш организмның хәзерге рухи - психологик хәле, сәламәтлекнең бүгенге торышы хакында хәбәр итә. Безнең ата-бабалар бу «фән»не гомер барышында шактый камил дәрәҗәдә үзләштергән булганнар. Әлеге ярым мифологик, ярым фәнни фаразлар (диагноз) системасы халык медицинасында, имчеләр, дәвачылар практикасында күптән җиренә җиткезеп эшләп куелган булган. Бүгенге көндә дә кайбер табибларның, авыруларга диагноз куйганда, өстәмә дәлил рәвешендә, кыяфәтнамә юрамышларын шактый җитди дәрәҗәдә өйрәнүләре һәм кулланулары хакында ишетергә, күрергә мөмкин. Чөнки борынгы заманнарда ук кешенең кыяфәтенә карап, авыртуны юраучы (чынлыкта диагноз куючы) кешеләр булган. Мәсәлән, борын белән бәйле медицина фаразлары аеруча күп. *“Борын сырты тар – үпкәсе авырып җәфалана”, “ Кысылган борын яки «кылыч борын» – организмда кальций алмашы бозык, умыртка баганасы авырта”, “Киң борын – полип бар”, “Борын «итек» рәвешле – йөрәк һәм кан тамырлары авыру, нервысы какшаган”, “Борын салкынга сизгер булса, өшеп, кызарып торса – организмда тоз күбәйгән”* һ.б. Шуны да искәртергә кирәк: кеше борынының нинди төстә булуы да аның организмындагы процесслар хакында сөйли дип фаразлыйлар. Шундый фаразларның медицина тарафыннан расланган, дәлилләнгән берничәсе: *“Борын очы кызару – капиллярлар киңәюне, кан басымы күтәрелүне, ашказаны-эчәк эшчәнлеге бозылуны, шулай ук күзәнәкләр яралу сәләте бозылу”*ны *белдерә. “Борын очы шәмәхә төскә керсә – йөрәк тибүе бозылган, кан басымы түбәнәйгән, капиллярлар киңәйгән һәм кан тамырлары эшчәнлеге сүлпәнәйгән”, “Ак борын – капиллярлар кысылу нәтиҗәсе”.*

Чәчләрнең төсе дә, хәләте дә кешенең сәламәтлеге, организмдагы җитешсезлекләр турында сөйли. Чәчләр белән бәйле медицина фаразлары: *“Җирән чәч – буыннары ревматизм белән җәфалана”, “Чәч коелу, чәчнең очлары теткәләнү, яргалану – шикәрле ризыкларны күп ашау яисә артык ашау нәтиҗәсе”, “Кыл кебек каты,*

ак чәч – баш авыртучанлык билгесе", "Чәчнең иртә һәм тиз агаруы – бавырда, үт куыгында авыру хасил булу", " Чәч кору-кавыклану – ашказан асты бизе авыруы", "Кавык – майлы ризыклар һәм аксым белән артык мавыгу нәтиҗәсе".

Авыз һәм иреннәр исә организмда ризык эшкәртелү процессын күрсәтә. Мәсәлән, *"Авыз кысып ябылган – бавыр, бөер, үт куыгы борчый. Организмда тоз күп", "Авыз ярымачык – сулыш юллары, ашказаны – эчәк борчый".*

Шул рәвешле, кеше тәнендәге һәр әгъза, аның кыяфәтендәге һәр чалым, төс, рәвеш организмның хәзерге рухи-психологик хәле, сәламәтлекнең бүгенге торышы хакында хәбәр итә һәм вакытында дәваланырга этәргеч бирә. Халкыбызның мифологик хәтерендә сакланып калган бу мирасны кабат торгызырга, өйрәнергә һәм көндәлек тормышыбызга кайтарырга кирәктер.

Йомгаклап шуны әйтәсе килә: юрауларның кеше тормышына йогынтысы зур. Юрау – ышануларга ышану-ышанмау – һәркемнең үз эше, билгеле.

Әдәбият

1. Татар мифлары: ияләр,ышанулар, фаллар, им-томнар, сынамышлар, йолалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 432 б.

2. Татар халык иҗаты: мәкальләр һәм әйтемнәр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – 386 б.

3. Шәрипова Ш. С. Кеше – сәламәтлек – ислам. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 206 б.

ХӘЗЕРГЕ БАШКОРТ ВАКЫТЛЫ МАТБУГАТЫНДА ЯҢА АЛЫНМА СҮЗЛӘР

Салаватуллина А., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Кириллова З.Н.

Телләрнең үзара мөнәсәбәткә керү үзенчәлекләре һәм аларга бәйле күренешләр, аерым алганда, билгеле бер телдән башка телгә алынмалар үтеп керү процессын тикшерү гомуми тел белемендә шактый әһәмияткә ия һәм әлеге үзенчәлекләрне өйрәнү тарихы бик зур. Бу мәсьәлә хәзерге вакытта бигрәк тә актуаль һәм ул шактый тел галимнәренең игътибарын җәлеп итәргә мәҗбүр, чөнки бу XX гасыр ахыры һәм XXI гасыр башындагы халыкара элемтәләрнең артуы һәм тел элемтәләренең ныклыгы белән характерлана. Шушы күренешләр халык арасында һәм массакүләм мәгълүмат чаралары өлкәсендә дә бара [1: 112].

Башкортстан Республикасында хәзерге тел ситуациясенең үзенчәлеге итеп интеграцион процессларның активлашуын санарга мөмкин, чөнки алынмалар лексик дәрәҗәдә ачык чагылыш таба. Шуңа бәйле рәвештә, башкорт теленең яңалыкларны кабул итүгә карата тотрыклылыгы турындагы мәсьәлә белән бәйле лингвистик бәйләнешләр проблемасы да актуаль булып кала бирә.

Фәнни эшнең **максаты** – башкорт телендәге вакытлы матбугатта алынмаларның урынын, ролен барлау һәм аларны тематик төркемнәргә туплау. Бирелгән максатка ирешү өчен, темага караган теоретик материал белән танышу, алынмаларның телгә үтеп керү сәбәпләрен ачыклау, вакытлы матбугатның 2020-2022 нче елларда басылган саннарындагы яңа алынмаларны туплау эше үткәрелде. Тикшеренүләрнең нигезен башкорт басма матбугатында соңгы 2023 ел эчендә басылып чыккан газета-журналлар (“Киске Өфе”, “Йәшлек”, “Башҡортстан” газеталарында, “Ағиҙел”, “Аманат”, “Башҡортстан ҡыҙы” журналлары) тәшкил итә.

Хәзерге башкорт теле өчен хас булган үзгәрешләр аның лексик составында чагылыш таба. Бу фәнни-техник прогресс, илдә демократик җәмгыятьнең барлыкка килүе белән бәйле, ул җәмгыятьнең матди һәм рухи тормышка бәйле барлык өлкәләренә дә сизелерлек йогынты ясый. Гарипов Т.М. билгеләвенчә, “Рус теле һәм башкорт теле үзара мөнәсәбәткә кергәннән соң, рус теленең башкорт теленә йогынтысы зуррак була” [2: 273].

Соңгы елларда башкорт матбугатында очрый торган бер төркем рус-европа алынмаларын *семантик неологизмнар* исәбенә кертеп карыйлар. Мәсәлән, узган гасырның 90 нчы елларында аеруча актив

булган *демократия* термины илдәге сәяси режимны белдерсә, хәзерге заманда исә аның мәгънәсе киңрәк: ***демократия*** – коллектив эшчәнлекне оештыру принцибы, нинди дә булса иҗтимагый төркемдәге барлык әгъзаларының актив, тигез хокуклы катнашуы. ***Кондиционер*** сүзен барыбыз да биналарда оптималь климат шартларын тәэмин итү җайланмасы буларак аңлыйбыз. Бүгенге көндә сүзнең мәгънәсе киңрәк: ***кондиционер*** – чәчләрне йомшаграк итүче косметик чара [3: 56]. Моңа мисаллар карап үтик: *Хәҙерге донъяла* ***демократия*** *сәйәсәттә генә түгел, ғаилә мөнәсәбәттәрендә лә мөһим*; ***Кондиционер*** *ҡулланһаң, сәс буяу бик үк ҡурҡыныс түгел*.

Башкорт вакытлы матбугатында алынмаларның турыдан-туры тәрҗемә ителгән очраклары, ягъни калькалар еш очрый: "***Матурлыҡ салоны*** *булғаҫ, үҙенең күҙаллауынса, матур нисек була, шулай яһап сығаралар, тип өмөт итә бит ул*"; "*РФ Хөкүмәте* ***"әсәлек капиталы"н*** *айлыҡ түләүҙәргә тотоноу тәртибен раҫланы*"; "*Яңы уҡыу йылына Хәйбулла һәм Учалы райондарында ике яңы* ***полилингваль мәктәп*** *асыласаҡ,* ***капиталь ремонттан*** *һуң Мишкә районында һәм Сибайҙағы мәктәптәр ошо юнәлештә эшләй башлаясаҡ*".

Башкорт вакытлы матбугатында рус теленнән кергән кушма сүзләрне дә тәрҗемә итү тәҗрибәсе бар: "*Бында видеокүҙәтеү камералары ҡуйылған, амфитеатр урнаштырылырға тиеш*"; *Балалар менән ватсаптан видеошалтырату аша һөйләштек*. Шул ук вакытта билгеләнгән сүз калькалар исәбенә дә кертеп карала.

Без башкорт вакытлы матбугатында чагылыш тапкан рус-европа алынмаларын тематик төркемнәргә бүлеп тикшердек һәм түбәндәгеләрне аерып чыгара алдык: уку-укыту, белем бирү белән бәйле рус-европа алынмалары (*мастер-класс, воркшоп, вожатый, тренинг, коучинг*), Интернет челтәре белән бәйле алынмалар (*компьютер программалары, мобиль ҡушымталар, платформа, цифрлы платформалар, маркетплейс*), кием-салым атамалары (*карго, кроп-топ, футболка, худи, кроссовки*), бизәнү әйберләрен аңлаткан алынмалар (*аксессуар, каф, чокер, орнамент*), һөнәрләр (*программист, таксист, водитель*), аш-су, ризык атамалары (*вафля, шоколад, пломбир, эскимо*), спорт өлкәсенә караган рус-европа алынмалары (*кикбоксинг, айкидо, шахмат, сурдлимпия, атлетика, дзю-до*), кешенең организмы, сәламәтлеге белән бәйле рус-европа алынмалары (*медицина, организм, нервы системаһы, аллергия, антигистамин*). Димәк, башкорт вакытлы матбугатында рус-европа алынмалары шактый киң урынны били дигән нәтиҗәгә килә алабыз.

Шулай итеп, хәзерге башкорт теле өчен хас булган үзгәрешләр аның лексик катламында аеруча да зур чагылыш таба. Бу, беренче чиратта, фәнни-техник прогресс, илдә демократик җәмгыятьнең барлыкка килүе белән бәйле. Әлеге күренешләр җәмгыятьнең матди һәм рухи тормышка бәйле барлык өлкәләренә дә сизелерлек тәэсир итә. Без моны тикшеренүләрдән чыгып дәлилли алдык.

Статистик яктан нәтиҗә ясаганда, хәзерге башкорт телендә Интернет челтәре (28%), белем бирү белән бәйле (17%), кием-салым атамаларын аңлаткан рус-европа алынмаларының (13%) башка тематик төркемнәргә караганда күбрәк булуын ачыкладык. “Киске Өфе”, “Йәшлек”, “Башҡортстан” газеталарын, “Ағиҙел”, “Аманат”, “Башҡортстан ҡыҙы” чыганакларын тикшергәндә, алынмаларга иң бай газета “Киске Өфе” булуы ачыкланды (57%).

Хезмәтебезне башлар алдыннан, башкорт телендәге вакытлы матбугатта алынмаларның урынын һәм ролен барлау һәм аларны тематик төркемнәргә туплап өйрәнүне максат итеп куйган идек. Максатыбызга ирештек дип саныйбыз һәм алга таба әлеге теманы тагын да тирәнрәк өйрәнергә исәплибез.

Әдәбият

1. Брайант Д. Основы воздействия СМИ. – М.: Вильямс, 2001. – 233 с.
2. Гарипов Т.М., Емалетдинов Ф.Д., Емалетдинова З.А. Краткий русско-башкирский словарь иноязычных заимствований. – Уфа: Вагант, 2006. – 361 с.
3. Закирьянов К.З. Сопоставительная типология русского и башкирского языков. Фонетика, лексика и фразеология. – Уфа: РИО БашГУ, 2002. – 212 с.

ИСКЛЮЧИТЕЛЬНЫЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ НА СОВРЕМЕННОМ ИВРИТЕ

Сафарова Г., аспирант Национальной Академии Наук Азербайджана, Институт Истории им. Аббасгулу Ага Бакиханова

На иврите это существительное называется «шем эцем» и буквально переводится как «название вещи». На иврите существительные изменяются не только по количеству, но и по роду. То есть, чтобы классифицировать существительные по роду и количеству, необходимо знать категорию рода [4: 7-10]. В иврите существительные делятся на две родовые категории: женский и мужской. Есть 4 окончания, указывающие на то, что существительное женского рода [1]:**◌ָה (каматс ẋэй). ◌ֶ◌ֶת (е-е-т). ית (и-т). ות (у-т)**

Если какое-либо существительное в единственном числе оканчивается на любое из этих окончаний, то это существительное считается женского рода [3: 12-15]. Например, *מוֹרָה, תַּלְמִידָה, כִּתָּה, הַצָּגָה*. Произношение: Мора, талмида, кита, хацага. Перевод: Учитель, ученик, класс, выступление. *מִרְפֶּסֶת, דֶּלֶת, מַחְבֶּרֶת*. Произношение: Мирпесет, делет, махберет. Перевод: Балкон, дверь, тетрадь. *מְכוֹנִית, שַׂחְקָנִית, גְּרָפִיקָאִית*Произношение: мехонит, сахканит, графикаит. Перевод: Машина, актриса, графический архитектор. *תַּרְבּוּת, חֲנוּת, יַלְדוּת* . Произношение: Тарбут, ханут, ялдут. Перевод: Культура, магазин, детство.

Определенной концовки в этом направлении нет, то есть, кроме 4-х перечисленных выше концовок, все остальные окончания указывают на мужской пол. Например,*סֵפֶר, תַּלְמִיד, מוֹרֶה, חָבֵר*. ***Произношение:*** *Сефер, талмид, море, хавер.* ***Перевод:*** *Книга, ученик, учитель, друг (участник)* [6: 3-6].

На иврите исключительные существительные называются ⟨רבים יוצאים מן הכלל⟩ (рабим йотсим мин ха’клал) или ⟨שמות עצם יוצאים מן הכלל⟩ (шмот ецем йоцим мин ха’клал). Есть определенные существительные, которые в мужском роде принимают суффикс множественного числа женского рода (וֹת - от) или наоборот, в то время как существительные женского рода принимают суффикс множественного числа мужского рода (ִים - им), когда они стоят во множественном числе [2: 32]. Например, *ארון – ארונות*. Произношение: Арон – Аронот. Перевод: Шкаф – шкафы. Хотя при добавлении частей тела в паре принимает окончание -айм (יים), оно входит в группу исключительных существительных и находится в женском роде: *עַיִן – עֵינַיִם*. Произношение: Айн – эйнайим. Перевод: Глаз – глаза. За исключением Ватикана, почти все названия городов и стран в женским роде.

Например, *ניו-יורק*. Произношение: Нью-Йорк. Перевод: Нью-Йорк. Существительные женского рода в единственном числе, но при добавлении имеют окончание множественного числа мужского рода (-им): *ביצים – ביצה*. ***Произношение:*** *Бейца – бейцим.* ***Перевод:*** *Яйцо – яйца.* Существительные мужского рода в единственном числе, но при добавлении принимают окончание женского рода во множественном числе (- от):*רחובות – רחוב* . Произношение: Рехов – реховот. Перевод: Улица – улицы.

На иврите есть существительные, которые принимаются как в мужском, так и в женском роде, то есть мы можем принимать эти существительные в обоих родах и вольны выбирать род прилагательного, которое мы используем рядом с ними. Обратим внимание на один момент: упомянутое нами правило относится к единственному падежу этого существительного. Например, *סכינים – סכין*. Произношение: Сакин – сакиним. Перевод: Нож – ножи.

Поэтому, хотя это слово дано в женском роде (נפלה שכין ושחטה) в Мишне и Тосефте, книгах еврейских религиозных заповедей, в Талмуде оно употребляется в мужском роде (סקין שנפגם). Поэтому обе родовые формы этого имени сохраняются.

גרביים – גרב **.** Произношение: Герев - гарбайим. Перевод: Носок – носки.

В июне 2021 года Академия иврита решила, что это слово может использоваться как в женском, так и в мужском роде. Существительные на иврите, принадлежащие к северо-западной ханаанской ветви семитской языковой семьи, их родовые и количественные категории, особенно существительные исключительного характера, всегда были в числе актуальных вопросов, и эта тема сохраняет свою актуальность и в наши дни [5: 3]. В целом следует отметить, что при изучении любого языка исследования, проводимые в этом направлении, повышают эффективность обучения, помогают готовить специалистов с высоким интеллектом, способствуют формированию у студентов способности к научному исследованию и обобщению.

Литература

1. Существительные единственного числа https://www.limud-ivrit.com/urok-1

2. רחל דניאל, לאה סקיבא, גילה פרייזלר, מירי קמר, דיבורים דיבורים, בית החוצהא של האוניברסיט העברית בירושלים, ת"ד 24130, ירושלים 2002, ע"ם 264

(Rachel Daniel, Leah Skiva, Gila Preisler, Miri Qamar, “Diburim, Diburim”, Beyt Hahochaa shel Hauniversita Haivrit, Tevat-Doar 24130, Yerushalaym, 2002).

3. מאירה מעדיה, להצליח בעברית א למתקדמים, נדפס בישראל בשנת תש"ע, 2009

(Meira Maadia, "To succeed in Hebrew-Aleph for beginners", P.O.Box 7533, Ramat-Gan 52175, ISRAEL, 12/3 Rimalt st., Ramat Gan, 52281, Printed and Published in Israel 2009. ISBN: 978-965-7493-00-7).

4. מאירה מעדיה, להצליח בעברית ב למתקדמים, נדפס בישראל בשנת תש"ע,2009

(Meira Maadia, "*To succeed in Hebrew-BET-Advanced Level"*, P.O.Box 7533, Ramat-Gan 52175, ISRAEL, 12/3 Rimalt st., Ramat Gan, 52281, Printed and Published in Israel 2009. ISBN: 978-965-7493-05-2).

5. מאירה מעדיה, להצליח בעברית ג למתקדמים, נדפס בישראל בשנת תש"ע,2009

(Meira Maadia, "To succeed in Hebrew-GIMMEL-Advanced Level", P.O.Box 7533, Ramat-Gan 52175, ISRAEL, 12/3 Rimalt st., Ramat-Gan, 52281, Printed and Published in Israel 2009, ISBN: 978-965-7493-06-9).

6. מאירה מעדיה, להצליח בפועל ובתחביר, נדפס בישראל בשנת תש"ע,2009

(Meira Maadia, "To succeed in Hebrew-Verb and Syntax", P.O.Box 7533, Ramat-Gan 52175, Israel, 12/3 Rimalt st., Ramat Gan, 52281, Printed and Published in Israel 2009. ISBN: 978-965-7493-11-3).

ТРУДНОСТИ В ОБУЧЕНИИ ЛЕКСИКЕ И ФОРМИРОВАНИИ ЛЕКСИЧЕСКОГО НАВЫКА НА СРЕДНЕМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ

Сафина С., КФУ, студент III курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

В современном образовании вопросы, связанные с эффективным развитием лексических навыков учащихся среднего этапа образования, остаются одним из наиболее актуальных направлений исследований. Несмотря на значительные усилия преподавателей и методистов, многие учащиеся испытывают трудности с освоением новой лексики и последующим использованием ее в речи. В данной статье мы анализируем основные проблемы, возникающие при обучении лексике на среднем уровне образования, и даем практические рекомендации по их решению на основе современных методов обучения и психолингвистических подходов.

Важно рассмотреть такое понятие, как лексический навык. Формирование лексического навыка является одним из фундаментальных этапов в изучении иностранного (английского) языка.

Лексический навык – «это автоматизированное действие по выбору лексической единицы адекватно замыслу и в соответствии с нормами сочетания с другими единицами в продуктивной речи, а также автоматизированное восприятие и ассоциирование со значением в рецептивной речи» [1: 121]. Следуя из определения, можем прийти к выводу о том, что лексический навык — это способность правильно и эффективно использовать словарный запас языка, включающий в себя умение правильно понимать иностранную речь, а также использовать разнообразные слова и фразы для выражения своих мыслей.

Согласно Пассову, успешная реализация высокого лексического навыка определяется качеством речевых единиц, используемых в речи учащегося. «При овладении речевыми единицами разных уровней учащиеся сталкиваются с разными трудностями: морфологические, синтаксические, логико-синтаксические» [3: 536]. Таким образом, успешное формирование лексического навыка у детей позволяет с легкостью справиться с этими трудностями, а иногда и вовсе избежать их.

Формирование лексических навыков играет ключевую роль в развитии коммуникативных навыков учащихся в средних классах. Широкий словарный запас позволяет учащимся более точно и эффективно выражать свои мысли и идеи, понимать собеседника.

Влияние формирования лексического навыка на формирование коммуникативного навыка проявляется в следующем:

1) Богатый словарный запас позволяет учащимся использовать в речи разнообразные слова и выражения, что дает возможность учащимся наиболее четко и полно выражать мысли на иностранном языке.

2) Одним из главных показателей высокого уровня владения лексическим навыком является уверенное общение на иностранном языке. Формирование лексического навыка позволяет обрести учащимся коммуникативную самоуверенность.

По мере изучения иностранного (английского) языка обучающийся может столкнуться с различными проблемами в процессе формирования лексического навыка. На среднем этапе обучения лексическая база обучающегося значительно расширяется в сравнении с начальным этапом. Обучающемуся приходится овладевать новыми списками слов, изучать и использовать в речи способы словообразования и т.д. Одной из проблем в формировании лексического навыка у обучающегося являются трудности в запоминании слов и словосочетаний. В ходе нашей работы нами были выделены следующие проблемы, возникающие в процессе формирования лексического навыка:

1. Недостаток использования метода наглядности. Несмотря на то, что наглядные материалы наиболее актуальны для начального этапа обучения, для среднего и даже продвинутого этапа обучения наглядные материалы являются не менее полезными в процессе обучения.
2. Отсутствие предметно-умственных действий с ново изученной лексикой. При изучении новой лексики для обучающегося важно взаимодействие с предметом или образом нового слова, что позволяет намного быстрее запомнить новую лексику.
3. Ограниченный объем памяти у обучающихся. На сегодняшний день, в эпоху бесконечного потока информации, у нынешнего поколения школьников сильно страдает объем памяти. Они с трудом запоминают большой объем новых слов и словосочетаний.
4. Отсутствие заинтересованности обучающегося в изучении и запоминании новой лексики. Это может быть связано с отсутствием понимания важности запоминания новых слов, недостатка практики, недостаток поддержки со стороны учителя и/или родителей.

Таким образом, основными трудностями в формировании лексического навыка являются запоминание большого количества лексических единиц, понимание значений слов и выражений в контексте, а также усвоение правильного произношения и

употребления слов или выражений в различных ситуациях. Также могут возникнуть трудности в использовании новой лексики в устной и письменной речи иностранного (английского) языка.

Литература

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. А35 Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: Издательство ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Dellar H., Walkley A.Teaching Lexically (principles and practice) – Delta publishing, 2016.
3. Пассов Е.И., Кузовлева Н.Е. Основы коммуникативной теории и технологии иноязычного образования: методическое пособие для преподавателей русского языка как иностранного. – М.: Русский язык. Курсы, 2010. – 568 с.

ПОЛИЛИНГВАЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНТОВ

Сафиуллин А., НЧИ КФУ, магистрант 1 курса
Науч. рук. – канд. физ.-мат. наук, доц. Валиев Р.А.

Основным вектором полилингвального образования в Республике Татарстан является образование на нескольких языках (родном, русском, иностранных), приобщение обучающихся к культурному многонациональному богатству народов Татарстана, Российской Федерации и мира, знакомство школьников с достижениями отечественной и мировой культуры, воспитания их в духе взаимоуважения, международного согласия. Владение иностранными языками представителей нового поколения граждан России способствует интеграции нашей страны в международное экономическое и социокультурное мировое сообщество. В этой связи профессиональная подготовка учителей новой формации становится одной из первоочередных задач высшей школы. Формирование профессионализма учителя основано на сочетании традиционных и инновационных компонентов, что диктует необходимость обновления контентного наполнения профессионально-методической подготовки студентов (языковой, методический, социокультурный, организационный, управленческий).

Поликультурность сегодня наряду с информационной и коммуникативной компетенциями, определена мировым образовательным сообществом как базовая компетенция образования и является одной из главных направлений формирования мирового образовательного пространства.

Отечественные и зарубежные исследователи активно изучают современные тенденции в образовании, разрабатываются новые подходы, предлагаются педагогические методы и средства, способствующие формированию профессиональных компетенций и развитию познавательной творческой активности с учетом специфики культурологических, индивидуальных и психолого-педагогических особенностей обучения.

Сегодня остро назрела необходимость изучения особенностей процесса обучения в полилингвальной образовательной среде. Педагогическое обеспечения этого процесса, основано на разработки конкретного содержания, способов его реализации в системе педагогического обеспечения с учетом поликультурных и полилингвальных реалий современного профессионального образования. Под педагогическим обеспечением понимается многоуровневый процесс, развития совокупности его компонентов,

включающих в себя целеполагание, содержание образования, личностные ресурсы субъектов образовательного процесса, взаимодействие преподавателей и студентов как субъектов образовательного процесса, разработку способов и технологий, направленных на достижение поставленной цели. То есть это процесс перехода возможностей в реальность через разработку педагогических средств и способов, необходимых для положительной результативности процесса обучения.

Социально-экономическая необходимость процесса обучения ставит перед аналитиками, просветителями и образовательными учреждениями задачу обнаружения наиболее эффективных способов и методов передачи информации, дающих возможность к более качественному формированию у обучающихся профессионально значимых компетенций. Обучающиеся, владеющие двумя и более языками, не только в пределах повседневного общения, но и на уровне профессиональной и творческой деятельности, более востребованы на рынке труда. Они действуют с более высокой степенью мобильности, более креативны и обладают повышенной коммуникабельностью.

Нынешние тенденции в системе профессионального образования обозначены новым форматом: расширяющимся поликультурным взаимодействием субъектов образовательного процесса. Перед преподавателями техникумов, колледжей ставятся задачи процесса обучения – это реализация потребностей, установок, интересов, мотивов субъектов образовательной деятельности как равноправных партнеров. Главной задачей преподавателя является стимуляция интеллектуальной и эмоциональной активности обучающихся с учетом специфики языковых, этнокультурологических и личностнопрофессиональных особенностей субъектов обучения. Преподавателю следует способствовать поиску собственной индивидуальности и активизации личностно-профессионального развития обучающихся.

Главным составляющим элементом поликультурного образования является билингвальное обучение. Билингвальное обучение – это преподавание одного или нескольких предметов учебной программы на иностранном языке.

В течение текущего процесса, понимание студентами роли полиязыковой системы образования, подразумевающей расширения знаний о достижениях родной и интернациональных культур, осознание собственной национальной принадлежности, развитие знаний в глобальном понимании родного и иностранных языков, овладение дальновидением межкультурного взаимодействия,

составляет необходимость пересмотра целей языкового образования, а именно, дефицит формирования и развития полилингвальной культуры, под которой понимаем сложное интегральное личностное образование, включающее когнитивный, ценностный и деятельностный компоненты, характеризующиеся определенным уровнем языковых, лингвострановедческих, культуроведческих компетенций, ценностным отношением к языкам и культурам народов-носителей изучаемых языков и к своему родному языку и культуре, активной креативной, коммуникативной деятельностью.

Литература

1. Бейсханова С.А., Магауина С.А. Полиязычное образование как инструмент становления компетентного специалиста // Вестник ТГПУ. – 2013. – 9 (137) – С. 90–92.

2. Хажгалиева Г.Х. Полилингвальность как основа современного образования // Лингвистические исследования и лингвистическое образование в Оренбуржье: материалы регион. студ. научн.-практ. конф. с междунар. участием. – Оренбург: Изд-во ГБУ РЦРО, 2016. – С. 266–269.

ТАТАР ҺӘМ БАШКОРТ ДИАЛЕКТЛАРЫНДА НИГЕЗЛӘР КУШЫЛУ ЫСУЛЫ БЕЛӘН ЯСАЛГАН ИСЕМНӘР

Сафиуллина Г., КФУ, 1 курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Салахова Р. Р.

Галимнәр хәзерге тюркологиядә көнүзәк мәсьәләләрнең берсе буларак сүз ясалышын, шул исәптән диалект сүзләр ясалышын өйрәнүне дә атыйлар [3: 3]. Проблема актуаль, күп аспектлы, әмма диалекталь сүзләр нигезендә ул өйрәнелмәгән, диярлек. Мәкаләбез кысаларында сүзләр (нигезләр) кушылу ысулы белән ясалган кушма исемнәрне ике тугандаш – татар һәм башкорт телләре мисалында тикшерәбез.

Лингвистикада нигезләр кушылу ысулы турында “ике яки сирәк кенә берничә гади нигезнең бер сүз булып кушылуыннан гыйбарәт, һичшиксез, телнең теләсә нинди берәмлекләрендәге кебек, кушма сүзләрнең компонентлары арасында үзара бәйләнешләр бар, бу хәл компонентларның грамматик табигатеннән һәм лексик эчтәлегеннән чыгып сайлап алынуында чагыла” дигән мәгълүмат бирелә [4: 192]. Алга таба төрле бәйләнеш нигезендә ясалган кушма сүзләрне конкрет мисаллар җирлегендә карарбыз.

Компонентлары тезүле бәйләнештә булган кушма сүзләр гадәттә куш (парлы) сүзләр буларак билгеле; татар телендә дә, башкорт телендә дә алар сүз байлыгының шактый зур өлешен тәшкил итәләр. Куш сүзләрнең компонентлары тигез хокуклылар һәм бер-берсенә бәйле түгел. Мондый сүзләр борынгы чорлардан ук барлыкка килгәннәр, шуңа күрә диалекталь лексикада да аларның саны шактый. Мисалларга тукталыйк:

Дәwәт-тамаҗса – татар диалектының урта диалект дигән төркеменең түбән кама керәшеннәре сөйләшендә бу сүз хәситә белән тамаксадан торган комплекслы бизәнү әйберен аңлата [5:165], ягъни ике диалекталь сүз тезүле бәйләнешкә кереп куш сүз хасил иткәннәр, яңа сүзнең мәгънәсе беренче һәм икенче компонентның мәгънәләре суммасына тигез.

Башкорт диалектларында да мондый очракларны күрергә була. Мәсәлән:

Апһын-әзе – башкорт диалектының көньяк-көнчыгыш төркеменең кызыл сөйләшендә бу сүзе “килен-ҡәйнә” дигәнне белдерә [2: 23]. Ягъни сүзнең тулаем мәгънәсе (килен-каенана) компонентларның суммасына шулай ук тигез була.

Компонентлары иярткле бәйләнештә булган сүзләр татар һәм башкорт диалектларында саф кушма сүз буларак та, тезмә сүз буларак та формалаша алалар. Аерым мисалларга мөрәҗәгать итик:

Зәңгәрбаш – синеголовик [5: 200]. Бу үсемлек атамасы мишәр диалектының чистай сөйләшендә очрый. Ул ике компоненнтан тора, компонентлар арасында иярткле бәйләнешнең атрибутив төре урнашкан.

Башкорт телендәге лексикографик чыганакка карыйк:

Таштабаҡ (ҡыҙыл, әйек-һаҡмар) – тарелка [2: 310]. Аңлашыла ки: аталган сүз көнчыгыш диалект төркеменең кызыл сөйләшендә, көньяк диалектның әйек-сакмар сөйләшендә тәлинкә дигән мәгънәдә йөри. Сүз *таш* һәм *табаҡ* компонентларыннан ясалаган, арада иярткле бәйләнешнең атрибутив төре урнашкан.

Тезмә сүз буларак формалашкан түбәндәге сүзләрдә дә иярткле бәйләнешнең артибутив төре күзәтелә: *оло сырга* (Урта диалектның түбән кама керәшеннәре сөйләшендә тәңкәләр тагып челтәрләп эшләнгән алка (серьги с подвесками) [5: 594]); *суҡыр серки* (башкорт диалектының төньяк-көнбатыш төркеменә карый) [2: 283]; *ҫары сискә* – бәпембә (одуванчик); *бесәй бәрәмәсе* – бесәй табаны (просвирняк); *айаҡ ыуылдығы* – балтыр (икры ног); *әпәй асыҫы* – әсетке (закваска). Кайбер кушма сүзләрне диалекталь вариантта гына очратырга мөмкин, мәсәлән, башкорт телендә соңрак килеп утырган башҡортларның диалектта *әтәмбәй башҡорт* дигән атамасы бар, әдәби телдә андый атама сакланмаган, ул *һуңырак килеп ултырған башҡорт* формасында гына кулланыла.

Иярткле бәйләнешнең объект бәйләнеше түбәндәге диалекталь сүздә күзәтелә: *иташар* (татар теленең мишәр диалектының чистай керәшеннәре сөйләшендә христианнарның ураза беткән көннәре атамасы) [5: 219].

Иярткле бәйләнешнең хәл бәйләнеш төре урнашу хисабына ясалган кушма сүзләрдән татар диалектларында очрый торган *алчүпрәк* (татар телендә урта диалектның нократ, нагайбәк керәшеннәре сөйләшенә карый), *алҗапма* (урта диалектның тау ягы, минзәлә сөйләшләрендә; мишәр диалектының хвалын, чүпрәле сөйләшләрендә очрый); *күршебабай* (башкорт диалектының төньяк-көнбатыш сөйләшләрендә ирләргә ихтирамлы мөрәҗәгать формасы буларак очрый) кебек сүзләрдә күзәтелә.

Күп кенә мондый сүзләрнең бәйләнешен төгәл билгеләүгә сүзнең этимологиясе ачыкланмаган булу комачаулык итә. Мәсәлән:

- *Бөйерташ* – татар диалектының урта диалект дигән төркеменең пермь сөйләшендә *чуерташ* (крупная галька) мәгънәсен

аңлата [5: 131]. Биредә беренче компонентның (*бөер)* кеше әгъзасы (почка) сүзенә нисбәтле дип алсак (метафорик мәгънә), икенчесенең *таш* сүзе булуы ачык күренә. Аның әдәби телдәге *чуерташ* вариантының килеп чыгышы хакында мәгълүматлар юк. Р. Әхмәтьянов фикеренчә, әлеге сүзнең этимологиясе төгәл билгеле түгел [1: 451]. Башкорт теленең көньяк диалектындагы тук-соран сөйләшендә бу сүз *суйынташ* буларак кулланыла [2: 238]. Моннан тыш, *ҫороҡорт* – әре ҡорт (трутень) сүзләре дә нигезләр кушылу ысулы белән ясалган кушма сүзләрнең ачык мисалы булып тора. Мисаллардан күренгәнчә, диалекталь сүзләрнең структурасы әдәби телнеке белән туры килмәскә дә мөмкин, мәсәлән, соңгы мисалда без *сорыкорт* сүзенең саф кушма сүз булуын, әдәби телдәге *әре корт* мисалының тезмә сүз булуын күрәбез. Киресенчә дә булырга мөмкин, мәсәлән, диалектта *ҫоңҡолдауыҡ* – әдәби телдә – һөҙһөт (удод).

Нәтиҗә ясап әйткәндә, татар һәм башкорт диалектларында кушма сүзләрнең байлыгы, төрлелеге игътибарны җәлеп итә. Татар һәм башкорт сөйләшләрендәге кушма сүзләрнең ясалыш үзенчәлекләрендә уртаклыклар күзәтелсә дә, төзелеше ягыннан аерымлыклар да юк түгел. Татар диалектларында нигездә саф кушма сүзләр еш күзәтелсә, башкорт телендә парлы һәм тезмә сүзләр өстенлек алган. Мәкалә кысаларында һәрберсенә аерым тукталу мөмкинлеге булмау сәбәпле, без кайбер очракларга гына тукталдык. Ясалма диалекталь сүзләрнең ясалыш һәм төзелеш үзенчәлекләрен тугандаш телләре белән чагыштырып өйрәнү, телдә сүзләр ясалышы, аерым алганда, кушма сүзләр ясалышындаг күр кенә мәсьәләләрне ачыкларга мөмкинлек бирәчәк. Алга таба фәнни эшебезне шул юнәлештә дәвам итәргә ниятлибез.

Әдәбият

1. Әхмәтьянов Р. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. II том (М – Я). – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. – 567 б.

2. Башҡорт теленең диалекттары һүҙлеге (Рәсәй Фәндәр академияһы. Өфө фәнни үҙәгенең Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты) / Төҙ.: Дилмөхәмәтов М.И., Нәҙерғолов У.Ф., Сабирйәнова С. Ғ., Гәрәева Ғ.Ғ. – Өфө: “Китап”, 2002. – 432 б.

3. Гайнетдинова А.С. Словообразование имен существительных в тоболо-иртышском диалекте сибирских татар: дис. … канд. филол. наук. – Тюмень, 2005. – 168 с.

4. Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Ф.М. Хисамова. – Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – Т. I. – 512 б.

5. Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз. Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 839 б.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ СВЯЗНОЙ РЕЧИ НА СРЕДЕНЕЙ СТУПЕНИ ОБУЧЕНИЯ (НА ПРИМЕРЕ СЛОВ-СВЯЗОК)

Сахабиева Я., КФУ, студент IV курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

По-моему слова-связки были, есть и будут актуальны всегда. Ведь они нужны, как в живом общении, так и в письменной, научной работах. Порой не хватает даже знание лексики и грамматики на хорошем уровне, может казаться что в тексте все равно чего-то не хватает, как будто предложения не связаны между собой. Бывает непросто выразить свои мысли доходчиво лаконично и связанно, когда мы общаемся вживую, пишем письма или рассказываем истории. И именно в такой момент приходят на помощь слова-связки.

Что же такое слова-связки, как и для чего они используются.

Linking words — это соединительные элементы, которые используются для логического перехода от одной мысли к другой. Они делают речь или письмо более понятными для англоязычного читателя. По-другому их называют discourse markers — разговорными маркерами, соединяющими обороты речи. Связующие слова могут использоваться как отдельные слова или состоять из нескольких слов и выражаться фразами. Могут относится к разным частям речи и ставиться в разных частях предложения. Они нужны для того чтобы сделать речь понятной, логичной и красивой.

Цель использования слов-связок в английском языке заключается в том, чтобы установить логическую связь между разными частями предложения или текста. Они помогают объединить идеи, создать плавные переходы, организовать информацию и уточнить ее. Кроме того, слова-связки могут использоваться для создания стилистических эффектов и добавления эмоциональной окраски к тексту.

Таким образом слова-связки очень нужны в речи для её обогащения и связывания предложений. При помощи этих слов мы можем добиться последовательности мыслей, подведения выводов и правильной структуры в тексте.

Когда мы говорим об обучении детей иноязычной речи, слова-связки могут стать вспомогательным элементом. Ведь это не просто набор непонятных слов или фраз, они могут относиться к разным частям речи и делятся на разные виды в зависимости от темы и использования. Их можно разделить на описание целей, выражение мнений, акцентирование внимания, перечисление фактов, добавление

новой информации, противопоставление, сравнение и многое другое, а также для введения или заключения.

В английском языке можно легко перепутать слова-связки и вводные конструкции. Они так похожи, но выполняют разные функции и у них разные грамматические характеристики.

Вводные конструкции используются для введения новой информации в предложении и выделяются запятыми.

Примеры вводных конструкций:

- "As a result,..." (В результате,...)
- "In conclusion,..." (В заключение,...)
- "However,..." (Однако,...)
- "Furthermore,..." (Более того,...)
- "On the other hand,..." (С другой стороны,...)

Слова-связки (linking words) нужны для связывания и организации информации в предложении. Они используются для выражения отношений между идеями и помогают создать логическую структуру текста.

Примеры слов-связок:

- "and" (и)
- "but" (но)
- "however" (однако)
- "therefore" (поэтому)
- "in addition" (вдобавок)
- "on the other hand" (с другой стороны)

Если рассматривать использование слов-связок, то можно выделить несколько преимуществ и недостатков.

Литература

1. https://englex.ru/linking-words/
2. https://studfile.net/preview/9713288/page:40/

ПОЛИЛИНГВАЛЬНОСТЬ КАК ФАКТОР СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ситдикова М., МБОУ «Средняя школа №52», IX класс
Науч. рук. – канд. пед. наук, учитель русского языка и литературы Сафиуллина Ч.Н., учитель русского языка и литературы Дердизова К.Ю.

Глобализация мира – явление неоднозначное. С одной стороны, она объединяет народы в хозяйственной деятельности, разрушает исторические барьеры между народами, психологию провинциализма, узкого национализма, с другой – несет угрозу стирания этнического и культурного своеобразия народов.

В настоящее время воспитание подрастающего поколения в духе мира и культурного согласия становится одной из важнейших задач системы образования, призванного способствовать формированию свободной личности, способной существовать в современной поликультурной среде, осознающей свою культурную идентичность, но обладающей умениями мирного сосуществования с людьми других культур.

Модернизация школьного образования связывается, прежде всего, с качественным обновлением содержания и обеспечением его развивающего культуросообразного характера. В связи с этим особое внимание уделяется созданию условий для развития творческого личностного потенциала учащегося и расширению возможностей современного углубленного образования, в том числе и языкового. В рамках углубленного языкового образования такие условия складываются в процессе обучения на полилингвальной основе. Между тем в последние годы все чаще ведется обсуждение проблемы двуязычного обучения, подтверждается актуальность и прогрессивность данной технологии.

В начале XXI века двуязычное обучение рассматривается как весьма перспективное направление. Многие ученые выступают за введение двуязычного обучения иностранному языку и считают, что успех дела обеспечен, если увеличить количество полингвальных школ и классов.

Наиболее эффективный путь включения детей в родную этнокультуру – это изучение языка и литературы. Язык есть не только средство общения и выражения мысли, но и аккумуляция ценностей культуры. В языке отражается опыт народа, его история, материальная и духовная культура.

Полингвальное обучение позволяет осуществить глубокое проникновение в культуру другого народа, расширяет возможности

активного использования иностранного языка, что является предпосылкой успешной адаптации выпускников к условиям общеевропейского рынка.

Актуальность обучения на полилингвальной основе как базового компонента углубленного языкового образования определяется, прежде всего, всеобщей мировой тенденцией к интеграции в экономической, культурной и политической сферах, что в образовательной сфере обусловливает тенденцию к интеграции предметного знания, направленности на познание целостной картины мира.

С учетом этих тенденций обучение на полингвальной основе обеспечивает учащимся широкий доступ к информации в различных предметных областях, получение новой информации в соответствии с индивидуальными потребностями, возможности непрерывного образования, что в свою очередь создает дополнительные шансы конкурировать на общеевропейском и мировом рынке специалистов. Наряду с этим, обучение на полингвальной основе способствует совершенствованию общей языковой подготовки и владения иностранными языками в специальных предметных целях, углублению предметной подготовки и расширению сферы межкультурного обучения, а также повышению мотивации в изучении иностранному языку. Слово «полилингвизм» происходит от частички poli, что значит по-латыни «много», «множество», и слова lingua – «язык». Полилингвизм определяется, как способность владеть двумя или более языками. Полилингвист – человек, который может общаться как минимум на трех языках.

Образование, с одной стороны, должно способствовать осознанию человеком своих корней и определению места, которое он занимает в мире, и с другой – привить ему уважение к другим культурам. Изучение культуры сопредельных народов должно способствовать формированию чувств равенства, достоинства, нравственной культуры межнациональных отношений, обеспечивать культурный диалог представителей различных национальностей. Современное образование в условиях возрождения этнической культуры должно обеспечивать преемственность поколений, возрождение, сохранение и развитие родного языка и этнокультурной традиции в нравственном воспитании подрастающего поколения. Стратегия возрождения этнокультуры включает:

- признание роли родного языка; образование учителей на родных языках;

- развитие культуры, включая как содержательную составляющую, так и обеспечение материальными ресурсами;

- признание ценностей культуры в образовании.

Возрождение и сохранение этнической культуры в современных условиях становится возможным только в случае определения, сохранения и развития центральной темы культуры этноса, через её использование в повседневной педагогической практике, посредством системы образования. Формирование этнокультурной толерантности личности средствами литературы способствует решению важнейшей социальной задачи, направленной на обеспечение созидательного межкультурного диалога и мирного сосуществования представителей разных этнокультурных сообществ. Литература является в этом процессе действенным воспитательным средством, в «генетическом коде» которого отражается весь спектр эмоций, чувств и переживаний народа, его ментальность, ценности, лучшие духовные качества. Постигая художественные произведения разных этнических традиций сквозь призму собственного пережитого духовного опыта человек в состоянии понять другой мир, принять другого таким, какой он есть, сопереживать ему.

Литература

1. Бергер П. «Многоликая глобализация: культурное разнообразие в современном мире» / под ред. Питера Л. Бергера и Сэмюэля П. Хантигтона; пер. с англ. В. В. Сапова под ред. М. М. Лебедевой. – М.: Аспект Пресс, 2014. - 378 с.
2. Закон РТ «Об образовании» от 22.07.2013г. №68-ЗРТ. https://docs.cntd.ru/document/463304037
3. Об образовании в Российской Федерации // Собрание законодательства Российской Федерации. – 25.12.2023г.

ПОСЛОВИЦЫ О СЕМЬЕ В ВОСПРИЯТИИ НОСИТЕЛЕЙ РУССКОГО И КИТАЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Сунь Сюэин, КФУ, магистрант II курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Сафонова С.С.

Пословица – это букет цветов в языке, кристалл мудрости народа. Как отмечал М. Горький: «Пословицы кратки, но мудрость и чувства, которые они содержат, способны написать целую книгу» [2: 628]. Паремии русского и китайского языков характеризуются и языковой, и структурной, и смысловой красотой. Русские и китайские пословицы имеют много общего: они являются сосредоточием народной мудрости, большинство из них проистекает из народной жизни, мифов и легенд, исторических событий, литературных произведений, религиозных книг и т. д. Паремиологический фонд сопоставляемых языков отличают простота структуры, лаконичность слов и глубокая мораль. Однако между русскими и китайскими пословицами есть определенные различия и по смысловому содержанию, и по синтаксической структуре, что проистекает из особенностей культуры, ментальности, мировосприятия русского и китайского народа [3: 28].

В восприятии русских семья очень важна для человека, поскольку она дает силу и тепло. Люди не могут жить без семьи и несчастливы в жизни: *Земля без воды мертва, человек без семьи пустоцвет. Семья в куче – не страшна и туча.* В русской пословице *Человек без семьи, что дерево без плодов* [1: 21] акцентируется внимание на том, что человек без семьи несчастлив как красивое, но бесполезное дерево. Отметим также, что согласно представлениям русского народа без любви невозможно создать крепкую семью: *Где любовь и согласие – там и двор красен. Любовь да совет – на том стоит свет. Где любовь да совет, там и горя нет* [1: 26]. Как видно из этих паремий, в хорошей семье царят мир и гармония, любовь и совет. Крепкая семья основана на дружбе, взаимопонимании и хорошем отношении друг к другу.

Важным фактором счастливой и гармоничной семьи является любящая, добрая, заботливая мама: *Любящая мать – душа семьи и украшение жизни. Мать всякому делу голова. Куда мать, туда и дитя. Птица радуется весне, а младенец – матери. Лучше матери друга не сыщешь. При солнышке тепло, при матушке – добро.* Во многих пословицах русского языка подчеркивается значимость, незаменимость матери для детей: *Отцов много, а мать одна. Пчелки без матки – пропащие детки.*

Особая роль в русской семье отводится и воспитанию детей, чему способствуют такие приемы и модели, как любовь родителей к своим детям: *Дети – благодать наша. Свое дитя и горбато, да мило. Дитя хоть криво, да отцу, матери мило,* родительское слово, наставления, родительский пример, взаимоотношения между родителями и, безусловно, общая атмосфера в семье: *Родительское слово мимо (на ветер) не молвится. Каков отец, таков и сын. Каковы батьки-матки, таковы и дитятки. Изба детьми весела.*

Китайские паремии о семье также подчеркивают важность семейных уз и традиций: *家庭是我们的根* (Семья – дом, где хранятся наши корни) *千金难买一家宝* (Тысяча золотых монет не стоит одного семейного сокровища). В пословицах ***家和万事兴*** (В дружной семье всё получится) ***金**钱可以买“**房屋；但不能**买“**家庭**”* (За деньги можно купить дом, но не семью) акцентируется ценность семейного единства и взаимоподдержки.

В китайской культуре семья традиционно рассматривается как фундаментальная единица общества. В пословицах о семье находят отражение родственные связи и обязательства, уважение к старшим и забота о младших. При этом следует отметить, что они репрезентируются посредством метафор и символов, которые передают ценности и идеалы китайского народа: *孝敬父母如孝敬苍天* (Почитай своих родителей как небо) *手牵手，心连心* (Руки связаны, сердца объединены) *金窝银窝不如自己的草窝*(Каждая птица любит свое гнездо) *男人无妻家无主* (Мужчина без жены, как дом без хозяина) *女人无夫家无梁* (Женщина без мужа, как дом без балок).

Итак, в восприятии пословиц о семье русским и китайским народами много общего, однако имеются языковые особенности в передаче накопленных знаний и этнических взглядов. И русские, и китайцы придают огромное значение семье в обществе, которая среди традиционных ценностей занимает первое место.

Литература

1. Даль В.И. Пословицы русского народа. – М: Издательство Австрель, 2008. – 357 с.

2. Королькова А.В., Ломов А.Г., Тихонов А.Н. Словарь афоризмов русских писателей / под рук. А. Н. Тихонова. – М.: Рус. яз.- Медиа, 2004. – С. 627-630.

3. Чжан Сюнь. Представление о русской семье, отражённое в пословицах и поговорках // Актуальные проблемы лингвистики, переводоведения, языковой коммуникации и лингводидактики: XVI Всероссийская студенческая научно-практическая конференция с

международным участием, Красноярск, 20–21 мая 2016 года. – Красноярск: Сибирский государственный технологический университет, 2016. – С. 27-42.

БАШЛАНГЫЧ СЫЙНЫФЛАРДА ТУГАН (ТАТАР) ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ АУДИОВИЗУАЛЬ МАТЕРИАЛЛАР КУЛЛАНЫП, ЛЕКСИКАГА ӨЙРӘТҮ

Таһирова Л., КФУ, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Галиуллина Г.Р.

Белем бирү өлкәсендә аудиовизуаль (латин телендәге audire – ишетү + visio – күрү) материаллар төшенчәсе кысаларында ишетеп һәм күреп кабул ителә торган мәгълүматны тәкъдим итүдә кулланыла торган техник чаралар күздә тотыла. Әлеге чаралар кинофильмнар, диафильмнар, мультфильмнар, видеоязмалар һ.б.лар булырга мөмкин [1: 20-23]. Башлангыч сыйныф укучылары белән лексиканы өйрәнгәндә, укучыларның яшь үзенчәлекләрен исәпкә алып, мондый материал булып мультфильмнар хезмәт итә ала. Мисал өчен, рус телендә төп гомуми белем бирү оешмаларының татар төркемнәрендә укучыларның өченче сыйныфта “Антонимнар” темасы белән танышулары күздә тотыла. Без әлеге тема үтелгәндә, укучыларга Абдулла Алиш әсәре нигезендә эшләнелгән “Каз белән Аккош” мультипликацион фильмын карарга тәкъдим итәбез [2]. Эш түбәндәгечә корыла ала: иң элек, укучылар анимацион фильмның биш минутын карый. Алга таба, Каз һәм Аккош бәбкәсенә хас үзлек-хасиятләрне атарга кушыла. Мәсәлән:

Аккош бәбкәсе: көчле, җитез, актив, әнисе пешергәнне ашый, шөгыльләре күп...

Каз бәбкәсе: ...

Укучыларның Каз һәм Аккошка хас характеристикаларның капма-каршы булуын аңлавы көтелә, һәм алар антонимнар табып таблицаны тутырып бетерә. Укучылар тарафыннан әйтелергә тиешле антонимнар түбәндәгеләр:

- көчле – көчсез (зәгыйфь);
- җитез – әкрен;
- актив – пассив;
- әнисе пешергәнне ашый – әнисе пешергәнне ашамый;
- шөгыльләре күп – шөгыльләре аз.

Эш дәвамында укучыларның түбәндәге үзенчәлеккә дә игътибар итүләре шарт: антонимик берәмлекләр төрле сүз төркемнәренә карарга мөмкин. Таблица кысаларында антоним сыйфатлар да, антоним фигыльләр дә һ.б.лар да теркәлде.

Алга таба, укытучы мондый сораулар куя:

- Сезнең фикерегезчә ничек, Каз бәбкәсе кабаттан велосипедта йөри алырмы? Бәлкем аңа булышып булыр? Каз бәбкәсенә нинди киңәшләр бирергә була?

Укучылар үзләренең киңәшләрен яңгыраткач, мультфильмның калган өлеше карала. Биредә укучылар шуны күрә: Каз бәбкәсе көчле һәм җитез булып үсеп җитә, Аккош бәбкәсе аңа булыша. Өй эше буларак мондый бирем тәкъдим ителергә мөмкин: “Спорт белән дус булырга кирәк” темасына антоним сүзләр дә кулланып зур булмаган инша язып килегез. Әлеге эш шуның белән әһәмиятле: ул укучының белем-осталыкларны иҗади файдалана белүен, теманы яхшы үзләштерүен күрсәтә. Әгәрдә иншада антоним сүзләр урынлы һәм дөрес кулланылган булса, димәк укучы бу тел күренешенең асылын һәм әһәмиятен аңлаган, дигән сүз.

Шул рәвешле, башлангыч сыйныфларда лексиканы өйрәтүдә аудиовизуаль материалларны уңышлы кулланырга мөмкин. Безнең тарафтан аудиовизуаль материал берәмлеге – мультипликацион фильм нигезендә антонимик лексикага өйрәтү юлы күрсәтелде.

Әдәбият

1. Абашина А.В. Технические средства обучения на уроке музыки: аудиовизуальные средства обучения, комбинорованная видеоаппаратура // Chronos. – 2022. – Т. 7, № 8(70). – С. 20-23.

2. Татармультфильм. – URL: http://tatarmultfilm.ru/cartoons; (мөрәҗәгать итү вакыты: 16.02.2024)

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINA İCTİMAİ-SİYASİ AMİLLƏRİN TƏSİRİ

Təmrazlı G., ADPU, IV kurs tələbəsi

Dil – ancaq insanlara aid olan, özündə məzmun və eyni tip səslənmə (yazılış) qaydaları daşıyan şərti sistemdir. O, yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, dünya haqqında təsəvvür yaradan təbii intellektual sistemdir. Hər bir dil ayrılıqda dünya haqqında bilik, dünyanı görmək və anlamaq üçün vasitədir.

Hazırda Yer üzündə 7000-ə yaxın dil mövcuddur. Bunlardan yeddisi dünya dilləri hesab olunur: ingilis dili, ispan dili, ərəb dili, rus dili, fransız dili, alman dili, portuqal dili.

Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndələrinin dilin funksiyalarına dair təsnifatlarına nəzər salsaq, **Əbülfəz Rəcəblinin** dilin funksiyalarının təsnifatını aşağıdakı şəkildə verdiyini görərik : “İnsanın nitq fəaliyyətində dilin aşağıdakı funksiyalarından danışmaq olar: 1) ümumilikdə nəzərə alsaq, mədəniyyət və dil arasında əlaqə bəşəriyyətin ilk təşəkkül tapdığı dövrdən mövcuddur. Dil musiqi, ədəbiyyat, rəssamlıq, geyim, dini etiqad kimi mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Hər bir xalqın özünəməxsus, təkrarsız, əsrarəngiz mədəniyyəti vardır .

Dilin cəmiyyət və mədəniyyətlə dərin əlaqəsi var. O, fərdlərə düşüncələrini, inanclarını və mədəni dəyərlərini çatdırmağa imkan verən əsas ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edir. Dil vasitəsilə cəmiyyət normaları ötürülür, mədəni kimlik ifadə olunur. İnsanların danışıq tərzi onların sosial kontekstini, o cümlədən güc strukturlarını, iyerarxiyalarını və qrup dinamikasını əks etdirir.

Bundan əlavə, dil mədəni irsin formalaşmasında və qorunmasında həlledici rol oynayır. Dialektlər, idiomlar və dil ənənələri ortaq mədəni kimliyə töhfə verir. Öz növbəsində, sosial dəyişikliklər və mədəni inkişaflar dilə təsir edir, yeni ifadələr təqdim edir və ya mənaları dəyişdirir.

İctimai mədəniyyətin dəyişməsi və inkişafının dildə əks olunması daha geniş ictimai dəyişiklikləri əks etdirən linqvistik təkamülü əhatə edən nüanslı bir prosesdir. Burada nəzərə alınmalı bəzi aspektlər var:

1. Lüğətin Genişlənməsi: İnkişaf edən sosial anlayışları, texnologiyaları və tendensiyaları təsvir etmək üçün yeni terminlər və ifadələr meydana çıxır. Məsələn, texnoloji irəliləyişlər tez-tez yeni ixtiraları və ya hadisələri təsvir etmək üçün yeni sözlərin yaradılmasına səbəb olur.
2. Semantik dəyişikliklər: Mövcud sözlərin mənaları dəyişən mədəni münasibətlərə cavab olaraq transformasiyaya məruz qala bilər. Bu, ictimai hərəkatlardan, dəyərlərdəki dəyişikliklərdən və ya müəyyən ideyaların qavrayışlarından təsirlənə bilər.
3. İnklüziv Dil: İctimai mədəniyyətdəki dəyişikliklər çox vaxt daha

inklüziv dil tələbinə səbəb olur. Gender baxımından daha neytral, mədəni cəhətdən həssas və ya müxtəlif şəxsiyyətlərə hörmətlə yanaşmaq cəhdləri dil seçimlərinə təsir göstərə bilər.

4. Slenq və danışıq dili: Qeyri-rəsmi dil, məsələn, jarqon və danışıq ifadələri, çox vaxt gənclərin mövcud mədəniyyətini əks etdirir və daha geniş ictimai münasibətlərin göstəricisi ola bilər.

Ümumiyyətlə, dil ictimai mədəniyyətin daim dəyişən mənzərəsinə uyğunlaşan və onu əks etdirən dinamik bir varlıqdır. O, həm məhsulu, həm də ictimai norma və dəyərlərin davamlı inkişafına töhfə verir.

Dil, cəmiyyət və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə mürəkkəbdir, hər biri digərlərindən təsirlənir və təsirlənir. O, dinamik simbioz yaradır ki, burada dil sosial və mədəni dinamikanın həm əksi, həm də katalizatoru kimi çıxış edir.

Dil və mədəniyyət əlaqələrini izah edərkən tez-tez "dil mədəniyyətin güzgüsüdür" metaforasını işlədirlər. Əslində dilin güzgüyə bənzədilməsi təsadüfi deyil, çünki bizi əhatə edən sosial reallığı qəbul edərkən çox vaxt metaforik terminlərdən istifadə edirik, amma məsələnin həqiqət və ya yalan olması məcazın sərhədləri xaricindədir, çünki o, məsələnin bir tərəfini işıqlandırıb digərini kölgədə saxlayır. Hər bir dildə sözlər vasitəsilə real həyatda olan məfhum və ya predmetlər ifadə olunur [2: 122].

Dilin mədəniyyətdə öz əksini tapması və düşüncə tərzinə təsiri fikri birinci dəfə amerikalı linqvist və antropologist Eduard Sepir və onun tələbəsi, Benjam in Vorf tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onlar iddia edirdilər ki, bizim düşüncəmiz və dünyaya baxış tərzimiz məhz elə bizim dilimizdən irəli gəlir [1: 194]. Ümumilikdə nəzərə alsaq, mədəniyyət və dil arasında əlaqə bəşəriyyətin ilk təşəkkül tapdığı dövrdən mövcuddur. Dil musiqi, ədəbiyyat, rəssamlıq, geyim, dini etiqad kimi mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Hər bir xalqın özünəməxsus, təkrarsız, əsrarəngiz mədəniyyəti vardır.

Paradoksal haldır ki, dil mədəniyyətin anlayışına daxil olmaqla, həm də onunla fəal əlaqədə olur. Belə qarşılıqlı əlaqənin iki magistral istiqamətini qeyd etmək istərdim:

- Mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi dil onun inkişafını şərtləndirir
- Dil mədəniyyətin müstəqil substansiyası (Bütün əşya və hadisələrin ilkin əsası, mahiyyəti) olmaqla mədəniyyətlə fəal qarşılıqlı əlaqədə olur, onun xarakterinə və spesifikasına təsir edir, bir birini tamamlayırlar.

Dil mədəniyyətlə bir yerdə mənimsənilir (qavranılır). Dil həm də, mədəniyyətin inkişafına imkan yaradır, onun formalaşmasında iştirak edir, xarakterini cilalayır, istənilən danışıqda mədəniyyətin xüsusi funksiyasını yerinə yetirir və qoruyur.

Ədəbiyyat və məlumat üçün dil təkcə fikirlərin ifadə vasitəsi deyil, mövcudluq üsulu, estetik, bədii və spesifik təsir vasitəsi kimi əhəmiyyət daşıyır.

Sosial mədəniyyətin dəyişmə və inkişafını dildə əks etdirmək dinamik prosesdir. Dil sosial normalar, dəyərlər və tendensiyalardakı dəyişiklikləri əks etdirən bir güzgü rolunu oynayır. İnkişaf edən mədəni anlayışları ifadə etmək üçün yeni sözlər, ifadələr və linqvistik nüanslar meydana çıxır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə dil uyğunlaşır, sosial dəyişiklik və inkişafın incəliklərini formalaşdırır və əks etdirir.

Dil və mədəniyyətin inkişafında ictimai-siyasi amillər müstəsna bir rola sahibdir. Bir ölkədə hakim dilin inkişafı, siyasi stabilliyin və ictimai dəyişikliklərin bir nümayəndəsidir. Siyasi təsirlər dilin strukturasına, mənalarına və işlənməsinə təsir edə bilər, bu isə mədəniyyətin formalaşmasına və dəyişməsinə gətirib çıxara bilər.

Ədəbiyyat

1. Anderson S., Lightfoot D., The language organ: Linguistics as Cognitive Physiology, UK, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 284 p.
2. Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, Nurlan, 2003.
3. Şükürova A. Dil, təfəkkür və mədəniyyət əlaqəsi / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri . V Respublika elmi-praktik konfransının materialları (7-8 iyun 2012). Bakı: ADU, 2013, s. 122-123.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (Т.КЕҢЕСБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫ БОЙЫНША)

Темиргаликызы А., «Шәкәрім» университеті, магистрант,Семей қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғыл. жет. – филол. ғыл. канд., проф. Қадыров А.Қ.;
PhD док. Қасымова Ә.Ә.

Қазақ халқының ұлттық мәдениеті мен әдебиетінің қалыптасып даму кезеңінде өзіндік із қалдырып, әдебиет әлеміне өзгеше нақыш сыйлаған жазушыларымыздың бірегейі – Талғат Кеңесбаев. Жазушы қаламынан туған сан-салалы шығармалары қазақ халқының басынан өткерген тарихи кезеңінің, өз заманының көкейкесті мәселелерінің талай тылсым тұстарынан хабардар етеді.

Поэтика негізінен көркем шығарманың құрылысы және оның бейнелеуіш, көркемдегіш құралдарының эстетикалық жүйесі. А.Потебня: «Тіл – адамдардың қатынас құралы, көркемдік-эстетикалық құбылыс болғанымен, ол құрамдас үш бөліктен тұрады: сыртқы түр, ішкі түр, мағына. Сыртқы түр – сөздің дыбыстық, үндік жамылғышы, ішкі пішін – сөздің ең жақынэтимологиялық мәні, мағына – оның жалпы мазмұны» [1:22], – деп анықтама береді.

Г.О.Винокур: «Тіл қарым-қатынас құралы болумен қатар, ол күрделене келе поэтикалық сапаға ауысады» [2:16], – дейді. Сонымен поэтиканың негізгі қарастыратын нысаны – жазушының, не ақынның көркем шығармасындағы идеялық концепциясы мен оның шығармашылық лабораториясында пайдаланған әдіс-тәсілдерінің жүйесі, диалектикалық бірлігі мен байланысы болып табылады. Ал В.Жирмунский поэтиканың ауқымын өте кең ала отырып былай анықтама береді: «...шын мәнінде көркем шығарманың құрылымында барлық амал-тәсілдер бір-біріне ықпал етіп, бір көркемдік мақсатқа бағындырылады. Поэтикалық шығармада осы тәсілдердің бірлігін біз «стиль» дейміз» [3:35].

Осы орайда әдебиетімізге өзіндік қолтаңбасымен келген қаламгер Талғат Кеңесбаевтың шығармашылық жаңалығы, өзіндік үні, әлем әдебиетімен иық тірестіре алатын келбетімен өлшенеді деп айта аламыз. Талғат Кеңесбаев – қазіргі қазақ прозасындағы танымал жазушы. Талғат Кеңесбаевтың көпшілікке белгілі шығармалары – «Француз әтірінің иісі», «Гауһар», «Ұлу жылы», «Ақ марқа» повестері. Бұлар классикалық шығармаға айналған, уақыт жылжыған сайын жаңа ұрпақ – жас буынмен үндесіп, оқыла беретін нағыз жаңашыл хикаяттар. Жазушының көбірек қалам тартқан жанры – әңгіме. Оның

кез келген әңгімесі жинақы, шағын болғанымен көтерген проблемасы күрделі. Жазушы шығармаларының тіл көркемдігі де ерекше. Мысалы:

Күнді түн жұтты. Ай қашып, жұлым-жұлым қара кебін ішін кезіп кетті. Тоқтамайды толған ай. Нені іздейді? Жұлдыздарды ма? Тұнық түнгі аспанды ма? Жоқ әлде... («Қанден» әңгімесінен). Бұл мысалда прозалық шығармада табиғатты көркем шеберлікпен поэзия тіліне ұқсатып суреттеген. Қаламгер қолданған теңеулер де ерекше. Суреткердің бір ерекшелігі – кейіпкердің ішкі жан дүниесіне, оның мінезіне, иірімінің қалтарыс-бұлтарысына зер сала үңіледі. Мысалы:

Ертістің жон арқасы көкпеңбек. Құс қанатындай сусылдап ағып барады. Езуі ақ көбік. Аяғыма балдыр жабысты. Тіземнен суды кешіп бардым. Қатты ағын теңселтіп жіберді. Басым айналды. "Аман бол, Ертісімнің алтын балығы". Алақанымдағы балық шолп етіп суға түсті... Балағымнан су сорғалап, жағаға шықтым.

– Папа, неге жібердің суға, балалардың бәріне алтын балығым бар деп айттым. Енді мені өтірікші дейді ғой, - иығы селк-селк етті.

– Ұлым-ау, ұлым... («Қасқалдақтың қаны» әңгімесінен).

Бір шағын отбасының тіршілігі арқау болған осынау шағын әңгімеде тіршілігі ауыр, бейнет-тауқыметі мол тағдырлар көрініс береді. Тағы бір әңгімесі "Үйірін табар ма екен?", осы шағын әңгімесінде романға арқау болар сюжет бар. Бірақ әдеби шеберлігі шыңдалған жазушы осы қысқа ғана шығармасымен ақ әлемдік проблеманы қысқа ғана қайыра салған екен.

«Енді-енді босаға жұлдыз төмендеп, айналайын Күн-Ана көтерілерде шығыстан, қытай жақтан жарылыс үні шығатын болды». Бұл тек Семей жұртының қан жұтқан проблемасы емес, жалпы адамзаттың басына төнген қатер еді. Шыңғыстау бауырындағы алапат жарылыс, полигон зардабы – әңгімедегі негізгі идея.

«*Сенде тудым, сенде өлсем арманым не, Шыңғыстау. Бәрін де сеземін, бәрін де білемін. Дегелең жақтан қара құйын көтерілген кезде омыртқаңды опырып, жұлыныңды суырардай қиналасың қара нарым..!»*

Т.Кеңесбаев шығармаларының дені әлеуметтік бағыттағы проблемаларды көтереді. Қаламгер әңгімелерінде отбасы конфликті, өмірден баз кешкен адамның жай-күйі, өмірден өз орнын таба алмаған жанның қасіреті, жетім мен жесір трагедиясы, адамдық, адалдық... бәрі қамтылған. Талғат Кеңесбаев шығармаларында тарихи тақырып та кездеседі. Солардың бірі жазушының тарихи тақырыптағы алғашқы көлемді дүниесі – тәуелсіздік идеясы мен ұлттық сананы қалыптастыратын «Қараңғы түннің жұлдызы» шығармасы (Зуқа батыр Сәбитұлы) хикаяты. Жазушының көркем шығармаларынан тарихи

өмірдің сәулелі сәттерінің сан қилы құбылыстарын көреміз. Кеңесбаев әңгімелерінің көркемдік-поэтикалық арнасы мүлде бөлек. Оның шығармаларын оқи отырып, кейіпкерлерімен бірге образға еніп, сол баяндалған оқиға ішінде жүргендей боласың. Бұл қаламгердің шеберлігін көрсетеді, шығармаларына үлкен әлеуметтік, тарихи мәселелерді арқау етуінен. Сонымен қатар осы күрделі мәселелерді оқырман жүрегіне жеткізе білу де жазушыдан асқан шеберлікті, көркем тілді қажет ететіні даусыз. Қаламгер осы талаптардың үддесінен шыға білген.

Әдебиет

1. Потебня А. Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. – 342 с.
2. Винокур Г.О. Филологические исследования. – М.: Наука, 1990. – 447 с.
3. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Ленинград: Наука, 1977. – 404 с.
4. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: АН СССР, 1963. – 380 с.

СПЕЦИФИКА НЕВЕРБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Тимербаев И., КФУ, магистрант I курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Нурмухаметова Р.С.

Невербальный язык применялся еще с древних времен. Вопросы, связанные с данным видом общения по сей день остаются крайне актуальными. Многие компоненты невербальной коммуникации закрепились в национальных традициях, культуре тюркских народов и в течение длительного времени функционируют в жизнедеятельности общества. Впоследствии они стали константами (укоренившимися элементами) языковой картины мира. Данные элементы переходили в словесный язык, лексическую структуру языка, закрепившись в культуре народа. Они крайне важны для социальной коммуникации.

Невербальная коммуникация – это общение людей без использования слов, письменной и устной речи, это компонент эмоций, внешняя форма их существования и проявления. По В.П. Морозову невербальное общение отличается от вербальной лингвистической коммуникации следующими характеристиками: полисенсорная природа, т. е. реализация одновременно через разные органы чувств (слух, зрение, обоняние и др.); историческая древность по сравнению с вербальной речью; независимость от семантики речи (слова могут значить одно, а интонация голоса – другое); значительная непроизвольность и подсознательность; независимость от языковых барьеров; особенности акустических средств кодирования; особенности психофизиологических механизмов восприятия (декодирование мозгом) [2: 21].

Определено, что в роли постоянных выступают лишь экспрессивные коды основных эмоциональных состояний человека: радости, страха, гнева, внимания, удивления, презрения и др. Прочие методы невербального кодирования зависят от большого числа различных факторов. Среди них: общая ситуация общения; индивидуальные особенности проявления состояний каждым из участников общения; пол; возраст; степень значимости собеседников друг для друга; культурные и этнические нормы выражения индивидуальных особенностей личности.

Важно также затронуть семиотику. Она изучает знаковые системы. Именно семиотика занимается исследованием трансформации невербальных компонентов в лексическую структуру языка (лексический код). Особенно весомыми работами в области семиотики являются труды Г.Е. Крейдлина.

Г.Е. Крейдлин в своем труде [1] разделяет невербальную коммуникацию на 10 частных разделов, из которых формируется невербальная семиотика:

1. Паралингвистика (просодика).

2. Кинесика (наука о жестах и жестовых движениях, о жестовых процессах и жестовых системах).

3. Окулесика (наука о языке глаз и визуальном поведении людей во время общения).

4. Аускультация (наука о слуховом восприятии звуков и аудиальном поведении людей в процессе коммуникации).

5. Гаптика (наука о языке касаний и тактильной коммуникации).

6. Гастика (наука о знаковых и коммуникативных функциях пищи и напитков, о приеме пищи, о культурных и коммуникативных функциях снадобий и угощений).

7. Ольфакция (наука о языке запахов, смыслах, передаваемых с помощью запахов, и роли запахов в коммуникации).

8. Проксемика (наука о пространстве коммуникации, его структуре и функциях).

9. Хронемика (наука о времени коммуникации, о его структурных, семиотических и культурных функциях).

10. Системология (наука о системах объектов, каковыми люди окружают свой мир, о функциях и смыслах, которые эти объекты выражают в процессе коммуникации) [1: 22].

Несмотря на то, что в настоящее время есть много работ по данной тематике, остается недостаточно изученным вопрос о языковом отражении невербального поведения в культуре тюркских народов. На основании вышеизложенного можно сделать вывод, что целесообразным будет более детальное изучение области лексики, относящейся к невербальной коммуникации. Это обусловлено значимостью для формирования у людей, исследующих традиции и языки тюркских народов, навыков невербального общения и подробного изучения коммуникативной культуры.

Литература

1. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.

2. Морозов В.П. Невербальная коммуникация: Экспериментально-психологические исследования. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. – 528 с.

ЯШЬЛӘР ТЕЛЕН АҢЛЫЙСЫЗМЫ?

Тимофеева В., 131нче лицей, IX сыйныф
Фән. җит. Айнуллова Г. Н., Шәйхуллина Л.К.

Татар теленең яшәеше һәм аның киләчәге турында уйлансак, беренче чиратта, телебезнең көндәлек аралашу үзенчәлекләренә игътибар итәргә кирәк. Чөнки нәкъ менә сөйләм теле, аның яшәеш формалары тел үсешенә зур йогынты ясый да инде. Бүген күпләр замана яшьләренең сөйләмен аңлап җиткерми. Ул әдәби тел нормаларына якын тормый. Замана яшьләренең сүз байлыгы шулкадәр тиз үзгәреп, үсеп тора ки, әгәр шушы мохиттә кайнап яшәмәсәң, бу лексиканы аңлап, өйрәнеп бетерәм димә.

Соңгы елларда җәмгыятьтә телләр кулланышында шактый иркенлек, әдәби тел нормаларының сакланмавы, әдәби телгә куелган таләпләрнең үтәлмәве күзәтелә. Моңарча җәмгыятьне күп татар яшьләренең рус һәм татар телләрен кушып сөйләшү проблемасы борчыса, хәзер аларның сөйләше инглиз теленә охшап кала.

Эшнең гомуми максаты – «Яшьләр сөйләме». Бу тема бүгенге көндә дә актуаль, чөнки яңа замандагы сөйләмдә кулланылган, яшьләрнең сөйләмен серле иткән заманча сленглар актив кулланыла һәм популярлаша. Дөрестән дә, яшьләр нindидер колакка ятышсыз сүзләр куллана кебек. Мин – яшь буынның бер вәкиле буларак шул аңлаешсыз сүзләргә аңлатма бирергә телим. Күпләр хәзерге замана яшьләренең сөйләшү стилен аңламый. Дөрестән дә, яшьләр нindидер колакка ятышсыз сүзләр куллана кебек.

СЛЕНГ – инглиз теленнән безнең телгә калькалаштыру юлы белән кабул ителгән сүз. Термин буларак «slang» сүзе XIX гасырдан бирле актив кулланышта, ә аның беренче тапкыр лексикага килеп керүе XVIII гасыр урталарына карый. Башта ул гади һәм шикле сүзләр сүзлеге буларак аңлатылган. Соңыннан аңа тулаем оешкан фәнни билгеләмә бирелгән. Сленг (slang) – төрле яшьтәге кешеләр, төрле социаль катламнар, төрле һөнәр ияләре куллана торган, моңарчы башкача аталган сүзләрнең заманчалаштырылган варианты.

Гомумән, соңгы елларда җәмгыятьтә телләр кулланышында шактый иркенлек, әдәби тел нормаларының сакланмавы, әдәби телгә куелган таләпләрнең үтәлмәве күзәтелә. Моңарчы җәмгыятьне татар яшьләренең рус һәм татар телләрен кушып сөйләшү проблемасы борчыса, хәзер аларның сөйләше инглиз теленә охшап кала. Шушы ук хәл кайбер һөнәр ияләренең телләрендә дә чагыла. Бу күренеш – «сленг» дип атала. Ә хәзер исә моңа караш башкачарак. Киресенчә, күп кенә югары белемле, абруйлы кешеләр үзләре кайнаган профессиональ

яисә дустанә мохитләрендә сленглар, жаргоннар кулланып сөйләшә. Чөнки бу сүзләр сөйләмне озын катлаулы терминнардан арындыра, билгеле бер социаль группа өчен күпкә аңлаешлырак итә.

Сленглар кулланып сөйләшүнең сәбәпләре күп төрле. Сораштыру шуларны күрсәтә:

- уңайлы, кыска;
-мода шундый, сленг куллану - «текә», заманча;
- сөйләмгә эмоциональлек , җанлылык өсти;
- юморны арттыру нисбәтеннән кулланыла;
- әдәби сүз байлыгы зур булмаса, сленг- сүзләр ярдәмгә килә;
- билгеле бер төркем, компания өчен аңлаешлы;
- сөйләмдәге кимчелекләрне капларга ярдәм итә;
- башкалар арасында аерылып торасың һ.б.

Статистикага күз салсак, Русиядә яшәүчеләрнең 66 проценты – профессиональ, 54 проценты – интернет сленгы белән сөйләшә. Яшьләр сленгы – 79 процент кулланылышта.

Нәтиҗәдә, бүгенге үсмерләр сөйләмендәге сленг тотрыклы һәм актив рәвештә үсүче күренеш булып тора.

Моннан чыгу юллары нинди соң? Үсеп килүче буын шуны белергә тиеш: Русиядә дөрес һәм төзек сөйләшә белү – модадан калышмауны һәм кешенең белемле, укымышлы булуын күрсәтә. Хәзерге үсмер киләчәктә кирәкле кеше булырга теләсә, ул үзенең сөйләм культурасын формалаштырырга, күбрәк укырга, фикерләргә, үз фикерен яклап бәхәскә керә белергә тиеш.

Әлбәттә, без сленгларны актив лексикага кертү ягында түгел. Шулай булса да, дөньякүләм барган процесслардан без бөтенләй азат түгел. Укучыларны үз туган телебез сагына басарга чакырабыз. Төрле шаукымнарга ияреп, гомумән телсез, туган илсез калмыйк. Телебез язмышы да, милләтебез язмышы да, матур киләчәгебез дә – үз кулыбызда.

Гомумән, тел үсешен җәмгыять билгели, димәк, тел хәзинәсен саклау – бүгенге көндә хәл ителмәгән проблема булып кала.

Бу эш дәвамында замана яшьләренең тел үзенчәлекләрен өйрәнеп, сәбәпләрен ачыкладык, ягъни үзебезнең максатка ирештек.

Әдәбият

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1956.

2. Стенин И.А. Словарь молодёжного жаргона. – Воронеж, 2004.

3. Горбачевич К.С. Особенности молодёжного жаргона // РЯШ. – 2001.

4. Запесоцкий А.С. Эта непонятная молодёжь. – М., 1998.

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕГІ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ЭКВИВАЛЕНТТІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Токенова Д., «Тұран Астана» университеті, І курс магистранты, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы
Ғыл. жет. – филол. ғыл. канд. Донбаева А.Б.

Мақал-мәтел – халықтың қоғамдық құбылыстарды кең қамтып, өмірдегі әр қилы қарым-қатынастарды әсерлі, көркем бейнелейтін, тақырыбы, идеялық мазмұны бай ең бір мол саласы. Мақал-мәтел – халықтың нақыл сөздері, белгілі бір ойды ықшамды түрде ұтымды, өткір етіп «Мақал»сөзі араб тілінен енген кірме сөз, негізгі мағынасы "орынды сөз" деген ұғымды білдіреді.

Тілдің паремиологиялық қорында этностың өзіне тән қасиеттері сақталады. Тіл халықтың қоғамдық, әлеуметтік өмірімен, саяси-экономикалық жағдайымен тығыз байланыста дамиды, кемелденеді. Тілдің лексикалық құрамының бөлінбес бір сыңары саналатын мақал-мәтелдер ұлт тілінің ғана емес, ұлт мәдениетінің де көрсеткіші болып табылады. Тілдің байлығы, сұлулығы және өткірлігі бір халықтың мәдени мұрасы болып табылатын мақал-мәтелдерде анық көрініс табады. Мақал-мәтелдер арқылы айтайын деген ойыңды ықшам, әрі ұтымды жеткізуге болады. Сондықтан мақал-мәтелдердің өн бойынан поэзияға тән жинақылық, үнділік, саздылық, ұйқас ырғақты кездестіреміз. Сонымен қатар, мақал-мәтелдерден халықтардың дүниетанымы, ұлттық ерекше ойлау жүйесі аңғарылады.

Ахмет Байтұрсынов: "Мәтел дегеніміз – кезі келгенде кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады", − деп мақал мен мәтелдің ара-жігін ажыратып берген [2: 250].

Мақал-мәтелдер қазақ халқының «ментальды» айнасы, халық санасының көрінісі болып табылады. Мақал-мәтелдерден халықтың дүниетанымы, тарихы, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі туралы құнды ақпарат алуға болады. Сондай-ақ, мақал-мәтелдер ықшамдылығымен, мағынасының тереңдігімен және тілінің өткірлігімен ерекшеленеді. Сондықтан аталарымыз «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» жеткізу үшін әрдайым фольклорымыздың теңдесіз қазынасы мақал-мәтелдерге жүгінген.

К. Ахановтың пікірінше: "Мақалдар көбінесе екі бөлімді болып келеді де, алдыңғысында шарт немесе жалпы пайымдау, соңғысында қорытынды түйінді пікір айтылады", – деген пікір айтады [2: 177].

Ә.Т.Қайдаров мақал-мәтелдер жайында «Көркем сөз тәсілдерінің ішіндегі қуаттысы мен құнарлысы болып саналатын

мақал-мәтелдер – тіл атаулының баршасына тән, өзіндік ерекшелігімен көзге түсетін әмбебап құбылыс» - деп тұжырым жасайды [3:1].

Мақал-мәтелдер кез келген тілде бар. Әр түрлі тілдерде мақал мәтелдердің мағыналық жағынан ұқсас эквиваленттері кездесіп отырады. Мысалы, қазақ тіліндегі: «Ештен кеш жақсы» деген мақал туыстас түрік тілінде: «Hiçten geç yeğdir» болып айтылады. Сол сияқты, қазақшада:«Жақсы әйел жаман еркекті адам етеді». Түрікше:«Kadın Kocasını isterse vezir isterse rezil eder».

Туыстас емес ітледред де мақал мәтелдердің эквиваленттілігі ұшырасады. Мысал қазақ тіліндегі көптеген мақал мәтелдердің орыс тіліндегі баламаларын таба аламыз: *Еңбек етсең – емерсің.*

Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тілінбей.

Еңбегіне қарай өңбегі.

Бейнетің қатты болса, татқаның тәтті болар.

Істесең, тістерсің.

Қол ойнағанның аузы ойнар.

Ексең егін, ішерсің тегін. Осы мысалдарға эквивалент бола алатын мақалдар:

1. *Хочешь есть калачи, так не сиди на печи!*
2. *Без труда не вынешь и рыбку из пруда*
3. *Любишь кататься, люби и саночки возить.*
4. *Без труда нет плода.*
5. *Кто хочет съесть орешек, тот должен сломать скорлупу.*
6. *Кто хочет рыбку съесть, тот должен в воду лезть.*

Мәтелдің мақалдан басты айырмашылығы – ықшамдылығы мен қысқалығы, тұжырымының тиянақталмауы. Мәтел сөз арасында айтылып сөзді жандандыра түседі, тілге ерекше көрік береді, айтылмыш пікірді қуаттап нықтайды. Мәтел, сонымен қатар толық сөйлем ретінде де кездесе береді. Мақал толық тұлғалы болады, ойы тұтас келеді, әдетте, ол бір немесе бірнеше толық сөйлемнен құралады.

Мақал бір, екі, кейде төрт сөйлемнен құралады. Мысалы; Өз үйім – өлең төсегім; Өзге елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол. Жаманнан жақсы туды деп сүйінбе, Ол да тартар негізге. Жақсыдан жаман туды деп күйінбе, Ол да тартар негізге. Қай халықта болмасын мақал әрқашан толық сөйлем күйінде келеді: «Достың алыс-жақынын іс түскенде білерсің». Қазақ және ағылшын мақалдарының ішінде үш тармақты, төрт тармақты түрлері де кездеседі. Мысалы: «Кеспе көже күн батқанша, Бидай көже ел жатқанша, Тары көже таң атқанша». Байлауы жоқ шешеннен, Үндемеген есті артық. Бәйге алмаған жүйріктен Белі жуан бесті артық; «Үйдің жылы-суығын, Қыс түскенде білерсің. Достың алыс-жақынын, Іс түскенде білерсің».

Мақал дегеніміз – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған өмір тәжірибесінің бір ауыз сөзбен берілген қорытындысы, түйіні. Мақал белгілі бір ұғымды тікелей білдірсе, мәтел жанамалап, меңзеп, тұспалдап жеткізеді. Мақалда айтылар ой тура не астарлап айтылады. Мақал-мәтелдердің авторы болмайды, нақыл сөздердің, қанатты сөздердің авторы болады. Мақал-мәтелдердің шешендік сөз үлгісіне қарағанда мазмұны жалпы болады. Мақал-мәтелдер өзге тұрақты сөз орамдарынан (қанатты сөз, т.б.) тұлға жағынан ықшам, мазмұн жағынан әмбебап болады.

Әдебиет

1 Байтұрсынов А. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1989.

2 Қайдаров Ә., Тұрабаева Ғ. Қазақ мақал-мәтелдері мен авторлық-стильдік инварианттары жайында // ҒА Хабарлары. Тіл сериясы, №3.

3 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993.

ПЕСНЯ КАК МЕТОДИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Фаляхова Р., КФУ, студент V курса
Науч. рук. – PhD, ст. преп. Гайнутдинова А.С.

Обучение иностранному языку – это процесс, требующий творческого и инновационного подхода. Когда мы говорим о песне как об инструменте преподавания иностранного языка, мы обращаемся к использованию музыкальных композиций на целевом языке с целью улучшения способностей в языке у учащихся. Этот метод занимает важное место в процессе обучения, поскольку музыка активизирует слух и память, делая процесс усвоения новых фраз и выражений более естественным и запоминающимся.

Е.П. Каппинчекова отмечает, что музыка является одним из наиболее эффективных способов воздействия на чувства и эмоции школьников. Помимо этого песни являются неиссякаемым источником пассивной лексики, дают возможность ненавязчиво повторять грамматические явления изучаемого языка.

Методические преимущества (Гальскова Н.Д.)

- песни как один из видов речевого общения являются средством более прочного усвоения и расширения лексического запаса, так как включают новые слова и выражения.

- в песнях лучше усваиваются и активизируются грамматические конструкции. В некоторых странах издаются песни для обучения наиболее распространенным конструкциям.

- песни способствуют совершенствованию навыков иноязычного произношения, развитию музыкального слуха.

- песни содействуют эстетическому воспитанию учащихся, сплочению коллектива, более полному раскрытию творческих способностей каждого.

- песни и другие музыкальные произведения стимулируют монологические и диалогические высказывания, служат основой развития речемыслительной деятельности школьников, способствуют развитию как подготовленной, так и неподготовленной речи.

О.Е. Романовская предлагает следующие критерии отбор песенного материала:

1) музыкальный компонент: соответствие физиологическим особенностям голосового аппарата учащихся; яркая и запоминающаяся мелодия; наличие четкого ритма; соответствие этапу обучения;

2) поэтический компонент: художественная ценность произведения; соответствие психическим особенностям учащихся;

доступность языкового материала; наличие социокультурной информации; возможность использования при обучении различным аспектам языка и видам речевой деятельности; воспитательная ценность

Существует техника внедрения песенного материала в учебный процесс, и происходит это поэтапно. Трёхступенчатая модель, которая включает 3 этапа:

1) до прослушивания (вступительное слово о песне, об исполнителе, снятие трудностей, установка на прослушивание песни);

2)во время прослушивания (первое предъявление, контроль понимания, предъявление собственно текста песни, вторичное прослушивание, выполнение упражнений);

3) после прослушивания (выполнение упражнений на уровне содержания песни и её смысла, выполнение речевых упражнений по формированию лексических навыков, в которых песенный материал выступает в качестве стимула высказывания, заключительная работа с песней – ритмичное чтение текста или совместное пение)

В том числе выделяются следующие преимущества данного метода:

1. Песни развивают разнообразные языковые навыки, включая слуховое восприятие, разговорную практику, понимание текста, а также строение предложений и грамматику. Ученики активно усваивают новую лексику через прослушивание и повторение текстов песен. Через изучение и исполнение песен учащиеся совершенствуют свою произношение, интонацию и акцент, что делает усвоение речи более естественным и аутентичным.

2. Песни позволяют учащимся погрузиться в культуру и традиции стран, говорящих на изучаемом языке. Этот аспект обучения помогает учащимся получить более полное представление о языке и его социокультурном контексте, что способствует глубокому формированию лингвистического опыта и пониманию связи между языком и культурой.

3. Изучение языка через музыку вовлекает учащихся в процесс обучения, рождая у них аутентичный интерес к языку и культуре страны, говорящей на изучаемом языке. Эта методика не только вдохновляет учащихся изучать иностранный язык, но и помогает им приобщиться к его аутентичному использованию через обширный ассортимент музыкальных стилей, исполнителей и жанров.

Таким образом, песни являются мощным инструментом для обучения иностранному языку, который способствует развитию различных языковых навыков и углублению понимания культурного

контекста. Поэтому можно прийти к выводу, что использование песен в качестве метода преподавания иностранного языка представляет собой не только увлекательный, но и действенный подход, способствующий разностороннему и более глубокому усвоению языка и культуры.

Литература

1. Аль Азри Р.Х., Аль Рашди М.Х. Эффект использования аутентичных материалов в обучении // Международный журнал научных и технологических исследований. –2014. – №3. – С. 249– 253.

2. Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. – М.: Издательство Academia, 1996. – С. 324–334.

3. Каппинченкова Е.П. Роль музыки и песен в изучении иностранного языка // Иностранные языки в школе. –1995. – № 5. – С. 60-69.

4. Колкова М.К. Традиции и инновации в методике обучения иностранному языку. – СпБ: КАРО, 2007. – С. 41-53.

5.Романовская О.Е. Методика работы с музыкально-поэтическим фольклором в курсе обучения иностранному языку // Иностранные языки в школе. –2008. – №8. – С. 23-29.

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ГЕОМЕТИРЧЕСКОГО ДИСКУРСА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Фархуллина Г., КФУ, студент IV курса
Науч. рук. – канд. филол. наук. доц. Ашрапова А. Х.

Дискурс – центральное понятие в лингвистике, обозначающее процесс вербального изложения сформулированных мыслей. Оно берет начало от термина “discursus”, означавшего беглый разговор или обсуждение. Со временем, термин приобрел значение рассуждения, довода или беседы.

Согласно исследованию, приведённой в работе Русаковой О. Ф. [3, с. 8], «дискурс предстает как совокупность текстов, порожденных в процессе коммуникации». Дискурс рассматривается как коммуникативное намерение в определенном контексте. Он включает в себя не только речевые высказывания, но и невербальные элементы коммуникации, такие как жесты, мимика и интонация. Дискурс может быть устным или письменным, а его структура и содержание зависят от различных факторов, таких как цель коммуникации, участники взаимодействия, социальный и культурный контекст.

Основная цель дискурса – передача информации, знаний, идей и эмоций. Он позволяет людям общаться друг с другом, обмениваться мыслями, переживаниями и знаниями. Дискурс также является инструментом для убеждения, обучения, информирования и развлечения.

В дискурсе выделяют несколько компонентов:

1. Текст – последовательность знаков, выражающая определенное сообщение. Текст может быть устным или письменным.

2. Контекст – ситуация, в которой происходит коммуникация. Контекст включает в себя физическое окружение, социальную и культурную обстановку, а также отношения между участниками общения.

3. Участники коммуникации – отправитель и получатель сообщения. Отправитель формулирует и передает сообщение, а получатель воспринимает и интерпретирует его.

4. Цель коммуникации – то, что отправитель хочет достичь с помощью сообщения. Цель может быть информативной, убеждающей, развлекательной или какой-либо другой.

5. Каналы коммуникации – средства, с помощью которых передается сообщение. Каналами коммуникации могут быть речь, письмо, жесты, мимика и другие средства.

Анализ дискурса – это изучение структуры и функций дискурса. Анализ дискурса может проводиться с использованием различных методов, таких как лингвистический анализ, социологический анализ, психологический анализ и другие.

Дискурс является важным объектом исследования в различных научных дисциплинах, таких как лингвистика, социология, психология, антропология и другие. Исследования дискурса позволяют глубже понять процессы коммуникации, социального взаимодействия и культурные особенности различных групп людей.

Геометрический дискурс английского языка в обучении учащихся представляет собой использование английского языка для передачи геометрических терминов и понятий в учебном процессе. Это не просто изучение геометрии на иностранном языке, но и развитие коммуникативных навыков учащихся в данной области. Основная цель такого обучения – овладение геометрическими понятиями и терминами на английском языке, а также умение воспроизводить их в речи в рамках учебной программы.

Интегрированное обучение, предполагающее преподавание предметов на иностранном языке, становится все более популярным в последние десятилетия. Такой подход позволяет не только изучать предметную область на английском языке, но и совершенствовать коммуникативные навыки учащихся в соответствующем дискурсе.

Однако необходимо учитывать, что уровень владения английским языком у учащихся в классе может быть разным. Поэтому важно проводить урок не только на иностранном языке, но и оставлять место для родного языка. Это увеличивает вероятность полного усвоения содержания урока всеми учениками.

При обучении геометрическому дискурсу на английском языке особую роль играет правильно подобранная стратегия использования иностранного и родного языков. Доминирующей стороной должен быть иностранный язык, так как чем больше учащиеся слышат информацию на английском, тем больше развивается бессознательное запоминание. Однако сознательное запоминание также важно, и его можно развивать путем многократного повторения одной и той же информации.

Помимо теоретических знаний, обучение геометрическому дискурсу на английском языке подразумевает развитие практических навыков. Учащиеся должны уметь формулировать свои мысли на английском языке, используя геометрические термины и понятия. Для этого необходимо предоставить им возможности для устной и

письменной практики, такие как обсуждение геометрических теорем, решение задач и выполнение проектов.

Кроме того, важно учитывать экстралингвистический контекст при обучении геометрическому дискурсу на английском языке. Это означает, что необходимо учитывать культурные и социальные особенности, связанные с изучаемой геометрической тематикой. Такой подход позволяет сделать обучение более эффективным и увлекательным для учащихся.

Таким образом, обучение геометрическому дискурсу на английском языке является сложным и многогранным процессом, который требует от учителя тщательной подготовки и использования различных методических приемов. Однако при правильной организации обучения учащиеся могут не только освоить геометрические понятия и термины на английском языке, но и развить свои коммуникативные навыки и расширить свой кругозор.

Литература

1. Амерханова О. О. Формирование дискурсивной компетенции в целях обучения иностранному языку.// Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. – 2016. – С. 216-220. URL: https://tmhe.spbstu.ru/userfiles/files/VMP19-2-216-221.pdf

2. .Митчел Л. А.,.Шильнов А. Г. Дискурс как основа формирования грамматических навыков в обучении иноязычному общению.// Журнал “Core”. – 2014. – С. 146-149/ URL: https://core.ac.uk/display/287460088?utm_source=pdf&utm_medium=banner&utm_campaign=pdf-decoration-v1

3. Русакова О.Ф. Основные теоретико-методологические подходы к интерпретации дискурса // Научный ежегодник ИФиП УрО РАН. – 2007. – №7. – С.5-34.

ЛЕКСИКАГА ӨЙРӘТҮДӘ СҮЗЛЕКЛӘРНЕҢ РОЛЕ

Фатыйхова Л., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Галиуллина Г.Р.

Мәгълүм булганча, телләрне укытуның нәтиҗәлелеген тәэмин итүдә һәм уңай шартлар тудыруга этәргеч бирүче мөһим элементлар арасында төп урыннарның берсе укыту чаралары алып тора. Татар телен укыту тәҗрибәсендә кулланылган укыту чараларының саны һәм характеры аларның төрле формада булуын күрсәтә. Укыту чаралары укучыларга яңа материалны кабул иткәндә, аны истә калдырганда, тиешле күнекмәләр формалаштырганда ярдәмче ролен үти. Ә белем бирү автономиясе (ягъни укучының үз эшчәнлегенә дөрес максатлар кую, үз эшчәнлеген планлаштыра белү, эш төрләрен сайлау, нәтиҗәгә ирешү сәләте) материалны ничек өйрәнергә кирәклеген генә түгел, ә үз максатыңа ирешү өчен нәрсәне һәм кайчан өйрәтергә кирәклеген дә сайлау мөмкинлеген бирә.

Чит телне үзләштерүдә лексика мөһим роль уйный. Нинди дә булса телдәге сүзләр җыелмасы лексиканы тәшкил итә. Лексика телдән аралашуының төп компоненты буларак, сөйләмдә грамматика һәм фонетика белән үзара бәйләнештә тора. Лексика ярдәмендә кешенең фикерләрен һәм хисләрен ачыкларга, шулай ук башкаларга тапшырырга мөмкин. Лексика үзе система рәвешендә үзләштерелергә тиеш, бу кешенең баш миенең логик яктан оешкан материалны истә калдыру, анализлау, синтезлау һәм гомумиләштерү үзлекләре белән бәйле [1: 326-328]. Югарыда әйтелгәннәрдән чыгып, телнең сүзлек ягын ныклы рәвештә үзләштерүнең зарурлыгы алгы планга баса, ул сүзлек өстендә эшләүне күз уңында тота.

Туган тел дәресләрендә сүзлекләр белән эшләү укучыларның сүзлек запасын баетуга юнәлдерелгән. Даими рәвештә сүзлекләр белән эш иткәндә, укучының теле шомара, сүз байлыгы арта. Шуңа күрә укучыларны телне үзләштерү өчен сүзлекләр кулланырга өйрәтү бик мөһим. Сүзлек белән эшләү укучыларда сөйләм эшчәнлеге өчен кирәкле сүзләрне мөстәкыйль һәм иҗади рәвештә эзләү ихтыяҗын тудыра һәм өйрәнелә торган телнең лексик байлыгы турындагы мәгълүматны шактый киңәйтә. Шулай ук бу укучылар башкара торган эшчәнлекнең индивидуальләштерелгән һәм мөстәкыйль төре, бу эшнең максаты – укучыларның сүзлек запасын системалы рәвештә тулыландыру [2: 88].

Сүзлек – сүзләрнең, тотрыклы сүзтезмәләрнең аңлатмаларын, мәгънәләрен, башка телгә тәрҗемәләрен һ.б.ш.ны җыеп, алфавит тәртибе белән яки бүтәнчә урнаштырып биргән белешмәлек, китап [3:

367]. Хәзерге тормышта сүзлекләрнең роле зур. Барлык сүзлекләрнең дә гомуми функциясе – белемнәрне ныгыту, системалаштыру, туплау һәм саклау. Татар телендә күптөрле сүзлекләр бар: тәрҗемә сүзлекләре, монолингвистик сүзлекләр, техник һәм махсус сүзлекләр һ.б. Сүзлекләр белән эшли башлаганда туган тел дәресләрендә ике телле тәрҗемә сүзлекләре белән эш итүнең төп принциплары алгы планга чыга, алардан башка телләрне өйрәнү мөмкин түгел. Бигрәк тә текстларны уку һәм тәрҗемә итү турында сүз барганда сүзлек белән эшли белү бик мөһим. Шулай ук сүзлектән кирәкле лексик берәмлекне тиз эзләү сәләтен үстерү дә зарур. Шуңа күрә сүзлек белән эшләүнең нәтиҗәлелеге укучының татар алфавитын ни дәрәҗәдә белүенә бәйле. Алфавит белән укучылар туган телне өйрәнүнең беренче елында ук таныша.

Чит телне өйрәнүчеләрнең күпчелеге хәтта ике телле сүзлекләрне дә нәтиҗәле укыту чарасы итеп кабул итми. Алар сүзлекне телне үзләштерү дәрәҗәсен күтәрү чарасы итеп түгел, ә бәлки сүз мәгънәләрен саклау чарасы дип саный. Шул ук вакытта, тиешле күнекмәләрне формалаштыру сүзлекләр кулланудан башка мөмкин түгел икәнлеген дә аңларга кирәк. Төрле сүзлекләр белән эшләү осталыгының югары дәрәҗәдә булуы тел үзләштерү процессында гына түгел, ә шул исәптән, катлаулылыгы буенча төрле коммуникатив, академик яки һөнәри мәсьәләләрне хәл итү өчен дә файдалы булырга мөмкин [4: 209].

Туган тел укытучысының бурычы – укучыларда дәресләрдә дә, биремнәрне мөстәкыйль рәвештә үтәгәндә дә сүзлекләргә даими мөрәҗәгать итү ихтыяҗын булдыру. Шул ук вакытта, тәҗрибәдә сүзлекләрнең хәзерге вакытта да мәҗбүри уку материалы буларак кабул ителмәвен дә әйтергә кирәк. Сүзлек белән эшләү үзләштерелә торган лексиканы системалаштыруга һәм аны телдән һәм язма сөйләмдә актив куллануга юнәлдерелгән булырга тиеш. Сүзлек белән эшләгәндә, аларның төрләре мөһим роль уйный.

Сүзлек эшенең хәзерге үсеш этабында күп кенә сүзлек жанрлары үзгәреш кичерә һәм аларның белем бирүгә булган йогынтысы көчәйтелә. Мәсәлән, уку сүзлеге белешмә материал буларак кына түгел, ә сөйләм эшчәнлегенең барлык төрләрен үстерү һәм коммуникатив компетенция формалаштыру буенча мөстәкыйль уку әсбабы буларак та кулланылырга мөмкин. Телне камил рәвештә белүгә укучыларның тиешле әзерлеге булганда гына ирешергә мөмкин, ягъни аларны сүзлектән файдаланырга, сүзлекләрнең структурасын һәм төрләрен белергә өйрәтергә кирәк дигән сүз [4: 473].

Шуны истә тоту кирәк: дәреслекләрдә дә сүзлек белән эшләүгә

бәйле биремнәр тәкъдим итү максатка ярашлы. Тәкъдим ителгән биремнәр дәрестә һәм мөстәкыйль эш барышында сүзлекләрне тулы дәрәҗәдә куллану мөмкинлеген тудырмый. Сүзлекләргә нигезләнеп башкара торган биремнәр һәм күнегүләр төрле булырга мөмкин, ләкин бу биремнәрнең бүленешен дөрес тәэмин итү кирәк. Сүзлекләрдән дөрес файдалану – катлаулы күренеш, шуңа күрә әлеге күнекмәне даими рәвештә үстерү һәм формалаштыру зарур.

Шулай итеп, укучылар тел өйрәнү барышында төрле сүзлекләр белән танышып кына калмый, ә бәлки аларны дөрес итеп кулланырга да өйрәнә. Моның нәтиҗәсендә, сөйләмдә очрый торган хаталар кими, сүзлекләр ярдәмендә укучы төрле кимчелекләрен бетерә ала. Укытуның төп бурычы "укыту" гына түгел, ә бәлки "укырга" һәм "уйларга" сәләтле бәйсез шәхесләр тәрбияләү дә. Сүзлекләр белән дөрес эшләү нәтиҗәсендә моңа тиз вакыт аралыгында ирешергә була.

Әдәбият

1. Бутаев Ш.Т. О методике совершенствования работы со словарем // Молодой ученый. – 2012. – № 10. – С. 326-328.

2. Кузин В.С. Психология. – М.: Высшая школа, 1982. – 256 с.

3. Потиха З.А., Розенталь Д.Э. Лингвистические словари и работа с ними. – М.: Просвещение, 1987. – 88 с.

4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: V том: С – Т. – Казан: ТӘһСИ, 2019. – 908 б.

ТАТАР ПАРЕМИЯЛӘРЕНДӘ ЯШЬ ФӘЛСӘФӘСЕ

Фатыхова А., КФУ, I курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. док., доц. Юсупов А.Ф.

Татар паремияләрендә яшь фәлсәфәсе кеше тормышының балачак, яшьлек һәм картлык этапларына нисбәтле рәвештә ачыла. Әйтик, яшьлек картлыкта булмаган зур мөмкинлекләр (көч, сәламәтлек) белән характерлана, әмма яшьлек бер төркем проблемаларга да ия (тормыш тәҗрибәсе булмау). Татар халкында яшьлек тәмамлану һәм картлык башлану яшенә карата түбәндәге мәкаль яшәп килә: Кырыкка кадәр малай, кырыктан соң бабай [5].

Безнең фикеребезчә, әлеге мәкаль өлкән яшьтәге кешенең типик хәл-әхвәленә, кәефенә карата реакция булып тора һәм билгеле бер дәрәҗәдә ул медицина өлкәсендәге белгечләрнең фикере белән туры килә, чөнки "Гиппократ вакытында кырык яшьне – яшьлектән картлыкка күчеш яше дип санаганнар", ә бүген Бөтендөнья сәламәтлекне саклау оешмасы яшь дип 25 яшьтән 44 яшькә кадәр кешене саный [1].

Татар паремияләренә үткәргән күзәтүебез шуны күрсәтә: биредә үсмерлек яше аерып каралмый, кеше "бала" булудан соң ук "яшьлек" чорына күчә. XX гасыр башына кадәр үсмерлек яшенең булмавының аңлатмасы бар: балалар бик тиз олылар рәтенә күчкән. Галимнәр патша Россиясе турында болай дип яза: "традицион рәвештә җитлегү яше булып унбиш яшь тора: нәкъ менә унбиш яше тулу белән морза улы ат, кылыч, утарга ия булган һәм сугышка бара алган. Бу башка катлау кешеләре өчен дә характерлы: ундүрт – унбиш яшькә җиткән крестьян улы яки кызы тәмам зур кеше булып саналган, саналган гына түгел, зур кеше булып торган, ягъни алар үзләрен үз хезмәтләре, шул исәптән, ялланып эшләү белән тәэмин итә алган. Кайбер крестьяннар арасында ун яшьлек малайлар ук "эшкә яраклы" саналган һәм алар гаиләләреннән аерылып заводларга һәм рудникларга эшкә чыгып киткән" [8]. Бу үзенчәлек татар паремияләрендә дә күзәтелә. Мәсәлән, түбәндәге паремиядә бәхетле ата-ананың баласы инде унбиш яшьтә үк тулыканлы өлкән кеше булып тору, һәм киресенчә, утыз яшьтә дә үзен бала кебек тоткан һәм ата-анадан аерыла алмаган кешенең ата-анасы бәхетсез булу турында искәртелә: Бәхетленең баласы унбишендә баш булыр, Бәхетсезнең баласы утызда да яшь булыр [3: 13].

Түбәндәге паремиядә өлкәнәюнең яшь кысалары тагын да киметелә: Булыр бала ун яшендә баш була, Булмас бала егерме биштә дә яшь була [3: 13].

Паремияләрдә картлык җитү белән тормышның сыйфаты начараю турында хәбәр ителә, аерым очракларда моның вакыты, яше төгәлләштерелә. Мисал өчен: Яшең җитсә кырыкка, эшең китә шырыкка [5].

Кайбер мәкальләрдә балачак һәм картлыкның үзара бәйләнеше ассызыклана. Әлеге яшь этапларының уртак үзлек-хасиятләре түбәндәге паремиядә чагылыш таба: Алтыдагы – алтмышта [6].

Картлык турындагы мәкальләрдә яшь барган саен кешенең тышкы кыяфәте үзгәрү, хәтере, фикер йөртү тизлеге начарлану турында гына түгел, ә социаль күнекмәләр дә начар якка үзгәрү искәртелә, ягъни карт кеше мыгырдаучан, сукранучанга әйләнә. Татар халкы бу үзенчәлекләрне дә паремиологик фондта чагылдырган: Яше күп тә акылы юк [6].

Кайбер мәкальләрдә картлыкта да акыл һәм йөрәкне яшь килеш саклау, ягъни бөтен яңачалыкка ачык булу әһәмияте турында ассызыклана: Башың карт булса да, йөрәгең яшь булсын [7: 128], Акыл яшьтә түгел, башта [6].

Алга таба картлык кешенең Җирдә яшәвенең мөһим этабы буларак характерланган паремияләрне карап үтик. Моның турында фәлсәфәче Г. Гессе шактый кызыклы яза: “Карт булу – яшь булу төсле үк шәп һәм кирәкле бурыч, үләргә өйрәнү һәм үлү – теләсә-кайсы башка вазифа төсле үк мөхтәрәм вазифа. Картлыктан, чал чәчтән һәм үлемнең якынаюыннан курыккан һәм аңа нәфрәтле булган карт кеше, үзенең эшен һәм көндәлек хезмәтне күралмаган һәм аннан качарга тырышкан яшь һәм көчле кеше кебек үк, үз яшь этабының ихтирамга лаек булмаган вәкиле” [2: 203]. Безнең тарафтан өйрәнелгән татар паремияләрендә, картлыкка карата мондый фәлсәфи мөнәсәбәт берникадәр дәрәҗәдә түбәндәге паремиядә чагылыш таба: Яшен яшәгән, ашын ашаган [3].

Нәтиҗәгә килеп фәлсәфәче С. Лишаев сүзләрен әйтергә кирәк: “яшь ул – мөмкинлекләр дә, проблемалар да” [4]. Әлеге фикер белән килешми мөмкин түгел, бит халык та паремияләрендә шушы ук фикерне белдерә.

Әдәбият

1. Возрастная классификация ВОЗ. – URL: https://agesecrets.ru/vozrast/vozrastnaya-klassifikatsiya-vsemirnoj-organizatsiizdravo ohraneniya (Дата обращения: 18.01.2024).

2. Гессе Г. О старости // Развитие личности. – 2017. – №4. – С. 203-206.

3. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. – Яр Чаллы: “Идел-йорт”, 2003. – 100 б.

4. Лишаев С. Философия возраста (возраст и время). – СПб.: Алетейя, 2022. – 512 с.
5. Татар мәкальләре. – URL: https://tt.wikibooks.org/wiki/ (Дата обращения: 18.01.2024).
6. Татарча мәкальләр. URL: http://proekts.maratkabirov.com /tostlar/tatarcha_mekeller.html (Дата обращения: 18.01.2024).
7. Татарча мәкальләр һәм әйтемнәр / төз. Р.Ахмадишина. Электрон китап. Litres, 2022. – 158 б.
8. Шипилов А.В. “Старость” в прошлом и настоящем: – URL: https:// cyberleninka.ru/article/n/starost-v-proshlom-i-nastoyaschem; дата обращения: 18.01.2024.

ФӘНИС ЯРУЛЛИННЫҢ ТОРМЫШ ЮЛЫ
ҺӘМ ИҖАТЫНА КҮЗӘТҮ

Фәтхетдинова С., КФУ, III курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Гайнуллина Г.Р.

«Каләм иясе үзенә кирәк материалны каян ала соң? Болар – шәхси биография, ишеткән-белгәннәр һәм фантазия! Менә шулар өчесе бергә кушылып киткәннән соң әдәбият дигән могҗиза барлыкка килә дә инде» [1: 124] – ди Рашат Низами. Авторының биографиясенә мөрәҗәгать итү язучының дөньяга карашын, аңларга, гомүмән, әсәрне тулырак анализларга ярдәм итә.

Күренекле шагыйрь, язучы-прозаик, драматург Фәнис Гатаулла улы Яруллин (паспорт буенча Фаниз Яруллин) 1938 елның 9 февралендә Татарстанның Баулы районы Кызылъяр авылында игенче гаиләсендә доньяга килә. Ул Кызылъярның җидеелык мәктәбен тәмамлый, аннары бер ел район үзәге Баулыдагы урта мәктәпнең сигезенче сыйныфында укый.

1957 елда Армия сафлыгына алына, һава укчы радистлар мәктәбендә укый. Ул спорт белән мавыга, күнегүләрнең берсендә, тукниктан егылып төшеп, умыртка сөяген имгәтә һәм гомерлек йөри алмаслык хәлдә кала.

Озак еллар хастаханәләрдә дәваланып ятуына карамастан, Фәнис бөтен игътибарын белем дәрәҗәсен күтәрүгә, әдәби иҗат эшен үстерүгә юнәлтә: 1963 елда урта мәктәп программасы буенча экстерн рәвешендә имтихан бирә һәм таныклык ала, 1964-1970 елларда Казан дәүләт университетында читтән торып укып, тарих-филология факультетының “Татар теле һәм әдәбияты укытучысы” дигән белгечлек ала. Шул елларда ул иҗатка кереп китә.

1964 елда, Татарстан китап нәшриятендә беренче мөстәкыйль китабы – “Мин тормышка гашыйк” исемле шигырьләр җыентыгы чыга. Шул ук елда “Комсомольская правда” газетасы яшь шагыйрьләрнең Ботенсоюз конкурсын оештыра, аның бер өлеш шигырьләре 2 дәрәҗәге бүләккә лаек була һәм, рус теленә тәрҗемә ителеп, “Розовый олень” исемле күмәк җыентыкка кертелә. Бу конкурс аның исемен бөтен Союз укучыларына тарату өчен тәэсир ясый.

1968 елда Фәнис Яруллин СССР Язучылар союзына әгъза итеп алына. “Бакчалар бәскә төренә” (1967), “Минем елмаю” (1968) дигән шигырьләре чыга. Әсәрләре “Литературная Россия”, “Современник”, “Аврора”, “Волга”, “Огонек” кебек газета-журналларда басыла.

Фәнис Яруллинның “алга юллар салышучыларның” берсе булып– Фазлыян кызы Нурсөя тора. Казан шәһәренең 18нче кичке

мәктәбендә укыганда танышалар һәм биш елдан соң никахлашалар. Аның әсәрләре басылуында ул зур роль уйный: шигырьләрен кәгазь битенә тезә, гәҗит-журналларга итә. 2006нчы елда Фәнис Яруллин хатынына багышлап “Нурсөя” поэмасын яза.

Аның иҗаты турында күп кенә язучылар үз фикерләрен белдерәләр. “Фәнис Яруллинның шигырьләре үзләренең ихласлыгы, уйчан лиризмы, үзләренәгенә хас эчкерсезлеге белән аерылып тора һәм аны кабатлап та булмый” [2: 184]. Марс Шабаев шигъри стилен бәяли: “Шагыйрьнең шигъри стиле, образлар системасы хакында озаклап,тәфсилләп сөйләргә булыр иде. Шунысын гына ассызыклап үтәргә кирәк:Фәнис Яруллин гади яза, халыкчан яза. Шагыйрь, классик поэзия тарафдары [3: 3].

Алтмышынчы-җитмешенче елларда яшүсмерләр өчен проза әсәрләре туплаган җыентыклары нәшер ителә: «Май төне» (1966), «Ачсаң күңел тәрәзәләрен» (1969), «Яшел утрау хуҗалары» (1976). Җитмешенче елларда ул проза жанрының зуррак формаларына мөрәҗәгать итә. 1971 нче елда «Җилкәннәр җилдә сынала» повестен яза. Проза әсәрләре тематикасы: иҗтимагый тормышның җитешсез якларын тәнкыйтьләү – «Һәркемнең үз сукмагы» (1982), «Туган көн бүләге» (1984), «Урман кызы» (1998) хикәяләр җыентыклары; хәзерге заман хатын-кызы – «Кыйгак, кыйгак каз кычкыра» (1994), «Бүләк» (1999), «Портрет» (2000) повестьлары; балалар йортында тәрбияләнүче балаларның язмышлары – «Яралы язмышлар» (2000) повесте. Әсәрләре инглиз, венгер, каракалпак, башкорт, азәрбайҗай, молдован телләренә тәрҗемә ителә.

Авторның Татарстан һәм Башкортстан театрларында сәхнәләштерелгән әсәрләре бар. Драматург иҗат иткән пьесаларның бер өлеше аның «Таң вакыты» (1969) һәм «Пьесалар» (1998) исемле тупланмаларында урын ала.

Туксанынчы елларда ил иҗтимагый төзелеш ягыннан зур үзгәрешләр кичерә. Бу елда язылган әсәрләре түбәндәге проблемаларны актуальләштерә: шәхес иреге һәм кеше хокуклары («Өзелгән өмет»), кеше һәм җәмгыять арасындагы катлаулы мөнәсәбәт («Урман кызы», «Тәрәзәгә кунган күбәләк»).

Чәчмә формадагы әкиятләрен дә шигъри телдә яза. Аның әкиятләре төрле темага карый: максатка ирешү “Алсу чәчәк” (1993), әхлакый батырлык. “Яралы торна” (1996), “Кыядагы ояда” (1997), экологиягә кагылышлы “Хәзинә”, “Хәким карт урманы” (1987), хәтер калдыру “Тылсымлы ачкыч”, яхшылык кылу “Рәссам кызы”, “Кызыл алма”.

Фәнис Яруллин публицистика юнәлешендә дә эшли. 1997 елны “Көн сулышы: мәкаләләр, очерклар, рецензияләр” китабын бастыра. 2000нче елларда “Сөенечләр бүлешү” эссесы “Мәгариф” һәм “Мәйдан” журналында басыла.

1978 елда “Аерылмас дустым” һәм “Сулыш” исемле шигырь китаплары өчен Фәнис Яруллин “Татарстанның Муса Җәлил бүләге лауреаты” дигән мактаулы исем бирелә. 1985 елда “Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре”. 1988 елда “Халыклар дуслыгы” ордены. 1995 елда исә ул “Җан авазы” дигән китабы өчен Татарстан Җөмһүриятенең Г.Тукай исемендәге Дәүләт бүләген ала. 2001 елда Татарстан Президенты М.Ш. Шәймиев Указы белән “Татарстан Республикасының халык шагыйре” дигән мактаулы исем бирелә.

Фәнис Яруллин 2011 елның 8 декабрендә Казанда вафат була. 2021нче елны Казанда Жуковский урамы 9 йорт диварында Фәнис Яруллин истәлегенә мемориаль такта ачыла. 2010нчы елны Татарстанның Баулы районы Кызылъяр авылында Яруллинның исемен мәңгеләштерү максатыннан музей ачыла.

Әдәбият

1. Низами Р.М. Каләм алдым кулыма... // Казан утлары. – 2006. – №1. – Б. 120 – 141.

2. Зөлфәт. Минем елмаю // Казан утлары. – 1969. – № 2. – Б.184-185.

3. Яруллин Ф. Безнең яраткан әдипләребез / Сабантуй. – 1995. – 12 апр.

4. Хакимова С.Г. Проза Фаниса Яруллина (эволюция творчества): автореф. дис. … канд. филол. наук. – Казань, 2004. – 23 с.

ЧИТ ИЛ ТАТАР ПЕРИОДИКАСЫНЫҢ БҮГЕНГЕ ТОРЫШЫ

Фәхртдинова Р.Н., КФУ, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Юсупова А.Ш.

Чит илләрдә татар басмаларын булдыру эшчәнлеге XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында ук башлана. 1905-1907 нче елгы Беренче рус инкыйлабыннан һәм Икенче Бөтендөнья сугышыннан соң башлап, Төркия, Германия, Венгрия, Польша, Япония, Китай, Швеция, Румыния, Финляндия кебек илләрдә һәм АКШта татар телендә 50 дән артык газета-журналлар чыга башлый. Татар вакытлы матбугатын оештыручылар булып Россиядән 1917 елгы Октябрь революциясенә кадәр киткән һәм аннан соң большевиклар режимы белән ризалашмыйча туган илләрен калдырып китәргә мәҗбүр булган татар зыялылары, җәмәгать һәм дин әһелләре, аларның балалары, шулай ук Беренче һәм Икенче бөтендөнья сугышлары вакытында әсир төшүчеләр санала.

Бүгенге көндә дә чит илләрдә татар газета-журналлары чыгып тора.Югары мөселман көллияте дүрт елга якын дини тематика белән бәйле китаплар, журналлар һәм брошюралар чыгара. Польшадагы басма татар һәм мөселман җәмгыятьләренең тарихы һәм мәдәнияте белән таныштырып бара. Күп еллар илдә фәнни берләшмәләргә адресланган «Ежегодник польских татар» журналы басылып чыга. Анда татар халкының проблемалары, милли азчылыклар һәм Польшаның Көнчыгыш белән үзара мөнәсәбәте турында язалар.

2021 нче елның февралендә «Przegląd Tatarski» (“Татарча күзәтү”) дигән журналның яңа саны басылып чыга. Журнал Польша татарлары җәмгыятендә барган вакыйгаларны, мемуарлар, шулай ук тарихи һәм фәнни материалларны, көндәлек тормышы турындагы мәкаләләрне тәкъдим итә. Татар тематикасына яисә җәмәгатьчелек катнашындагы агымдагы вакыйгалар, очрашулар, фәнни конференцияләр, проектлар турында хисаплар;истәлекләр, гаилә күзаллаулары, үткән тормыш һәм гореф-гадәтләрне тасвирлау; Көнчыгыш Европа илләрендә татар җәмгыятьләренең яшәү үзенчәлекләре; күренекле татар активистлары казанышларын популярлаштыру; Польша татарларының фәнни, мәдәни һәм һөнәри казанышлары; Университет үзәкләре тикшеренүчеләре әзерләгән фәнни мәкаләләр, шул исәптән Ягеллон университеты, Вармин-Мазурск университеты, Торунида Николай Коперник исемендәге Университет, Белосток университеты турында яза. Монда укучылар игътибарына, ислам принциплары һәм Польшада мөселманнар тормышы белән кызыксынучы Белосток медицина университеты

студентлары турында материаллар бирелә, шулай ук бөек архитектор, художник Ильяс Айдаров турында мәкалә тәкъдим ителә. «Миллиард Татар» порталы белән хезмәттәшлек нәтиҗәсендә журналда башка кызыклы мәкаләләр дә, шул исәптән Сөембикә һәм татар хатын-кызлары костюмнары турында да мәкаләләр урнаштыру мөмкинлеге бар.

«Przegląd Tatarski» 2009 елдан башлап эчке эшләр министры һәм администрация гранты ярдәмендә өзлексез басылып тора. Ул университет үзәкләре тикшеренүчеләре һәм татар җәмгыяте вәкилләре тарафыннан чыгарыла. Квартал саен чыгарыла торган журнал булдыруның инициаторы – мөфти Р.П. Томаш Мискевич. Ә баш мөхәррир – Муса Чахоровский. 2022 нче елның февралендә чыккан журналда яңа төзелгән мәчет турында хәбәр ителә. Моның турында баш мөхәррир, Муса Чахархан: "Әле күптән түгел генә бу иске агач йорт иде. Хәзер безнең манаралы матур мәчетебез бар. Яңа мәчетнең интерьер һәм тирә-ягындагы фоторәсемнәре тышлыкның 3 нче һәм 4 нче ягында урнаштырылган», – дип, сөенече белән бүлешә.

Икетелле “Перспектива” журналы Франциядә 2003 елдан бирле чыга. «Рус» приставкасына ия булуга карамастан, анда еш кына татар халкының тормышы һәм гореф-гадәтләре турында мәкаләләр бастыралар. Мәсәлән, 2015 нче елда бастырылган 9 нчы санның тышлыгында Казан, Кол-Шәриф мәчете сурәтләнгән, ә 2019 нчы елда чыккан басманың баш битендә “Татарстанның энҗе бөртеге” язуы астында Болгар шәһәре күрсәтелгән, 2017 нче елның июнендә татар халкының милли киемнәре кидерелегән әби-бабай, онык төшерелгән сурәттә Сабантуй бәйрәме турында мәгълүмат бирелгән. Журналда җирле мәдәни вакыйгалар, кызыклы кешеләр, җирле ассоциацияләр эшчәнлеге, ике ил хезмәттәшлеге яңалыклары, диаспоралар һәм икетеллелек турында уйланулар турында күп языла, икетеллелек турындагы фикерләр үз ватаныннан еракта туган балаларны тәрбияләүдә ярдәм итә.

1995 елдан алып Литвада өч телдә – литва, рус һәм поляк телләрендә «Летувос Тоторяй»(«Литва татарлары») газетасы чыга. Аны җирле милли җәмгыятьләр йорты чыгара, ул илнең милли азчылыкларын, шул исәптән татарларны да яклый. Басма Казан турында мәкаләләр, татар бәйрәмнәрен, сәясәт һәм генерал Юзеф Беляк исемендәге хәрби-тарихи клуб эшчәнлеге турында мәкаләләр бастыра.

Газетаның төп юнәлеше булып бүгенге көн вакыйгаларын һәм проблемаларын яктырту, Литва татарлары тарихының тамырларын эзләп табу, алар белән таныштыру, шулай ук Польша, Белоруссия,

Татарстан, кебек төбәкләрдә яшәүче татарларның тормыш-көнкүреше, мәдәнияте, гореф-гадәтләре турында мәгълүмат бирү тора.

«Туган тел» бөтенукраин татар мәдәни үзәге 2000 елдан башлап татарлар өчен «Дуслык» журналын чыгара. Монда Рудольф Нуреевның балет легендасы, бу елга истәлекле даталарның мөселман календаре, ислам турында мәгълүматлар, гаилә турында хәдисләр, милли бәйрәмнәр, "Галәм аһәңе " рубрикасындагы шигырьләр, мисал өчен, 2021 нче елның санында Габдулла Тукайның “Милли моңнар” шигыре тәкъдим ителә, кроссвордлар, татар халкының мәкальләре, әдәби әсәрләр, кулинария бүлеге тәкъдим ителә.

Финляндиядә шулай ук «Yaña Mähallä habärläre» (Яңа мәхаллә хабәрләре) журналы тәкъдим итә. Аның баш мөхәррире итеп Рамиль Беляев сайлана. Әлеге басма үзенчәлекле: чит ил татар диаспорасының барлык басмаларыннан ул бары тик үзе генә татар телендә латин графикасыннан файдаланып нәшер итә.

Бүгенге көндә чит илдә чыга торган татар басмаларын санын төгәл әйтү кыен. Аларның азаюына глобальләшү йогынты ясый: интернет һәркайда бар, шуңа күрә туган телдәге басмаларны Казан интернет-журналлары сайтларыннан да укып була. Әмма безгә милләттәшләребезнең тормышы, эшчәнлеге бүгенге көндә бик кызыклы. Эмигрант периодикасы әле һаман да Европада, Азиядә һәм якын чит илләрдә бар һәм бастырыла, бу исә, безне сөендерә.

Әдәбият

1. Ахметова Я.М. Говор татар Финляндии: дис. … канд.филол. наук. – Казань, 2004. – 182 с.
2. Беляев Р.Ф. Татарская диаспора Финляндии: вопросы интеграции и сохранения идентичности: дис. … докт.филос.наук. Хельсинки,2017. – 310 с.
3. Галямутдинов А.И. Современные татарские периодические издания Финляндии, Литвы и Украины // Ученые записки Казанского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. Том 151, кн. 5, ч. 2. – Казань, 2009. – 234 б.

ЧУАШСТАН ТАТАРЛАРЫ ТОРМЫШЫНДА ЯҢА ТОРЫНКАБЕР ТАШЛАРЫ

Феткуллова А., Чувашия Республикасы, Батыр муниципаль округы, беренче номерлы Шыгырдан урта мәктәбе, IX сыйныф
Фән. җит. – Айзатуллова Р.Р.

Һәрбер җирлекнең үз халкы өчен таныш булган һәм билгеле бер исем белән аталган урыннары була. Туган авылым Шыгырданда һәм авылдан ерак түгел генә урнашкан, халык телендә “Кизләү буе”, “Мөслим”, “Цаллук буе” дип аталган урыннары бар. Алар авылның тарихи ядкаре, бик күптәннән үк авыл халкының изге урыннары.

Чуашстан татарларының республикада дистәдән артык изге урыннары бар. Элек-электән килгән йола буенча, бу урыннарга халык барып, догалар кыла. Әлеге изге урыннарның күбесендә борынгы кабер ташлары да ята. Халык, шул тирәдәге мәхәллә кешеләре аларны карап-тәрбияләп тора.

Чабаксардан Сембер шәһәренә илтә торган юл кырында, Чуашстанның көньяк өлешендә, Шомыршы районына керә торган Яңа Торын дип аталган авыл бар. Чуашлар аны Вăрманти Тăрăн, ягъни урмандагы Торын диләр, урысчасы исә Ново Буяново. Авыл зур булмыйча, 110 йортта чуашлар яши.

Бу авыл инде йөзләрчә ел буена тирә-яктагы татарлар өчен мөһим дини урын булып тора. Хикмәт шунда ки, әлеге авыл уртасында, Карлы елгасы ярында борынгы 2 кабер ташы һәм тирәсе тимерчыбык белән әйләндереп алынган зират бар. Берсендәге язуларны укырлык түгел, әмма икенчесендәге язудан тарихны чамалап була. Чуашлар аны мишәр мазары-каберлеге дип атый, ә татарлар исә "болгар бабаларыбыз яуда һәлак булган урын" дип йөри.

Бу каберлек хакында төрле сүзләр йөри. Чуаш авылы уртасындагы зиратта Болгардан куылып килгән сугышчылар һәм өч изге кыз күмелгән дип, сөйләгәннәр картлар. Башка версияләрдә әлеге кабер ташы Бикбулат морза тарафыннан Тинчура улы Бикчурага һиҗри белән 1108 елда куелган. Һиҗри елын миладига әйләндерсәк, 1695 ел була. Халык бу урында сугыш булган дип сөйли. Риваятьләргә караганда, Бичура сугыш кырында һәлак булган. Аның гәүдәсен сугыш кырыннан елга буенча алып килеп, татар авылының каберлегенә күмгәннәр. Татар авылы хәзер юк. Шул тирәләргә Буяноводан һәм Торыннан чуашлар күчеп килеп авыл төзегәннәр. Татар авылының исемен хәтерләүчеләр юк. Бәлки ул авылның исеме Карабай булгандыр. Чөнки татар каберлегеннән ерак түгел Карабай Шомыршы авылы бар. В. Магницкий “Список татарских селений Буинского уезда

в “ОАИЭ”, т. 18” дигән хезмәтендә дә Карабай исеме белән татар авылы булуын искәртә. Бу урынны тарихчылар нугай татарлары белән урыс гаскәре бәрелешкән урын булуы ихтимал дип аңлата. Бичураның нинди сугышта һәлак булуы безгә төгәл мәгълүм түгел. Казаннан килгән профессор Һ.Юсупов кабер ташларындагы язуны Бичура Тинчура улы икәнлеген укып раслый.

Бу урынны җирле татарлар изге урын дип саныйлар һәм ел саен дога кылырга киләләр. Җирле тарихчылар да бу җирләрдә татар-мөселман догасы өзелмәгәнлекне яза. Тарихи чыганакларда 1908 елда Сембердән Г.Кокол дигән тарихчы Яңа Торын зиратындагы кабер ташлары хакында мәгълүмат теркәп калдырган. "Шыгырданнан килгән татарлар тезләнеп гыйбадәт кылып утыралар иде. Алар монда Казан ханлыгы вакытындагы изге затлар – сугышчылар күмелгән дип әйтәләр”, – дип язып куйган ул.

Кайсы көнне тезелеп дога кылуларын ул чакта теркәп калдырмаганнар. Бүгенге көндә Шыгырдан татарлары һәр ел май аеның соңгы көннәрендә шушы чуаш авылына килеп, гыйбадәт уздыра. Яңгыр аз булган елларны монда килеп, яңгыр намазы да укыйлар.

Авыл картлары һәм карчыкларыннан Яңа Торын турында белгән, ишеткәннәре турында да сораштырдым. “Бала чакта Яңа Торынга әниләр, әбиләр белән җәяү бара торган идек. Халык күп була иде. Әбиләр зиратның аскы ягында, Карлы елгасы ярына төшеп дога кылалар, шунда ашый-эчәләр иде. Кайбер кешеләр кунып калалар иде. Татарлар килгәнне күреп, чуашлар чәйләр кайнатып, йомыркалар пешереп безне сыйлыйлар иде. Әбиләр үзләре белән алып килгән чәйләрен пешереп, чәйләр эчәләр иде”, – дип искә төшерделәр олылар.

Яңа Торын авылы зиратына татарлар электән корылык булганда дога кылырга килә торган булганнар. Зират читендә карап торган чуаш карчыклары да, татарлар килде, димәк яңгыр була дип, ышаныч күрсәтеп калганнар. Ясин, Тәбрәк укылганнан соң, халык белән бергәләп тәүбә кылына. Моннан соң, электән килгән гадәт буенча, зираттан чыгып, яр буенда корбан ашлары ашала. Ә яңгыр теләгенең төп гыйбадәте – истиска намазы шул ук көнне мәчетләрдә укыла. Шыгырдан, Балтай, Байтирәк, Татар Согыты авылы татарлары бу урынга ел да бер аерым көнне килеп торганнар.

Нигә бу урынны чуашлар да изге итеп кабул иткәннәр соң? Бу җиргә бәйле күп вакыйгаларны мисал итеп китергә була. Картлар сөйләвенә караганда, зиратның тирә-ягында койма тотылмаган була. Бер тракторчы бу җирне сөрергә тотына. Тимер сабаны моның чытырдап сына. Колхоз икенче сабан китерә, барыбер сөрә алмыйлар.

Тракторчысы да вафат була. Шуннан соң изге урынның кадерен аңлый башлаганнар. Колхозлашу вакытында, бу урынны сөреп, анда кыяр утыртып караганнар. Әмма ике ел рәттән бозлы яңгыр явып, үсемлекләрне харап иткән. Зират тирәсендә бала-чага мал ашаткан. Балалар шуннан соң авырган. Ул авыру балаларны татарлардан өшкертеп торганнар. Файдаларын да күргәннәр.

Безнең бабаларыбыз гаделлек, иминлек, туганлык кебек төшенчәләргә табынып яшәгәннәр, тарихка саклык белән караганнар. Без аларның теләкләрен дәвам итәргә, алар кадерләгәнне кадерләргә, саклаганны сакларга тиешбез. Алар үзләре исән чакта безне тарихыбыз, ата – бабаларыбыз рухы белән бәйләп тоталар. Ә алардан соң без киләчәк буынны шуңа өйрәтергә тиешбез. Галим Тәлгать Галиуллин килер буыннар турында һәркемгә уйланырлык фикерләр әйтә: "Киләчәк буыннар үзләренең тамырларын белергә тиешләр. Башкача булганда, җәмгыятьне маңкортлар, үз тарихын белергә теләмәгән, бер көн белән яшәгән нәселсез адәмнәр явыз саранча болыты шикелле басып китәчәк", – ди ул. Үз иленең, төбәгенең, туган авылының тарихын белү кешегә үзен "Кеше" буларак танырга ярдәм итә. Изгеләрне хөрмәтләү, ихтирам белән телгә алу безнең кешелек сыйфатларын югалтмавыбызны, алдагы буыннар өчен күңелләребезнең тыныч булуын күрсәтә.

Әдәбият

1. Салихов П.М. Шыгырдан. – Ульяновск: ОАО «Областная типография «Печатный двор», 2010. – 544.
2. www.azatliq.org/a/28516338.html
3. https://islam21.ru

“ЯЛАНТАУГА АЙ КУНГАН” ӘСӘРЕНДӘ ТАБИГАТЬ ҺӘМ КЕШЕ ЯЗМЫШЫНЫҢ БИРЕЛЕШЕ

Хаҗиев С.,Саба р-ны, Шәмәрдән лицее, IX сыйныф
Фән. җит. – I категорияле туган тел һәм әдәбияты укытучысы Әүхәдеева А.В.

“Ялантауга ай кунган”әсәре теленең үзенчәлеге, байлыгы, образлылыгы белән сокландыра ул. Табигатьне саклау, кеше язмышы бүгенге көндә дә иң актуаль мәсьәләләрнең берсе булып кала бирә. Экологик проблемалар элек-электән әдипләребез тарафыннан күп әсәрләрдә күтәрелгән.

Табигатьне саклау һәм әхлак проблемасын 19 нчы йөз язучылары да күтәргәннәр. “Тәрбиясе булмаган җирдә гүзәл ашлык җитешмәгән кебек, тиешле тәрбия бирелмәгәндә, гүзәл кеше дә җитешмәс. Шулай икән, тәрбия– иң кирәкле бер эш булачактыр”,–дип язган Р.Фәхретдин [2: 92]. Бу мәсьәлә хәзерге көн язучысы Р.Шәйдуллина әсәрендә дә чагылыш таба. “Үзеңнән соң тәүфыйксыз бала калдырсаң, яшәп тә торасы юк. Чөнки яшәү мәгънәсе–нәсел калдыру. Нәсел агачының тамыры черек булса, нинди кәүсә, нинди яфрак, нинди чәчәк, нинди җимеш инде ул?! Нәсел тамырлары нык булырга тиеш!” [4: 207]. Шулай ук “Ялантауга ай кунган” повестенда табигатьне саклау иң мөһим мәсьәләләрнең берсе булып тора. “Менә шул химиягез белән бөтен табигатьне агулап бетердегез инде сез! Әнә, Мишәдә балыклар бетә бара. Басуларны яраплан белән агулыйлар да, яңгырлар ишле булса, шул агу Мишәгә агып төшә [4: 194]. Әсәренең герое Инсаф та улы Сәетне табигатьне химия белән агулап бетерүдә гаепли.

“Ялантауга ай кунган”китабы сугыштан соңгы авыл тормышын чагылдыра. Сюжет, композиция, образларның бирелеше–барысы да халыкчан. Анда тормыш кына түгел, мәхәббәт мизгелләре дә урын алган. “Мин дә йолдызга “Зәйтүнә!” дип дәшәрмен. Һәр кич саен мин синең белән шул йолдыз аша сөйләшермен.Синнән башка саргаеплар үләрмен мин. Моңарчы синсез ничек яшәлгән-белмим” [4: 40]. Автор повестенда мәхәббәтнең мәңгелек булуын, яшьли туган хисләрнең олыгайгач та сүрелмәвен күрсәтергә теләгән.

“Ялантауга ай кунган” повесте – гаҗәеп якты, эчке тирән сагышлы әсәр. Монда дингә кайту, катнаш никахлар проблемасы күтәрелә. “Безнең бабай әйтә:кайчан да булса яңа мәчетләр салырлар әле, ди. Авылга дин кайтыр, кешеләргә иман кайтыр, ди” [4: 33]. Язучы әсәрендә кешенең эчке дөньясын, рухын тирәнтен сурәтләргә омтыла. “Бәлки, Хәниянең сөю тулы карашы Сәеткә гарип вакытында кирәк

булгандыр. Үзәкләре өзелеп, тәмам өметсезлеккә төшеп, үз уйларыннан уелып торган чагында. Ул вакытта егеткә әтисе, Фатыйма һәм Нурания апалары, “Сак-Сок” бәетен, “Йосыф-Зөләйха” кыйссасын көйгә салып укыган Каракай әбисе терәк булды”[4:87].

Әсәрдә шулай ук кеше бәхете мәсьәләсе күтәрелә. Без моны бик күп образлар аша күрә алабыз. Мәсәлән, Сәет, Зәйтүнә, Хәния, Мәрьям үз бәхетләре өчен көрәшәләр, тормышның сикәлтәле юлларыннан чыгу юлын эзлиләр. “Сәет Хәнияне рәнҗетте. Әгәр бу ялгышын төзәтә калса, Мәрьям туачак улы яки кызы рәнҗеп калачаклар. Туачак баласын рәнҗетсә, үз намусына хыянәт итеп, гомере буе үкенеп яшәячәк”[4:148]. “Сәет белән Зәйтүнә, озак итеп, бер сүз сөйләшмичә, аккан суга карап тордылар. Икесе дә бер үк уйда иделәр бугай. Курыкма, Зәйтүнә, мин сиңа булышырмын. Без ул тауның башына менеп җитә алырбыз әле. Моның өчен безнең вакытыбыз да бар, көч-куәт тә җитәрлек”[4:252].

Повестьта гаилә мөнәсәбәтләре, әти-әни, балалар, дин һәм милләт мәсьәләләре дә күтәрелгән. “Василий–әйбәт кеше, мине бик ярата, ләкин урыс. Әнием минем башка милләт кешесенә кияүгә чыгуыма катгый каршы килгән булыр иде, ләкин ул хәзер үз акылында түгел”[4:71].

Гомумән, фәнни-эзләнү эше әсәрне өйрәнүгә, вакыйгалар бирелешен, истәлекләрне барлауга корылды. Кеше язмышының бирелеше үзәк урынны алып тора. “Нишләсен ул яшь кыз, көтмәгәндә шундый авыр хәлдә калгач? Зәйтүнәгә бик авырдыр дип уйлап та карамады бит Сәет! Үз кайгысы кайгы булды. Ә Василий исемле урыс егете Зәйтүнәгә таяныч була алган. Ул таяныч Сәет булырга тиеш түгел идемени? Хәзер соң инде...”[4:87].

Шулай итеп, табигать һәм кеше бер-берсе белән бәйле. Тормышта һәрберсе бәхет өчен көрәшә, никадәр авыр сынаулар үтә, үз юлын таба. Ләкин кешелек дөньясы никадәр бәхетле булырга теләсә дә, табигатьтән башка бәхетле була алмый. Шуның өчен тормышта кеше бәхете белән бергә табигатебезнең байлыгын саклау–иң зур бурыч.

Әдәбият

1. Казан утлары. – 2000. – № 2, 3.

2. Мәшһүр мәгърифәтче-галим, педагог Р.Фәхреддиннең мирасын укыту-тәрбия процессында файдалану. VI кисәк. – Казан: ТР Мәгариф һәм фән министрлыгы нәшрият үзәге, 2010. –152 б.

3. Шәйдуллина Р.Ш. Карт шомырт хатирәсе. – Казан: “Ак Бүре” нәшрияты, 2020. –367 б.

4. Шәйдуллина Р.Ш. Ялантауга ай кунган: повестьлар. –Казан: “Ак Бүре” нәшрияты, 2016. –335 б.
5. Яруллин Ф. Яралы язмышлар. – Казан: Рухият, 2000. – 439 б.

ЧИТ ТЕЛГӘ ӨЙРӘТКӘНДӘ ПРОСОДИК КОМПОНЕНТ

Хаҗиева М., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Һадиева Г.К.

Телдән аралашу чарасы буларак файдалану аны кулланучыларның фикер йөртү сәләте белән бәйле. Нинди дә булса телдә сөйләшүчеләр милли-мәдәни үзенчәлекләргә бәйле булган һәм берегеп калган модельләргә нигезләнеп эш итә. Бу тел системасының барлык катламнарында да, шул исәптән, просодия өлкәсендә дә чагылыш таба.

“Просодия” төшенчәсе “Лингвистик терминнарның русча-татарча аңлатмалы сүзлеге”ндә (2016) түбәндәгечә аңлатыла: ПРОСОДИЯ \ТАТ\ ПРОСОДИЯ Сөйләм сегментларының (иҗек, сүз, текст һ.б.) барлык катламнарында кулланыла һәм мәгънә аеру ролен үти торган фонетик чаралар системасы, ритмик-интонацион берәмлекләре: сингармонизм, сүз басымы, интонация һ.б. [1: 187].

Просодик үзенчәлек принциплары чит телгә өйрәтү структурасында дискурс яссылыгының мөһим компоненты буларак карала, чөнки просодиянең коммуникатив функциясе аралашуда бәхәссез зур роль уйный. Чит телгә өйрәтүдә мәдәниятара бәйләнешнең дискурс үзенчәлекләрен исәпкә алырга кирәк. Сөйләүче тарафыннан булдырылган просодик модель һәрвакыт мәдәни-специфик һәм субъектив билгеләргә нигезләнә. Әмма индивидуаль, релевант булмаган факторлар белән беррәттән, просодия лингвистик яктан әһәмиятле үзенчәлекләргә дә таяна. “Әгәр дә методика субъектив булса, ул аңлаешсыз булыр иде. Без аны аңлыйбыз, ягъни билгеле бер мәгънәләрне аерып чыгарабыз икән, ул объектив лингвистик мәгънәгә ия дигән сүз” [2: 268]

Сөйләм коммуникациясе процессында мәгълүматны тапшыруның ике төп аспекты түбәндәгеләрне үз эченә ала: тавыш тирбәнешләре белән характерлана торган физик аспект, интерактантлар тарафыннан мәгълүматны тапшыруны һәм кабул итүне тәэмин итә торган әһәмиятле аспект.

Шулай итеп, телдән аралашуның просодик компонентына өйрәтү чит телнең милли-специфик үзенчәлекләрен яхшы белүнеталәп итә һәм түбәндәге компонентларны колачлый :

1) дөрес артикуляциягә өйрәтү, ягъни, әйтелеш функциясен үтәүче сөйләм органнарының дөрес эшләвенә ирешү;

2) сөйләм актын ишетү һәм аңлау процессында гамәлгә ашырыла торган акустик компонент буларак аудированиега өйрәтү.

Просодик үзенчәлекләр сөйләм билгеләренең акустик

параметрларын кабул итү нәтиҗәсе булып тора [3: 24]. Көндәлек аралашу барышында киң кулланылучы директив сөйләм актлары мисалында чит телнең просодик үзенчәлекләрен үзләштерүнең нинди зур әһәмияткә ия булуын ачык күрсәтергә мөмкин. Директив актларның максатчан юнәлеше адресантны нинди дә булса гамәлне башкарырга яки туктатырга этәрүдән гыйбарәт.

Директивлар кулланылган сөйләм ситуацияләре лингвистикага карамаган билгеләр җыелмасы белән характерлана. Юридик яки конвенциональ характердагы директивны гамәлгә ашыручы әңгәмәдәшләр арасындагы мөнәсәбәт мөһим роль уйный. Теләсә кайсы сөйләм актын гамәлгә ашыруда телнең барлык катламнары да (грамматик, лексик, фонетик) колачлана. Директивлар тел чараларының төгәл билгеле бер структурасын үз эченә ала, аның әйдәп баручы компонентларының берсе – просодик компонент. Югарыда билгеләп үтелгәнчә, тел интеракциясе әңгәмәдәшләр арасындагы мөнәсәбәтләр культурасы үзенчәлеге белән характерлана. Бу просодиягә аеруча да кагыла, чөнки туган телдәге аралашу манерасын чит телгә күчерү нәтиҗәсендә әйтелгәннәр дөрес кабул ителмәскә һәм, нәтиҗәдә, аралашу процессы бозылырга мөмкин. Просодия сөйләм актының эмоциональ өлеше белән тыгыз бәйләнгән һәм мәгълүматны дөрес булмаган тонда җиткерү әйтелəсе фикернең тиешенчә барып ирешмәве белән куркыныч.

Нинди дә булса чит телне өйрәнгәндә аның просодик нормаларын үзләштерү беренче урында тора, чөнки телнең башка катламнары кебек үк просодик компонент та сөйләм эшчәнлегенең уңышлы гамәлгә ашырылуын тәэмин итә. Мәктәптә просодик берәмлекләр – басым, иҗек, интонация – тиешле дәрәҗәдә өйрәнелергә тиеш. Туган тел дәресләрендә урта сыйныфларда әлеге берәмлекләрне өйрәтүгә караган уңышлы мисаллар карап китәрбез.

Татар телендәге басым үзенчәлекләрен өйрәтү максатыннан, түбәндәге биремне тәкъдим итәргә була: “Басым куелышы буенча бирелгән сүзләрне нинди ике төркемгә бүлеп карарга мөмкин? Сүзләрне таблицага урнаштырыгыз, басымнарын билгеләгез”

Кемдер, бала, карагай, нәрсәдер, каядыр, китап, никтер, кәгазь, барлык, барысы, бармак, барчасы, башлык, һичшиксез, һәркайда, дәфтәр, һәркем, ләкин, карчыга, гаять, өстәл, гәрчә

Басым беренче иҗеккә төшкән сүзләр	Басым икенче иҗеккә төшкән сүзләр

Интонацияне өйрәтү максатыннан, укучыларга кызыклы уеннар тәкъдим итәргә мөмкин. Мисал өчен, экранда түбәндәге мәкаль бирелә:

“Ана сөте белән кермәгән тана сөте белән керми”. Укучыларга карточклар таратыла, анда түбәндәге биремнәр язылган була:

Мәкальне сорау интонациясе белән укыгыз.

Мәкальне боеру интонациясе белән укыгыз.

Мәкальне гаҗәпләнү интонациясе белән укыгыз.

Мәкальне курку интонациясе белән укыгыз һ.б.

Һәр укучы бер карточканы ала һәм биремне үти.

Иҗек темасын өйрәткәндә, шулай ук урта сыйныф укучыларының яшь үзенчәлекләренә туры килә торган уеннар уйнатырга була. Мисал өчен, укучылар иҗекләрнең билгеләре буенча тиешле сүзне таба. Мәсәлән: “Беренче иҗеге – ябык иҗек, соңгы иҗеге ачык иҗек булган сүзне табыгыз”, “Икенче һәм өченче иҗекләре – ачык, соңгы иҗеге ябык булган сүзне табыгыз” һ.б.

Шулай итеп, мәктәптә просодияне өйрәтүгә зур басым ясарга кирәк дигән нәтиҗәгә килергә мөмкин, чөнки ул сөйләм эшчәнлегенең дөрес гамәлгә ашырылуында мөһим роль уйный.

Әдәбият

1. Русско-татарский толковый словарь лингвистических терминов / под ред. Ф.И. Тагировой и Ф.Ф. Гаффаровой. – Казан: ИЯЛИ, 2016. – 248 с.
2. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высшая школа, 1979. – 193 с.
3. Якубинский Л.П. Избранные работы. Язык и его функционирование. – М.: Наука, 1986. – 276 с.

ПОСЛОВИЦЫ О БОГАТСТВЕ В РУССКОЙ И КИТАЙСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

Хао Ко, КФУ, магистрант II курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Сафонова С.С.

Богатство, которое может быть как материальным, так и духовным, – это понятие, общее для всех цивилизаций и обществ. Россия и Китай, как две цивилизации с многовековой историей, имеют свои уникальные ценности и различные взгляды на богатство. Сравнительно-сопоставительный анализ пословиц о богатстве в русской и китайской лингвокультурах позволяет исследовать восприятие этого понятия представителями этих двух стран.

В русской лингвокультуре богатство ассоциируется с такими понятиями, как счастье и успех. В русских пословицах достаточно частотна фраза «жить в изобилии», подразумевающая желание иметь больше материальных благ, что находит воплощение в следующих паремиях: *Копейка рубль бережет, а рубль голову стережет. После Бога – деньги первые. Деньги не счастье, но без них счастье неполно*, которые косвенно отражают место богатства в сердцах россиян и их стремление к нему.

В русских и китайских пословицах нередко наблюдается метафоризация с целью описания последствий материального богатства: *Без денег – как рыба без воды*. В данной пословице выражается чувство беспомощности и незащищенности, которое приходит с бедностью. В китайской пословице *水能载舟，亦能覆舟* （Вода может нести лодку, но может и опрокинуть ее） подчеркивается двойственная природа материального богатства, которое может принести как успех и счастье, так и праздность и несчастье.

Особое внимание в русских пословицах о богатстве уделяется накоплению и сбережению: *Копейка копейку родит. Береги денежку про черный день*, в которых подчеркивается прагматизм русского народа, его практический опыт и практический подход.

В паремиях о богатстве русский народ актуализирует и важность человеческих отношений, которые считаются одним из важнейших условий богатства и успеха. Однако согласно общественным условностям, богатые и бедные никогда не будут находиться в одном классе, что отражает социальную реальность: *Богатый бедному не брат. Богатый бедного не разумеет.*

В китайском лингвокультуре пословицы о богатстве часто связаны с внутренним миром человека, его характером и

добродетелями: *一分耕耘，一分收获。* (Что посеешь, то и пожнешь) – традиционная пословица, которую часто произносят китайцы и которая подчеркивает важность упорного труда и необходимость прикладывать усилия, независимо от того, кто хочет добиться успеха и богатства. В пословице *财富诚可贵,德行价更高。* (Богатство дорого, но добродетель дороже богатства) подчеркивается, что китайцы больше внимания уделяют внутреннему миру человека, что добродетель важнее богатства.

В Китае одинаково важны и сохранение богатства, и его приобретение: *节约金钱，就是珍惜生命。*(Экономить деньги – значит ценить жизнь) *钱要用在刀刃上，不能浪费。*(Богатство должно быть использовано для важных вещей и не может быть потрачено впустую). В этих пословицах воплощены китайские ценности и представления о деньгах, подчеркнуты бережное отношение к богатству и привычка его наживать.

Изучая и анализируя пословицы о богатстве в русской и китайской лингвокультуре, мы можем глубже понять ценности и культурные традиции обоих народов. Русские пословицы о богатстве подчеркивают связь между деньгами, чувствами и личностью и носят более гуманистический характер. В Китае, напротив, акцент делается на труде, а также на внутреннем мире человека. Благодаря этим пословицам люди могут перенять мудрость народа и улучшить свое представление о богатстве, труде и жизни. В то же время пословицы о богатстве широко используются в образовании, культурных обменах и общественной деятельности, постоянно влияя на мышление и поведение людей и вдохновляя их. Благодаря языку паремии о богатстве продолжают нести обновленную мудрость и просвещение в современное общество и являются важным культурным ресурсом прогресса человеческой цивилизации, а также общественного развития.

Литература

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-хтомах. – М.: Русский язык, 1989.
2. Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок [Текст] / В.П. Жуков. – М., 2007. – 311 с.
3. Фролова О.Е., Пословица и ее отношение к действительности // Вестник Московского университета. – №4. 2005. –С. 125-132.
4. 念建宏．俄汉语言文化中的“贫”“富”观念对比研究[D].吉林大学, 2022.

“КАЗАН УТЛАРЫ” ЖУРНАЛЫНДА ЗАМАНА ЛИРИКАСЫ

Хәбибуллина А., КФУ, I курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. Сәйфуллина Ф.С.

«Казан утлары» һәрвакыт күренекле һәм яшь татар әдипләренең әсәрләрен, ТРның танылган тәнкыйтьчеләренең һәм журналистларның актуаль аналитик, публицистик мәкаләләрен бастыручы, әйдәп баручы журнал.

“Казан утлары” журналында басылган әсәрләрнең аерым берләренә галимнәр тарафыннан рецензия, тәнкыйть кебек җавап мәкаләләре язылса да, билгеле бер вакыт эчендә басылган авторларга, аларның иҗатына тулаем күзәтү ясалмый. Анда әсәрләре басылган авторларны барлау, хәзерге заман шигъриятенең популяр темаларын билгеләү поэзиянең бүгенге хәл-торышын ачыклауга, киләчәген прогнозлаштыруга булышлык итә.

Мәкаләнең тикшерү объекты – “Казан утлары” журналында 2016-2019 еллар аралыгында басылып, дөнья күргән лирик әсәрләр. Тикшерү предметы исә “Казан утлары” журналында (2016-2019 еллар) басылган лирика үрнәкләре, авторларының иҗат үзенчәлеге. Эшнең максаты – “Казан утлары” журналында басылган (2016-2019 еллар) поэзия үрнәкләрен өйрәнү, авторларының үзенчәлеген билгеләү. Максатка ирешү өчен 2016-2019 елда “Казан утлары” журналы битләрендә урын алган авторларның лирик әсәрләренә күзәтү ясау бурычы куелды.

“Әдәбият белеме сүзлеге” буенча, “Лирика – ул грек телендә музыка коралының исеме. Ул музыкаль, көйле әсәр буларак билгеле. Кешенең халәтен, хисләрен, уйларын, кичерешләрен сурәтләү предметына әверелдереп, ул чынбарлыкны кешенең эчке дөньясы көзгесендә чагылдыра лирикада билгеле бер моменттагы, вакыттагы нәфрәт, ачу, борчылу, кайгы, шатлык, сагыш кебек хисләр урын ала, бу хисләрнең тирән һәм күпкырлы сәбәбе ачыклана [1: 238].

Лирика *мин* исеменнән сөйли, ләкин шул ук вакытта киң гомумиләштерүләр дә ясый. Ул кешелекнең рухи тәҗрибәсен күздә тота, шушы фонда аерым бер мизгелдәге аерым кеше хисләрен типиклаштыруга ирешә. Образ дәрәҗәсенә күтәрелгән кичереш – әдәби гомумиләштерү нәтиҗәсе. Лирикадагы кичерешләр рухи яктан лирик геройга якын бик күпләр тарафыннан кичерелергә мөмкин булуы белән кызыксындыра, үзенә тарта [2: 144].

Димәк алда әйтелгән “төзү материалы” ярдәмендә эш итеп, шагыйрь тормыш күренешләрен, хис яссылыгын сурәтли һәм, әйтергә

кирәк, сәнгатьнең башка төрләренә караганда да тормышны киңрәк, тулырак һәм ачыграк гәүдәләндерүгә ирешә [3: 104].

"Казан утлары" – айлык әдәби-нәфис һәм иҗтимагый-сәяси журнал. 1922 елның май аеннан татар телендә нәшер ителә. Исеме үзгәрә: 1922-30 елларда "Бенең юл", 1930-32 дә шул җирлектә "Атака" һәм "Яңалиф" журналлары чыга, 1933-65 тә "Совет әдәбияты", 1965 елдан хәзерге исемдә. [4: 296]

2016 елның "Казан утлары"ндагы 43 авторның иҗат җимешләре үз укучысына барып ирешкән. Әдәби берләшмәләргә дә журналда шактый урын бирелгән, бигрәк тә "Кама таңнары" берләшмәсе вәкилләре актив булганнар: 14 каләмдәш үз язмалары белән уртаклашкан.

2017 елда журналда шигырьләре басылган авторларның саны 49 га җиткән. Алар арасында шул ук таныш фамилияләрне очратырга мөмкин. Рафис Корбан, Айдар Хәлим, Рүзәл Мөхәммәтшин, Рафил Газизов, Лена Шагыйрьҗан, Ленар Шәех, Рөстәм Мингалим кебек авторлар белән танышырга була.

Хатын-кыз шагыйрәләр һәр елны да актив иҗат иткәннәр: Г.Бәйрәмова, Ф.Җамалетдинова, Н.Сафина, Ш.Җиһангирова, Р.Рахман, Ә.Ситдыйкова, Э.Шәрифуллина, Л.Янсуар, Ф.Тарханова һ.б. Күбесе туган телебезгә мәдхия җырлый, аны сакларга чакыра.

"Казан утлары" журналында басылган шигырьләрнең тематикасы төрле булса да, күп кенә авторларның иҗатында кабатлана торган үзенчәлекләрне күрергә мөмкин. Әсәләр гәдәттә тематика буенча бер баш исем астында берләшмиләр, ләкин татар дөньясы өчен мөһим булган вакыйгаларга багышланган шигырьләр бер санда басылырга мөмкин.

Димәк, "Кеше Хаклары" укучының күңеленә үтеп керерлек, уйландырырлык итеп язылган. Анда тормышыбзның нигезендә яткан кыйммәтләр искә алына.

Эзләнүләр түбәндәге нәтиҗәгә килергә мөмкинлек бирде. "Казан утлары" журналы гражданлык лирикасына өстенлек бирә. Авторларның күп өлеше милләт, тел язмышы турында уйлана.

"Казан утлары" журналында өлкән буын шагыйрьләренең иҗатына күбрәк игътибар бирелә, ләкин моның белән беррәттән "Яңа исемнәр" бүлегендә дә яшьләрнең шигырьләре басыла.

Гомумән, "Казан утлары" журналы затлы лирика тәкъдим итә һәм әзерлекле укучыга йөз тота.

Әдәбият

1. Әдәбият белеме сүзлеге / Төз.-ред. А.Г. Әхмәдуллин. – Казан: Татар кит. нәшр., 1990. – 238 б.
2. Госман Х., Мәҗитов З. Әдәбият теориясе. Әдәби әсәр. Уртак мәктәпләрнең тел-әдәбият укытучылары, студентлар һәм югары класс укучылары өчен кулланма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. – 144 б.
3. Мягкость модернизма в татарской литературе // Актуальные вопросы современной филологии и журналистики. – Воронеж, 2020. – № 1(36). – С. 97–104.
4. Татар энциклопедиясе сүзлеге / Баш мөхәррир М.Х. Хәсәнев; җаваплы мөхәррир Г.С. Сабирҗанов. – Казан: ТР ФА Татар энциклопедиясе институты, 2002. – 830 б.

ТУГАН ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ БАСЫМНЫ ӨЙРӘТҮ

Хәйретдинова Ч., КФУ, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Һадиева Г.К.

Сөйләм агымында бер төркем иҗекләрне бер тактка берләштерүдә басымның роле зур. Рим грамматигы Диомед (б.э.к. IV гасыр) әйтүенчә, басым – сүзнең җаны ул.

Тел белеменең орфоэпия (грекча orthos – туры, дөрес epos – сүз) бүлеге әдәби әйтелеш кагыйдәләрен өйрәнә. Орфоэпия белән укучыларның сөйләмендә пәйдә булган күп кенә хаталар бәйләнгән. Әлеге хаталарның берсе – сүздә басымның дөрес куелмавы. Нәтиҗәдә укучыларның сөйләме аңлаешсыз, мәгънәсез килеп чыга.

Татар теле белемендә басым мәсьәләсенә беренчеләрдән булып Гыйбад Нугайбәк игътибар итә. Ул үзенең «Төрлек» (1911) исемле хезмәтендә басым терминын алга этәреп чыгара һәм татар теле белеменә кертә. Гыйбад Нугайбәк басым күренешен түбәндәгечә аңлата: «Бердән артык иҗекле сүзләрдәге иҗекләр бар да бертигез сөйләнмәенчә арадан берсе басынкырак (сузынкырак) калганнары йомшаграк әйтеләләр [1: 9]. Галимҗан Шәрәф басым мәсьәләләренә тукталып: «Басым татар телендә, башка төрки телләрдәге кебек үк, экспиратор (динамик), ләкин ул музыкаль басым белән тыгыз бәйләнгән», – дигән фикер әйтә [2: 189]. Галим басым куелуның өч төрле шартын күрсәтә: а) аерым әйтелгән сүзләр (басымны соңгы иҗеккә төшә); ә) аерым әйтелгән сүзләр, ләкин басым соңгы иҗеккә төшми; в) гомуми басым астындагы сүзләр тезмәсе.

1950 нче елларда татар теле фонетикасына багышланган яңа хезмәтләр күренә башлый.

Әнвәр Әфләтунов сүз басымын интонациянең бер элементы буларак карый һәм «сүз басымы турында сөйләгәндә изоляцияләнгән сүзләрдә басым һәм сөйләм процессында сүз басымы позициясеннән чыгып фикер йөртергә кирәклегенә туктала [3: 43]. Галим басым сүзнең соңгы иҗеккә төшмәгән очракларны прокламатик басым дип атый һәм аларда модальлек төсмеренең көчле булуын, һәрберсендә диярлек яшерен фикер чагылышын күрсәтә, ә сүзнең соңгы иҗегенә туры килә торган басымны – инклитик басым дип атый. Бу басымның мәгънәгә мөнәсәбәте турыдан-туры ачык күренмәвен дәлилләп бирә.

Соңгы хезмәтләрдә галимнәр сүздә басымның урынына карап, телләрнең ике төркемгә бүленүен әйтәләр: тотрыклы басымлы телләр һәм ирекле басымлы телләр. Татар теле тотрыклы басымлы телләргә керә. Татар теленең үз сүзләрендә басым күпчелек очракта ахыргы

иҗектә була, сүзгә кушымча ялганган очракта басым соңгы иҗеккә күчә. Басым соңгы иҗеккә төшмәгән очраклар түбәндәгеләр:

1) II зат боерык фигыльләрдә басым беренче иҗеккә төшә: языгыз, утырыгыз;

2) исемдә хәбәрлек кушымчалары басымны үзләренә алмыйлар: мин укучымын, сез бәхетлесез;

3) фигыльдә кайбер зат-сан кушымчалары басымны үзләренә алмыйлар: язгансың, килермен;

4) фигыльдә юклык кушымчасы басымны алмый һәм үзеннән үткәрми: бармагансың;

5) рәвеш ясагыч -дай/-дәй, -тай/-тәй, -ча/-чә кушымчаларына басым төшми: бүредәй, татарча;

6) сорау, билгеләү, юклык алмашлыкларында, өлешчә күрсәтү һәм билгесезлек алмашлыкларында басым беренче иҗеккә төшә: кайда, барлык, һичкем.

Рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен Р.Р. Шәмсетдинова, Г.К. Һадиева, Г.В. Һадиева авторлыгындагы дәреслектә (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) басым темасы 5 сыйныфта карала башлый. Әлеге дәреслектә түбәндәге кагыйдә бирелгән: «Күп иҗекле сүзләрдә иҗекнең берсе, башкаларыннан аерылып, көчлерәк әйтелә. Бу иҗек басымлы иҗек дип атала: ба-тыр-лы́к, Татар телендә басым, нигездә, сүзнең соңгы иҗегенә төшә. Сүзгә кушымча ялганган саен, басым да соңгы иҗеккә күчә бара: кита́п, китаплары́м, китапларымны́ң». Шушы кагыйдәгә нигезләнеп укучылар кызыклы биремнәр белән күнегүләр эшлиләр. Мәсәлән: 147 нче күнегүдә калын хәрефләр белән бирелгән сүзләргә кушымчалар өстәп яз. Сүзләрнең басымнарын билгелә. Басымның күчешенә игътибар ит. Сүзгә кушымчалар ялганганда, басым нишли? Нәтиҗә яса дигән күнегү бирелгән. Әлеге күнегү ярдәмендә укучылар сүзгә басым кую гына түгел, ә кушымчаларны да үзләштереп баралар. Дәреслектә басым ярдәмендә сүз төркемен аерып күрсәтергә дигән кагыйдә дә бирелгән. Укучылар кагыйдәне күнегүләр эшләп үзләштерәләр: Җөмләләрне укы, калын хәрефләр белән бирелгән сүзләрнең басымын билгелә, кайсы сүз төркеменә керүен әйт: *әни алма бирде – син бу дәфтәрне алма*. Рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен 5 сыйныф дәреслегендә искәрмәләр турында да кагыйдә язып үтелгән. Укучылар әлеге искәрмәләрне күнегүләр белән ныгыталар. Мәсәлән, 152 нче күнегүдә диалог бирелгән. Күнегүнең биреме рольләргә бүлеп укуда һәм басым соңгы иҗеккә төшмәгән сүзләрне язып алудан, басым билгеләүдән гыйбарәт.

Басымның күп кенә яшерен, үзенчәлекле яклары күп. Мәктәп дәресләрендә басым темасын яктырту татар телебездә саф сөйләшергә ярдәм итәчәк.

Әдәбият

1. Афлетунов А.Ш. Фонетика современного татарского языка: Методические указания для студентов заочников по изучению курса и выполнению контрольных работ. – Казань, 1962. – 53 с.

2. Шәрәф Г. Сонорная длительность татарских гласных // Вестник научного общества татароведения. – Казань, 1928. – №8. – С.180-265.

3. Нугайбәк. Г. Төрлек. – Казан: Мәгариф, 1911. – 80 б.

ТАТАР ЛИНГВОМӘДӘНИЯТЕНДӘ ЭНДӘШ СҮЗЛӘР КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Хәйруллина Л., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Нәбиуллина Г.Ә.

Татар халкы менталитетын чагылдыруда аеруча зур әһәмияткә ия булган берничә лексик-семантик төркем булуы мәгълүм. Социаль һәм туганлык мөнәсәбәтләре белән бәйле эндәш сүзләр шуларның берсе булып тора. Аларны өйрәнү тел ияләренең мәдәниятен анализлауның үзенчәлекле коралы булып тора, чөнки төрле этномәдәният вәкилләре кулланган мөрәҗәгатьләр җыелмасы этнопсихология һәм мәдәни традиция күзлегеннән әһәмиятле аралашу билгеләрен һәм сөйләм ситуацияләре үзенчәлеклен чагылдыра.

Сөйләмдә әңгәмәдәш белән контакт урнашыру аңа мөрәҗәгать итүдән, ягъни эндәшүдән башлана. Ул сөйләүче сөйләме юнәлгән затны атый. Шушы атаманы сайлау әңгәмәнең нинди тональлектә булачагын хәл итә ала. Шуның белән бергә ул әңгәмәдәшнең игътибарын җәлеп итү өчен дә кулланыла. Сөйләүче, әңгәмәдәшенә мөрәҗәгать иткәндә, аңа үзенең мөнәсәбәтен дуслык мөнәсәбәте, фамильяр мөнәсәбәт, бер-берсен якын итү, хөрмәт итү, олылау, ихтирам итү һ.б.) [1: 182].

Эндәшү сүзе аша сөйләүченең адресатка булган мөнәсәбәтен дә, аларның үзара мөнәсәбәтләрен дә ачыграк күзалларга мөмкин. Сөйләүченең адресатка биргән бәясе аша аның үзе турында да күпмедер мәгълүмат алып була. Эндәш сүзләр аралашу вакытында үз-үзеңне тоту кысаларын билгели, бүтәнчә әйткәндә, «социаль һәм үзара мөнәсәбәтләрнең индикаторы һәм регуляторы» булып хезмәт итә [2: 114].

Татар телендә мөрәҗәгать сүзләре ролендә йөрүче иң күп кулланылучы эндәш сүзләр – туганлык терминнары һәм аларга кушылып әйтелә торган сүзләр (*әби, бабай, апа, энем, сеңлем, кардәш, кордаш* һ.б.). Аларның төп вазыйфасы – мөрәҗәгать итү, эндәшү чарасы. Алар үзләре ике төркем хасил итә: таныш булмаган (очраклы) кешегә эндәшү өчен һәм таныш кешегә эндәшү өчен.

Татарларда үз туганнарына, аларның исемнәрен әйтмичә, туганлык терминнары белән эндәшү гадәте яши. Татар сөйләменең үзенчәлеге булып туганлык терминнарын кулланып мөрәҗагать итү тора: апа, абый, энем, апам, сеңлем, җизни, балдыз, әби, бабай. Балаларның әбиләренә, бабаларына эндәшү әби, бабай, дәү әни, дәү әти формаларында сакланган.

Татарларда якыннарга, яраткан кешеләргә эндәшүнеңербөтен

системасы булдырылган. Алар игелеклелек, эмоциональлек белән аерылалар: балам, сабыем, кадерлем, сөеклем, алтыным, күгәрченем, былбылым, акыллым, аккошым, җаным, җан кисәгем, бәгырем, бәгырькәем һ .б

Гаиләдә эти, әни сүзе балаларның ата-аналарына мәрәҗәгать итү сүз. Шулай ук аларның *әтием, әнием* дип ярату төсмере кушып әйтелү очраклары да бар. Ә ир-белән хатынның бер-берсенә *әтисе (атасы), әнисе* (анасы) дип эндәшүен дә беләбез. Болай эндәшү гаилә әгъзаларының бер-берсенә хөрмәте, яратуы һәм бер-берсе турында кайгыртуы, хәтта горурлык хисен дә күрсәтә.

Ерак бабай, ерак әби исә әнинең эти-әнисе, яки үзләреннән еракта яшәгән әби-бабайлары була. Бу очракта *ерак* сүзе ара ераклыгын белдерү өчен кулланыла (хатын ире йортында яши, ә аның эти-әниләре алар белән тормый, димәк, оныклар өчен алар ерактагы кебек була).

Татар лингвомәдәниятендә *әби, бабай, апа, абый* дип олы яшьтәге һәр ир-ат һәм хатын-кыз аталырга мөмкин, бу өлкәннәргә ихтирам, аларның тормыш тәҗрибәсе алдында баш июне белдерелә. Шуның белән бергә, бу сүздә башка йомшаграк һәм якын итеп әйтү төсмере бар. Соңгы вакытта әдәби телдә һәм шулай ук көндәлек тормышта да әби һәм бабайга мөрәҗәгать иткәндә, *дәү әни, дәү әти* дигән форма активлашып килә.

Туганнар арасында *апа, абый, әби, бабай* һ.б. төрле туганнар берничә булырга мөмкин. Бу очракта да татарлар аларның исемнәре белән эндәшмәскә тырышканнар. Аларны аеру өчен төрле эпитет-аергычлар кулланылган: *алма апа, матур апа, дәү абый, нәни апа, шәкерт абый, ерак әби, Мәңгәр бабай (авыл исеме белән), якын бабай, олы җиңги, чибәр җиңги, бал бабай* һ.б.

*Г*аиләдә, гадәттә, иң кадерле кешеләрнең исеме әйтелми: *әни, әнием, кадерле әнием, әнием бәгырем, әнием җанашым, әти, әтием, әтиебез; бабай, бабаем; әби, әбием, дәү әни, дәү әнием; апа, апам, апаем; абый, абыем; сеңлем, сеңелкәшем; энем, энекәшем; туганым* һ.б. Гаиләдә абый-апалар, эне-сеңелләр берничә булганда, яисә икетуган абый-апалар, эне-сеңелләр очрашканда, бу атамалар туганнарның исеме белән бергә әйтелә: *Гарәф абый, Сания сеңлем.*

Гаилә, нәсел эчендә генә урнашкан атама, кушаматлар да була: *дәу апа, олы абый, урта абый, алма апай, кечк нәкәй, төп чеккәй, көтелгән, әткәсе, әнкәсе, җәмәгатем, иптәшем* һ.б. Әби белән бабай, әни белән эти, башка туганнарның бер-берсенә эндәшү рәвеше, чаралары күптөрле. Туганлык дәрәҗәсен аера торган эндәшү сүзләре дә сөйләмне конкретлаштырып кына калмый, миллилек, туганлык,

кешене хөрмәтләү, олылау төсмере белән дә тулыландыра: *туганым, кардәшем, җизни, җиңги, балдыз, каениш, баҗай, дәдәй, кияү, кода, кодагый, кодача* һ.б.

Бу өйрәнүләр шуны күрсәтә: сөйләмдә эндәш сүзләрнең роле зур, алар татар халкының милли һәм этник үзенчәлекләрен ачарга ярдәм итәләр.

Әдәбият

1. Гольдин В.Е. Речь и этикет. – М.: Просвещение, 1983.
2. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.
3. Рыжова Л.П. Обращение: норма и правила употребления //Прагматика и семантика синтаксических единиц. – Калинин: Изд. ун-та, 1984. – С. 114-119.
4. Шәйхиева Г.М. Татар сөйләм этикетында мөрәҗәгать сүзләре / Милли Мәдәният. – 2004. – № 3.

ЗӨЛФӘТ ШИГЪРИЯТЕНДӘ ФОЛЬКЛОР ОБРАЗЛАРЫ
(АТ ОБРАЗЫ МИСАЛЫНДА)

Хәмидуллина Э., КФУ, I курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. д-ры., проф. Йосыпова Н.М.

1960-1980 елларда татар позиясендә авыл темасына язылган әсәрләр аерым бер юнәлеш төсен ала һәм һәр шагыйрь иҗатында үзгә сурәттә, образларда, яңа яңгыраштa ачыла. Әлеге тема-мотивлар салмак лирика агымының нигезен тәшкил итә. Авыл, туган як, туган җир, әниләр темасына язылган поэтик әсәрләрендә Зөлфәт туган ягын, туган авылы кешеләрен, урман-болыннарын, алар белән бәйле истәлекләрне тасвирлау аша асыл яшәеш кануннарын, аның төп кыйммәтләрен аңлау һәм анализлауга китерә. Мондый шигырьләрдә туган җирне ярату үзәккә куела.

“Шагыйрьне язмыш тоташтан эзәрлекли икән. Күп еллар узса да, куып җитү, каршысына чыгып баса икән. Шигырь — язмыш. Сүземне йомгаклап, сезгә шигырьләр укытасым килә. Шагыйрь хакында гына түгел ул. Ул шагыйрь язмышы, шигырь язмышы хакында. Язылу тарихы — шигырьләрнең үзендә” – дип яза Зөлфәт үзенең иҗатына тасвирламасында. “Нигез” (1972), “Моң” (1975), “Ике ат турында баллада” (1973), “Атлар чаба”, “Колын” (1984) һ.б. шигырьләрендә Зөлфәтнең лирик герое гади кешенең рухи асылы, уйлары, тормыш мәгънәсе хакында уйланулары турында сөйли. Мондый төр шигырьләрдә яшьлек елларын, үткәннәрне сагынучы, туган җиренә ихлас мөккибән, аның матурлыгын күңел күзе аша ача алган гаять “хисле” лирик герой әйдәп бара. Аның бу халәте учак, авыл капкасы, болын, басу-кырлар, чишмә, гармун һәм ат кебек халык авыз иҗатыннан үстерелә килгән традицион романтик сурәтләр аша җиткерелә.

Фольклор образлары, гомумән, Зөлфәт иҗатының үзәгендә тора һәм аның әсәрләрендә фольклo стилен формалаштыруда катнаша. Бер халыкны икенче бер халыктан аерып торган үзәнчелекле образлары, ышану-юрауларына бәйле булган хайваннары бар.

Татар халкының йөзек кашы булган – ат образы халык авызиҗатында да зур урын алып тора. Атның бик күп атамалары бүгенге көндә дә актив кулланыла. Татар халкында атның яше, төсе, яраклашуына карап кимендә 25 исем белән йөртелә, мисал өчен акбүз, алмачуар, байтал, бахбай, бия, кашка, күккүз, сөлек, колын, айгыр, тай, кырыкмыш, толпар, чабышкы, чаптар, юртак, җылкы, җигү аты һ.б. Шулай ук мәкаль-әйтемнәр, табышмакларда, фразеологизмнарда да актив кулланыла, мисал өчен “ат җене кагылу”, “ат бәясе”, “ат белән

чыпчык куу”, “ат кебек”, “ат кебек эшләү”; “Атта да бар, тәртәдә дә бар”, “Атның аты өлкән”, “Дөянең табаны өлкән” һ.б. Әлбәттә, ат иң тырыш, ярдәмчел, хезмәт сөючән, нык кыйммәтле, асыл хайван образ кысаларына керә. Шул нисбәттән әдипләр иҗатында да бу ачык яктыртыла.

Зөлфәт иҗатында ат образы шактый зур урынны алып тора. Мисал өчен, “Колын” шигыре – гүзәл үрнәкләрнең берсе. Әлеге шигырь 1997 елда “Сабантуй” журналында басылып чыга.

Каймалы композициягә корылган әлеге әдәби үрнәк Төн кызының көлүе белән матур таң атуга килеп тоташа. Җиһан тутырып яктылык нуры сирпелә, кояш тәүге нурлары аша җирне уятуга ашыга:

Ут элделәр офык аръягына,
Үләннәрдә чыклар яктырды.
Еракларда ат пошкырып куйды...

Лирик геройның күңелендә әлеге “уяну” мизгеле, шашкын хисләрдән бигрәк сагыну-юксыну хисләре алга сугара, шуңа бәйле шигырьнең хис катламын якты сагыш хисе каймалап ала. Лирик герой үткәндәге рәхәт һәм самими мизгелләрне балачакның матур хатирәсе итеп күз алдына бастыра, тоемлавы белән үткәненә әйди:

Әверелче, күңел, тик бер мәлгә
Шул ат янындагы колынга!
Һәм баш чөеп, ярсып кешнәп
җибәр
Офыкларга карап
Бер генә! –

Ат янында булган колын – балалык, самимилык, чисталык символы булып шигырь тукымасында иң зур көчкә ия була. Лирик герой инде дөньяны “ал күзлек”тән түгел, ә бәлки “аклы-каралы” күзлектән дә карап өлгергән, шактый җитлеккән шәхес буларак күзаллана. Шуңа да аның өчен балаларның самимилыгы, күңел көрлеге, дөньяны бары бер яктан гына күреп, ихлас яхшылыкны гына кабул итүләре – ниндидер кимчелек, җитешсезлек түгел, ә кешелекнең асылы булып күзаллана.

Эресен җан тынлык күкрәгендә,
Югалыйк бер, күңел, без монда –
Бер гөнаһсыз нәни колын булып
Газиз әнкә – бия янында.
Тәвәккәллә, күңел, тик бер
мәлгә! –
Галәм нуры безгә кагылсын,
Колыннарның карашында бары

Саф йолдызлар гына чагылсын

Шигырьнең иң югары ноктасына җиткерелгән әлеге юлларда лирик герой балалык мизгеленә кайту өчен бар булганыннан, бүгенгесе көндә ирешкән- уңышларыннан да баш тартырга риза булуы турында сөйли, үткәннәргә юлның булмавын сыкрану катыш үкенү тойгысын җиткерә. Шушы фонда колын балачак символы, балачакның якты, канатлы хыяллары символы буларак та ачыла.

Тик бер генә тапкыр колын булып
Шушы таңда килә чабасым!
...Ә аннары... дөнья низагыннан
Агарасы чәчләр агарсын!
Үкенмәбез, күңел!

Инде таң ату белән хыялый мизгелләр юкка чыга, бу халәт таң кызы көлүе аша җиткерелә:

Ишетәсеңме: таңны дәшә дәшә
Тын болында көлә таң кызы...

Шигырь тукымасында бирелгән колын кешелекнең яшәеш асылын да символлаштырып килә. Үзеңнең балачак хыялларын, күңелеңдә яшәп килгән “сабыйлыкны” саклап калу – һәркемнең төп бурычы, яшәешнең гүзәллегенә илтүче юл ул. Колын кебек милли-тарихи код-образ аша Автор укучыны көчле фәлсәфи фикергә, гомумиләштерүгә алып килә.

Әдәбият

1. Зөлфәт. Йөрәгемне былбыл чакты: шигырьләр, поэмалар. – Казан: Рухият, 1999. – 415 б.
2. Зөлфәт сайты URL: https://zolfat-site.narod.ru/sh39.htm (мөрәҗәгать итү: 18.01.2024)
3. Йосыпова Н.М. XX гасырның икенче яртысы татар шигърияте: тардицияләр һәм яңачалык. – Казан: “Школа” редакция нәшрият үзәге, 2021 г. – 296 б.
4. Шигърият.ру URL: https://shigriyat.ru/authors/zolfat/page3 (мөрәҗәгать итү: 18.01.2024)

ТАТАР ТЕЛЛЕ БАЛАЛАР ТАПШЫРУЛАРЫНДА СӘНГАТЬЛЕЛЕК ЧАРАСЫ БУЛАРАК ПОЭТИК-СИНТАКТИК ЧАРАЛАР

Хәялиева Р., КФУ, II курс аспиранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Нәбиуллина Г.Ә.

Массакүләм мәгълүмат чаралары безнең тормышыбызга һәрвакыт зур йогынты ясап килде һәм ясыячак. Мәгълүматны җиткерү ысулы – яңалыкларны сөйләүдә мөһим компонент. Бүгенге көндә массакүләм мәгълүмат чараларының берничә функциясен аерып була: мәгълүмати, аңлатма һәм бәяләү, танып белү һәм тәрбия, тәэсир функциясе, гедонистик.

Гедонистик функцияне җентекләп карап чыгыйк һәм журналистларның сөйләмендә күбрәк тамашачыларның, укучыларның игътибарын җәлеп итү өчен нинди поэтик-синтаксик чаралар кулланганнарын карыйк.

Массакүләм мәгълүмат чараларының теле, аеруча телевидение теле, күп бәхәсләр тудырган һәм бүгенге көндә дә күпләр өчен кызыклы тема. Төрле публицистик жанрлар, аларның эчке стиле өчен бик катгый һәм билгеле таләпләр бар. Шуңа бәйле рәвештә, без журналистлар яңалыклар текстларын ясаганда сөйләм экспрессивлык чараларын кулланалармы, яисә мондый текстлар бары тик мәгълүмати саналамы һәм аларның сөйләмендә сүз образлары кулланыламы дигән проблема белән очраштык.

Бүгенге көн татар журналистикасында поэтик-синтаксик чаралар мул һәм иркен кулланыла. Сөйләмдә синтаксик параллелизмнар, анафора, эпифора, дәшми калу, риторик сорау, риторик өндәү, эмфаза, полисиндетон һ.б. еш очрый.

Матур әдәбиятта да, журналистикада да сөйләм йогынтысы төрле сөйләм чаралары ярдәмендә башкарыла. Психологик эффектка ирешү өчен, журналист традицион формалардан читләшергә, иске эчтәлекне белдерү өчен, яңа, экспрессив тел табарга тырыша.

Экспрессивлык хәзерге вакытта иң актив тикшерелгән лингвистик категорияләрнең берсе. Телевизион тапшыруларда журналистларның сөйләме тулы һәм ачык итеп җиткерелергә тиеш, чөнки аларның теле, билгеле булганча, күпчелек тамашачыларга тәэсир итәр өчен, аларны билгеле идеялар белән рухландырып, тәҗрибәле хис формасында эмоциональ реакция, шулай ук эш һәм гамәлләр рәвешендә реакцияләр барлыкка килүгә ярдәм итә. Бу процесста төп роль иҗади тел шәхесе буларак – алып баручылар җилкәсенә төшә.

Публицистик стиль әдәби тел стиле системасында аерым урын алып тора, чөнки күп очракта ул башка стильләр эчендә ясалган текстларны эшкәртергә тиеш. Фәнни һәм эшлекле сөйләм чынбарлыкның интеллектуаль чагылышына, сәнгать сөйләменә – аның эмоциональ чагылышына юнәлтелгән. Журналистлар сөйләме исә аерым роль уйный – ул интеллектуаль һәм эстетик ихтыяҗларны канәгатьләндерергә омтыла. Күренекле француз тел белгече Ч.Балли "фәнни тел – идеяләр теле, һәм сәнгатьчә сөйләү – хисләр теле" дип язган.

Моңа өстәп, без журналистларның сөйләме – уйлар да, хисләр дә теле дип әйтә алабыз. Массакүләм мәгълүмат чаралары яктырткан темаларның мөһимлеге җентекләп уйлануны һәм фикерне логик презентацияләүне таләп итә, һәм авторның вакыйгаларга мөнәсәбәтен белдерү телнең эмоциональ чараларын кулланмыйча мөмкин түгел.

Алып баручылар сөйләме стиленең үзенчәлеге – әдәби тел лексикасын киң яктырту: аларның сөйләмендә фәнни-техник терминнардан алып көндәлек сөйләм сүзләренә кадәр кулланыла. Кайвакыт журналист үз чыгышында сленг сүзләрен кулланып, әдәби телдән читләшә дә.

Журналистиканың мөһим функцияләренең берсе (аерым алганда, алып баручылар сөйләме) – мәгълүмати. Соңгы яңалыкларны тиз арада хәбәр итү теләге коммуникатив ситуациянең табигатендә дә, сөйләм гәүдәләнешендә дә чагыла алмады. Ләкин шуны истә тотарга кирәк: телевидениедагы сөйләм – лингвистик иҗат шартларының оригинальлеге белән аерылып тора: ул кыска вакыт эчендә барлыкка килә, кайвакыт лингвистик материалны эшкәртү идеалына китерә алмый. Шул ук вакытта, ул бер кеше тарафыннан түгел, ә еш кына үз материалларын бер-берсеннән аерып әзерләүче күп корреспондентлар тарафыннан тудырыла.

Һәр кеше дә сөйләмендә төрле экспрессия чараларын куллана. Кайсыбер очракта бу аңсыз рәвештә эшләнә, ә кайсыбер чакта кеше максатчан рәвештә сөйләменең экспрессиясен арттыру өчен теге яки бу поэтик-синтаксик чараны махсус сайлый һәм куллана. Әлбәттә, поэтик-синтаксик чараларны иркен куллану өчен кеше матур әдәбият әсәрләрен, газета-журналларны күпләп укырга, татар телендә күбрәк сөйләшергә, татарча спектакль, фильмнар, төрле тапшырулар карарга тиеш.

Сөйләм төп эш коралы булган журналистлар өчен исә поэтик-синтаксик чараларны куллану – бик әһәмиятле. Беренчедән, ул аларның белем дәрәҗәсен һәм зәвыгын күрсәтсә, икенчедән, телебезнең эталонын гәүдәләндерүче бу профессия вәкилләренең

бурычы да булып тора. Чөнки журналистларны халык көн саен тыңлый, укый, карый, димәк, аларның сөйләме кешеләргә бик зур йогынты ясый дигән сүз.

«Шаян ТВ» тапшырулары алып баручылары теленә килгәндә, анализ күрсәткәнчә, аларның сөйләме татар теленең синтаксик нормаларына туры килә. Алып баручыларның сөйләмендә анафора, эпифора, антитеза, градация, парцеляция, риторик сорау, риторик өндәү, синтаксик параллелизм, эллипсис, оксюморон, лексик кабатлау кебек синтаксик чаралар кулланыла. Шунысы игътибарга лаек, бу төр поэтик чаралар алып баручылар монологына да, диалогларга да хас.

Градация - бертөрле сүзләр яки әйтемнәр сериясеннән торган (образлар, чагыштырулар, метафоралар һ.б.) эзлекле рәвештә арту, көчәю (кульминация) яки, киресенчә, киму (антиклимакс) аркасында семантик һәм эмоциональ әһәмияткә ия булган сүзләр тезмәсе: *Без исә зур **максатлар, хыяллар** белән янып яшәүче моңлы тавыш иясенә бары тик уңышлар гына телибез! (“Шаян ТВ”, 19.04.2022); Кемнәргәдер әнә шундый **позитив сүзләр, аффирмацияләр**, чын-чынлап ярдәм итә. (“Шаян ТВ”, 20.04.2022); Балалар монда **сикереп, шаярып, уйнап, күңел ачалар** (“Шаян ТВ”, 17.03.2023); Олимпия уен төрләренә кергән спорт төрләре белән балалар **таныша, кызыксына башлый, уйный** (“Шаян ТВ”, 17.03.2023).*

Антитеза – (грекча 'bnfiyeuit – оппозиция) – бер-берсенә бәйле конкрет идеяларны һәм төшенчәләрне уртак структура яки эчке мәгънә белән чагыштырудан торган поэтик-стилистик ысулларның берсе. Чагыштырылган өлешләрнең капма-каршы үзенчәлекләрен кискен күрсәтү, антитезаның төгәллеге аркасында, бик нык инандыру көченә ия булуы белән аерылып тора (моның өчен романтиклар бу фигураны бик яраттылар). Шуңа күрә күп стилистлар антитезага тискәре мөнәсәбәт күрсәттеләр, икенче яктан, риторик пафосы булган шагыйрьләр аны бик яраталар. Антитезаның симметриясе һәм аналитик характеры аны кайбер формаларда бик ачык күрсәтүгә булышлык итә. Антитезаның кискен ачыклыгы аны тиз арада инандырырга омтылган әсәрләр стиле өчен бик уңайлы итә, мәсәлән, декларатив сәяси әсәрләрдә, социаль тенденциягә ия булган аггитацияләрдә һәм бигрәк тә, җанлы сөйләмдә һ.б.: *Табиблар **эш һәм ялга** вакытны дөрес итеп бүләргә куша (“Шаян ТВ”, 15.03.2022); Иртәнге гимнастика, икенче төрле әйткәндә – зарядка, баланың физик, уйлау һәм фикерләү сәләтен үстерә, ата-анадан соң **кәефсез** калган баланың **кәефен күтәрә**, **шук** булган баланы **дисциплинага** өйрәтә, **оялчан** балага **активрак** булырга ярдәм итә (“Шаян ТВ”,*

17.03.2023); Дуслашу бик ***җиңел****, аерылышу* ***авыр*** *бит.(“Шаян ТВ”, 29.08.2022).*

“Шаян ТВ” тпшыруын алып баручыларының сөйләмендә риторик сорау һәм өндәүләр кебек поэтик-синтаксик фигуралар да еш очрый. фигуралар дип Риторик сорау һәм өндәүләр экспрессивлыкны көчәйтүче үзенчәлекле сөйләм чаралары. Бу чараларның аермалы үзенчәлеге – аларның шартлылыгы, ягъни сорау бирү, өндәү һ.б. куллану.

Риторик сораулар: *Моннан да кадерлерәк әйбер бар микән дөньяда? (“Шаян ТВ”, 15.09.2022); Дөньяданиләр булып ята? Нигериядә юл хәрәкәтен бии-бии көйлиләр (“Шаян ТВ”, 17.03.2023).*

Риторик өндәүләр: *Таң калдырырлык матурлык! (“Шаян ТВ”, 22.12.2022); Сез “Яңа гасыр” каналында “Тамчы-шоу” тапшыруын карыйсыз! (“Шаян ТВ”, 19.11.2022); Яз сулышы сизелә бит дөньяда! (“Шаян ТВ”, 03.04.2022)*

Нәтиҗә ясап, түбәндәгеләрне билгеләп китик: “Шаян ТВ” тапшырулары бүгенге көндә татар теленең, сөйләм культурасының эталоны булып тора. Алып баручы балалар югары әдәби телне гади сөйләм теле белән аралаштырып, мәгълүматны гади телевизор караучылар өчен аңлаешлы һәм экспрессив төстә җиткерәләр. Үз сөйләмнәрендә алып баручылар төрле лексик сөйләм чараларыннан мул һәм оста кулланалар. Аларның сөйләмендә фразеологи берәмлекләр, синоним, антонимнар, эпитет, метафоралар, чагыштырулар, мәкаль-әйтемнәр бик еш очрый. Болар барысы да алып баручылар сөйләмен аһәңле һәм экспрессив итә.

Әдәбият

1. Гарифуллин В.З. Журналист эшчәнлегенең нигезләре. Уку ярдәмлеге. – Казан: КГУ нәшрияты, 2009. – 172 б.

2. Юсупов Р.А. Мәгълүмат чаралары теле һәм сөйләм культурасы. – Казан: ТДГПУ, 2007. – 218 б.

3. Кузнецов Г.В. ТВ-журналистика: критерии профессионализма. – М.: РИП-холдинг, 2003. – 219 с.

АЙГӨЛ ӘХМӘТГАЛИЕВА ХИКӘЯЛӘРЕНДӘ ПЕЙЗАЖ БИРЕЛЕШЕ

Хөсәенова Р., КФУ, II курс аспиранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Гайнуллина Г.Р.

Хәзерге әдәбиятта традицион татар хикәясен үстерүдә үз сукмагын тапкан, лирик-эмоциональ дулкынны дәвам иттерүче язучыларның берсе Айгөл Әхмәтгалиева иҗаты күпләребезгә таныш. А. Әхмәтгалиева әдәбият мәйданына XXI гасырның башында килеп кергән яшь әдибә. Аның әсәрләрендә күпмедер дәрәҗәдә XX гасырның икенче яртысында иҗат иткән авторлар тарафыннан күтәрелгән темалар да очрый. Табигатьне саклау, авылның бетүе, кеше холкының кырыслануы, эчүчелек, эшсезлек, ятимлек, тормышның үзгәрүе кебек мәсьәләләр авыл яшәешен прозада чагылдыручы язучылар иҗатында кат-кат күтәрелгән.

Айгөл Әхмәтгалиева хикәяләре беренче тапкыр укуда ук тормышчан, гади, аңлаешлы телдә язылуы белән аерылып торалар һәм үзләренә җәлеп итәләр. Бигрәк тә табигать сурәтләнеше, пейзаж лирикасы ярдәмендә автор геройларның хис-кичерешләрен дә, алга таба вакыйгалар агымының нинди булуын да оста итеп күрсәтә белә. Пейзаж – әсәрдә җанлы һәм җансыз табигатьне сурәтләү [3: 31]. Фәндә пейзажның төрле вазифалары аерылып чыгарыла:

- вакыйгаларның урынын, вакытын билгеләү;
- сюжетка катнашу яки аны үзгәртү;
- әсәрне кабул итәргә көйләү һәм геройларның психологик халәтен ачу;
- автор фикерен белдерү.

Пейзаж, хикәяләрдә иң актив һәм киң таралган деталь буларак, әсәрнең идеясен укучыга образлы һәм кыска юл белән ирештерергә мөмкинлек бирә. Хикәяләрдә пейзаж әсәрнең эчтәлеге, идеясе белән бәйләнгән булырга тиеш. “Күп очракта пейзаж – урынны күрсәтүче” дә [1: 51].

А.Әхмәтгалиеваның күп кенә әсәрләре табигать күренешен сурәтләү белән башланып китә. “Кайтаваз” хикәясенең башлам өлешендә бирелгән пейзаж ярдәмендә автор укучысын билгеле бер дулкынга көйләп куя. Сылу каеннар шавы белән инеш агышы кешенең гармониясен тәшкил итүче образлар кебек укыла. Символ булып килгән моң әлеге образларны бербөтенгә туплый, тормышның көйләнгән булуына ишарә итә: “...Колакны иркәләгән әлеге моң таң калырлык иде” [2: 160]. Шулай ук: “Урал тауның ташлы итәгендә мәгърур кыяфәтле сылу каеннар шавында идеме ул, әллә инде тау күкрәген ярып, кылтык кызлар тавышы белән челтерәгән инеш

агышында идеме...” [2: 160] дигән беренче юлларын укуга ук вакыйгаларның, алга таба булачак хәлләрнең әйбәт булачагына ышанасың, өметләнәсең. Шулай сурәтләп, автор укучыны искиткеч матур табигатьле сихри дөнья эченә алып кереп китә.

Ләкин алга таба елганың “дуамалланып, ярсып” агуы, суы “боздай салкын” [2: 161] булуы әлеге елганың куркыныч тудырырга мөмкин икәнлеген күрсәтә, сак булырга куша. Табигатьне төрлечә сурәтләп, автор вакыйгаларның үзгәрәчәгенә ишарә итә.

Пейзаж ярдәмендә автор ана кешенең бөеклеген дә ачык күрсәтә, “...болытларга түбәләре тигән мәгърур таулар...” [2: 164] кешенең халәтен сурәтләүдә катнаша, ана кешенең горурлыгын чагылдыра. “Гүя барысы да каяндыр ишетелер-ишетелмәс кенә булып агылган, колакны иркәләгән моңга, җил канатында тирбәлгән кайтавазга мөккибән иде” [2: 164] дигән юллар алда тынычлык, рәхәтлек көткәнен күрсәтә.

Пейзажның әсәрне каймалап алуы хикәянең тәэсир көчен арттыра һәм төп мәгънәсен җиткерә. “Колакны иркәләгән моң”ның кабатланып килүе укучыны да шул дулкынга көйләп куя һәм буыннардан килгән гомумбилгеле хакыйкатьнең – яхшылыкның, мәрхәмәтлелекнең һәрвакытта да кешенең үзенә кайтаваз булып әйләнеп кайтуын раслый.

“Тау итәгендә” дип исемләнгән хикәядә дә пейзаж алымнары зур урынны алып тора. Башлам өлештә бирелгән пейзаж укучыны геройның күңелендә борчу булуын, ниндидер сынау алдында калганлыгын тоюга әзерли. Тау итәге никадәр генә матур булмасын (“зәңгәр кыңгыраулар, бер-берсенә сарылган кәрешкә, күкчәчәк, тагын әллә нинди, әллә нинди чәчәкләр, үләннәр, төсләр белән чуарланган”), ир нәкъ менә сары күзле ромашкалар алдында туктап, уйланып калырга мәҗбүр була. Сары күзле ромашкалар биредә кешенең күңелен ачып бирүче, гармониясен тәшкил итүче символ буларак киләләр [2: 212].

Алга таба авторның әйтергә теләгән чираттагы фикере әсәргә килеп кергән болыт һәм кояш образлары аша җиткерелә: “...Менә бу иркә болытларның бер көчкә җыелып караңгылануы, кояшның шул болыт юрганы астына кереп югалуы, күк йөзенең мизгел эчендә яшь коя башлавы астагыларның тормышын төбе-тамыры белән үзгәртергә сәләтле икәнен аңласалармы...” [2: 215]. Шулай итеп ул кешеләрнең алны-артны күрми тормыш куулары, тормышның Аллаһ кулында икәнен онытып җибәрүләре турында искәртә.

Язучы әлеге хикәяләрендә геройларның хис-тойгыларын, эш-гамәлләрен табигать сурәтләнеше белән тыгыз бәйләнештә үреп бара

һәм төп фикерне дә шуның аркылы җиткерүгә ирешә. Табигать белән геройлар арасында бәйләнеш урнаштырыла. Бу А. Әхмәтгалиева хикәяләрендә үзенчәлекле күренеш булып тора.

Айгөл Әхмәтгалиева пейзажны ничек кенә, нинди вазифалар йөкләп тасвирламасын, аны һәрвакыт теге яки бу күренешкә үз мөнәсәбәтен белдерүнең үтемле чарасы буларак та аның иҗатына шәхеснең “күзгә күренми торган, җисемсез, предметсыз хәят – күңел дөньясы” белән тирән кызыксыну хас. Кеше күңеле хәрәкәтен дөрес сурәтләп бирү аның осталык арсеналының төп хасиятләреннән берсе.

Әдәбият

1. Алексеев В.А. Очерк. Спецкурс для студентов заочного отделения. – Изд. Ленингр. ун-та, 1973 – С. 84
2. Әхмәтгалиева А.Г. Таллыкүлдә былбыл бар. – Казан: Татар. кит. нәшир., 2016. – 287 б.
3. Заһидуллина Д.Ф., Закирҗанов Ә.М., Гыйләҗев Т.Ш. Татар әдәбияты: Теория. Тарих. – Казан: Мәгариф, 2004 – 247 б.

ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК МӘКАЛЬЛӘРЕНДӘ АЛТЫН ЛЕКСЕМАСЫНЫҢ БИРЕЛЕШЕ

Хуҗина З., II курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Гайнуллина Г.Р.

Бүгенге лингвистиканың иң мөһим бурычларыннан берсе булып, туган (татар) тел һәм чит телнең үзара бәйләнешен өйрәнү һәм чагыштыру тора.

Чит телне өйрәнү процессында аның лексикасы һәм сүз байлыгына аерым игътибар бирелергә тиеш. Әлеге проблеманы нәтиҗәле хәл итү өчен ике телнең мәкаль-әйтемнәрен өйрәнергә мөмкин, чөнки аларда халыкның үзаңы, менталитеты, милли характеры, традицияләре, тормыш нигезләре һәм гомумән милләтнең әхлакый кыйммәтләре чагыла.

Анализ өчен татар һәм төрек мәкальләре сайлап алынды. Әлеге эштә мәкальләрдәге алтын төшенчәсенең бирелеше өйрәнелә.

Этимологик сүзлеккә мөрәҗәгать итеп, без сүзнең килеп чыгышын билгеләдек: “бер версия буенча, алтын, алтан, алтаң үзе “алсу” мәгънәсендә генә булган” [1: 94].

“Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә алтын лексемасының күптөрле мәгънәләре бирелә. Кайберләрен атап үтик: “1) Сары яки кызгылт сары төстә, авыр, йомшак, чүкүгә бирелүчән затлы металл, химик элемент (сәнәгатьтә, медицинада, ювелир әйберләр ясау эшендә һ.б.да киң кулланыла). 2) Шундый металлдан коелган акча. 3) Гомумән акча мәгънәсендә. 4) Гомумән байлык. 5) Шуңа манылган ефәк җеп. 6) Алтынлы яки алтын төсендәге буяу” [3: 152]. Еш кына алтын лексемасы күчерелмә мәгънәләрдә йөри. Мәсәлән: 1) Яхшы, күркәм сыйфатларга ия булган; игелекле, изге күңелле яисә коллектив өчен бик кадерле булуы белән башкалардан аерылып торган кеше. 2) Кадерле, бик кирәкле, әһәмиятле әйбергә карата кулланыла. 3) Кадерләп, иркәләп һәм яратып әйтелә торган мөрәҗәгать сүзе. 4) Алтын төсле, ялтырап торган ачык сары төстәге; алтынсыман. 5) Бик яхшы яклары, уңай сыйфатлары белән аерылып торган; уңган, булдыклы [3: 152].

Күчерелмә мәгънә бигрәк тә мәкаль-әйтемнәрдә кешеләргә сыйфатлама бирү өчен кулланыла. Мәсәлән:

алтын бәһасе тору – алтынга тиң, бик кыйммәтле, кадерле, әһәмиятле;

алтын бәясенә йөрү – алтын кебек югары бәяләнү, үз бәясеннән кыйммәтрәк тору, кыйммәткә төшү;

алтын бәясенә төшү – бик нык кыйммәткә төшү, күп акча сарыф ителү;

алтын белән күмү – мәкалендә яшәеш, тормыш итү өчен тудырылган барлык уңайлыклар, шартлар тудыру;

алтынга (да) табып булмый – 1) акча түләп тә эзләп табылмый торган, кыйммәтле, бик кирәкле (кеше, зат, һөнәр иясе турында);

алтынга яллану – нинди дә булса эшне күп акча алу шарты белән башкарырга алыну;

алтын таулар вәгъдә итү – тормышка ашмастай вәгъдәләр бирү;

алтын төп(ле) (булу) – керемнең бетмәс-төкәнмәс, иксез-чиксез күп табыш бирә торган чыганагы булу турында;

алтын хәрефләр белән язу (басу) – кемнең дә булса исемен тарихка кертү, мәңгеләштерү.

алтын эчендә йөзү – бик бай, мул тормышта яшәү һ.б.

Мәкальләрдә алтын акыл сүзенә антоним буларак бирелә: *акыл алтынны таба, алтын акылны табалмый; акыл булмаса, алтын ни эшкә; алтының белән мактанма, акылың белән мактан; акыл – алтын таҗ, һәркемнең дә башында булмый; акылсыз башта алтын бүрек тә файда бирмәс* һ.б.

Төрек телендә алтын *altın* дип языла. Төрек мәкальләренә игътибар итик:

Altın çüpe düşse değerinden düşmez мәкалендә алтын буялса да, үз бәясен югалтмый дигәнне аңлата.

Altın küçük ama değiri fazla мәкалендә алтын кечкенә булса да, бәясе югары дигәнне белдерә.

Altının kıymeti azlığındadır мәкалендә алтын үзенең аз булуы белән кыйммәт булуын белдерә.

Bin altinin olmaktansa bir dostun olsun мәкале антонимга корылып, күп алтының булганчы, бер дусның булуы яхшыракны белдерә.

Ике телдә дә булган, охшаш мәкальләр дә бар. Мәсәлән:

Söz gümüş sükut altin – Сөйләвең көмеш булса да, дәшмәвең алтын.

Parlayan herşey altın değildir – Һәр ялтыраган алтын түгел.

Шулай итеп, алтын лексемасы татар һәм төрек телендәге мәкаль-әйтемнәрдә кадерле, бик кыйммәтле булуны аңлата.

Татар һәм төрекләрнең мәдәниятендә күп гасырлык традицияләр, гореф-гадәтләр, гадәтләр, халыкның ышанулары, тел мәдәниятенең бай тәҗрибәсе чагылыш таба. Безнең карашка, татар һәм төрек халыкларының этномәдәниятен системалы өйрәнү лингвистика,

лингвокультурология, этика һәм культурология белән кызыксынучыларга отышлы булыр иде.

Әдәбият

1. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. I том (А-Л). – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. – 543 б.

2. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. 4 нче басма. – Яр Чаллы: “Идел-йорт”, 2003. – 100 б.

3. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: I том: А–В. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – 712 б.

4. Зobanoplu Ц. Тьгк Dьnyasэ Ortak Atasleri Sцzlьрь [Dictionary of common Proverbs of the Turkish World] / Ц. Зobanoplu. – Ankara: AYK Ataterk Кькы Merkezi Baюkanlэрэ. 2004. – 511 p.

ГРАММАТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, НАЗЫВАЮЩИХ МУЖЧИНУ, В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Чжан Сяомань, КФУ, магистрант II курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Чупрякова О.А.

Фразеологизмы являются достоянием каждого языка, в процессе человеческого развития они передаются от поколения к поколению, сохраняют и воспроизводят менталитет народов каждой страны, во фразеологизмах хранится богатая культурно-национальная информация, отражается история, культурные традиции, повседневные обычаи и т.д. Именно поэтому фразеологизмы всегда привлекали большое внимание исследователей, которые, с одной стороны, описывают фразеологические материалы отдельно взятого языка, подчёркивая их специфический характер, а с другой стороны, анализируют фразеологизмы разных языков в сопоставлении.

Целью данной статьи является грамматический анализ фразеологических единиц, называющих мужчину, в русском языке. В статье предпринята попытка выявить основные структурные модели фразеологических единиц со значением лица мужского пола в русском языке.

Фразеологические единицы со значением лица мужского пола представляют собой субстантивные обороты, так как соотносятся с существительными. ФЕ дали возможность выявить основные структурные модели, установить их регулярность и продуктивность.

Ведущей является структурная модель фразеологизмов – «прилагательное+существительное», их нами выявлено 39: *соломенный вдовец, маменькин сынок, вольный казак, морской волк, бедовая голова, мышиный жеребчик, важная птица, большая рука, серая скотинка, травленый волк, канцелярская крыса, заячья душа и* т.д.

Сюда же относятся ФЕ с обратным порядком слов, их мы нашли в количестве 14 штук и один фразеологизм, представляющий собой сочетание существительного с местоимением: *шкура барабанная, раб божий, шут гороховый, бестия продувная, дубина стоеросовая, балалайка бесструнная, верста коломенская, голова еловая, голова садовая, голь перекатная, гусь лапчатый, каланча пожарная, пень березовый, Фома неверующий, наш брат.*

Данные фразеологические единицы соотносятся с существительными, большинство их них склоняется.

Все другие структурные модели в группе являются непродуктивными:

- модель «существительное в И.п. + существительное в Р.п.»: *покоритель сердец, властитель дум, искатель приключений, козел отпущения, последняя спица в колесе, волк в овечьей шкуре, отставной козы барабанщик, рыцарь печального образа, господин своего слова, птица высокого полета.*

- модель «существительное в И.п. + предложно-падежная форма существительного в В.п.»: *рыцарь на час, калиф на час.*

- модель «существительное в И.п. + Р.п. существительного с предлогом»: *саврас без узды, рыцарь без страха и упрека.*

- фразеологическая единица мешок с соломой построена по модели «существительное в И.п. + предлог + сущ. в Тв.п.».

С точки зрения гендерной характеристики проанализированные ФЕ можно разделить на следующие группы:

1) компонент мужского рода называет мужчину: *в костюме Адама, вольный казак, властитель дум, господин своего слова, заплечный мастер, искатель приключений, маг и волшебник, маменькин сынок, морской волк, мышиный жеребчик, набитый дурак, олух царя небесного, рыцарь без страха и упрека, рыцарь на час, рыцарь печального образа, сам себе хозяин, волк в овечьей шкуре, ни сват ни брат, тертый калач, пень березовый, двуликий Янус* и т.д.

2) компонент женского рода называет мужчину: *канцелярская крыса.*

3) родовая форма компонента далеко не всегда соответствует лексическому значению фразеологизма, компонент – существительное женского рода относится как к лицам мужского пола, так и женского пола: *верста коломенская, белая ворона, светлая голова, каланча пожарная, мокрая курица, дубина стоеросовая, ветреная голова, важная птица, птица высокого полета, бедовая голова, мелкая сошка* и т.д.

Субстантивные фразеологические единицы, называющие мужчину, с точки зрения категории числа представлены двумя группами:

1) фразеологизмы, имеющие значение собирательности: сильный пол, белая кость, пушечное мясо, голь перекатная;

2) фразеологизмы, которые могут употребляться как в единственном, так и во множественном числе.

С точки зрения падежной категории можно выделить следующие группы:

1) ФЕ, употребляющиеся во всей падежной парадигме: *вольный казак, властитель дум, искатель приключений, олух царя небесного,*

шут гороховый, козел отпущения, двуликий Янус, бедовая голова, пень березовый, вольная птица, заячья душа и т.д.

2) ФЕ, имеющие только форму Им.п. ед.ч.: *господин своего слова, ни сват ни брат, свой брат.*

Гендерный подход, представляющий собой дальнейшее развитие антропоориентированного изучения языка, позволил рассмотреть данное фразеосемантическое пространство с точки зрения гендерной референции.

Литература

1. Жуков А.В. Лексико-фразеологический словарь русского языка. Около 1500 фразеологических единиц. – М.: АСТ. Астрель, 2007. – 604 с.

2. Телия В.Н. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий. Ответственный редактор – доктор филологических наук В.Н. Телия (авторы-составители: И.С. Брилѐва, Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко, И.В. Зыкова, С.В. Кабакова, М.Л. Ковшова, В.В. Красных, В.Н. Телия). 4-е изд. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2010. – 784с.

3. Шанский Н.М., Быстрова Е.А., Окунева А.П. Учебный фразеологический словарь русского языка: Пособие для учащихся нац. Школ. – Л.: Просвещение, 1984. – 271с.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ ОДЕЖДЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Чжан Цзюнь, КФУ, магистрант II курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Чупрякова О.А.

Одежда является частью культуры, а традиционная одежда – одним из основных элементов формирования нации. Формы и детали одежды, отношение к ней определяют возраст человека, его социальный и материальный статус и даже климатические условия, в которых он живет.

Целью статьи является попытка выявления особенностей семантики и функционирования единиц лексико-семантического поля «одежда» по данным словарей.

Под лексико-семантическим полем «Одежда» нами понимается совокупность лексических единиц разных частей речи, содержащих в значении компонент (гиперсему) «одежда», общее значение: *«совокупность предметов, которыми покрывают, облекают тело»*.

Семантическое структура поля «Одежда» включает следующие части:

- ядро поля представлено родовой семой (гиперсемой) – лексемой «Одежда»;
- центр поля состоит из единиц, имеющих интегральное, общее с ядром и рядоположенными единицами дифференциологическое значение – «одежда для верхней части тела», «одежда для нижней части тела», эти микрополя пересекаются с микрополями «мужская одежда», «женская одежда», «детская одежда»;
- периферия поля включает единицы, наиболее удалённые в своём значении от ядра, общее родовое понятие здесь оттеснено в разряд потенциальной или вероятностной семантики – лексемы, входящие в состав микрополей «одежда для верхней части тела», «одежда для нижней части тела». Изучение ЛСП «одежда» в составе какого-либо языка дает возможность получить представление о быте представителей этого языка в определенную эпоху, о социальной структуре, материальном положении, уровне образованности общества, говорящего на исследуемом языке.

Проанализировав определения слов в толковых словарях русского языка, включенных в названную интегральную сему, мы можем выделить центр поля. По нашему мнению, центром лексико-семантического поля «Одежда» являются лексемы *одежда, костюм,*

туалет, платье (в широком смысле синонимичном лексеме «одежда»).

На ближнюю периферию выносятся группы «по условиям эксплуатации» (*верхняя одежда, нижнее белье, чулочно-носочные изделия, домашняя одежда*), «по целевому назначению» (*повседневная одежда, одежда для спорта и отдыха*).

Дальнюю периферию составляют группы «по характеру опоры» (*плечевые, поясные*), «по сезону» (*летний, зимний, демисезонный, всесезонный*).

Самой многочисленной группой в данном ЛСП является группа «женская одежда» (67 ЛЕ). На наш взгляд, это свидетельствует о том, что одежда русских женщин разнообразна и приспособлена для различных целей.

При этом необходимо отметить, что и в микрополе «женская одежда» и в микрополе «мужская одежда» группа «повседневная одежда» содержит больше ЛЕ, чем группа «спортивной одежды». Из этого мы делаем вывод, что в русской культуре люди предпочитают одеваться строго и элегантно.

Принадлежность одежды к мужскому или женскому полу, ее предназначение и так далее, позволяют нам выделить общие семы: «родовая принадлежность», «домашняя одежда», «воротник», «широкая свободная одежда», «плащ», «пальто», «кафтан», «шуба», «нательное белье», «для верховой езды», «балетная одежда», «форменная одежда» «военная одежда», «специальная одежда», «юбка», «платье», «кофта», «женская одежда», «без рукавов», «без ворота», «со сборками», «мужская одежда», «верхняя одежда», «праздничная одежда», «старинная русская одежда», «у народов», «в странах».

Это, в свою очередь дает нам основание для классификации наименований предметов одежды и отнесения их к тем или иным тематическим подгруппам, таким, как: *общая носильная одежда; название предметов верхней одежды; названия предметов нижнего (нательного) белья; названия предметов специальной одежды; наименования предметов женской одежды; наименования предметов мужской одежды; наименования праздничной одежды; общие названия одежды; народная (национальная) одежда; названия одежды, входящие в несколько подгрупп; наименования предметов обуви; наименования головных уборов.*

Приведем некоторые примеры:

1. Обычная носильная одежда. В этой группе находится всего сорок названий таких, как: *балахон* – длинная одежда свободного покроя; *батник* – приталенная рубашка или кофта с отложным

воротником и застёжкой на планке;

2. Названия предметов верхней одежды. Эту тематическую подгруппу представляют сорок пять наименований одежды такие, как: *азям* – верхняя одежда крестьян в виде долгополого кафтана; *архалук* – верхняя распашная одежда в виде кафтана, поддевки; *альмавива* – широкий мужской плащ особого покроя; *болонья* – плащ из болоньевой ткани; *бурнус* – просторное пальто с широкими рукавами; *доха* – шуба на меху и с мехом из верха;

3. Название предметов нижнего (нательного) белья. В этой подгруппе находятся тринадцать наименований. В нее входят такие названия, как: *белье* – предметы одежды для ношения на теле; *бикини* – женский купальный костюм, состоящий из открытого бюстгальтера и очень узких плавок; *исподники* – кальсоны; *исподница* – нижняя юбка; нижняя женская рубашка;

4. Название предметов специальной одежды. Эту подгруппу составляют двадцать шесть наименований. Все названия в этой тематической подгруппе относятся к той или иной деятельности людей, например: *бушлат* – форменная суконная черная куртка моряков; *доломан* – гусарский мундир особого покроя, расшитый шнурами; *китель* – форменная однобортная куртка со стоячим воротником; *колет* – короткий военный мундир из белого сукна; *ливрея* – форменная, обычно расшитая галунами, одежда для швейцаров и лакеев.

Проблема семантической организации лексической системы языка является сегодня одной из сложнейших в языкознании. Говоря о структуре ЛСП, мы можем сделать вывод о национальных предпочтениях в одежде представленной нации. В русской лингвокультуре самыми многочисленными, на наш взгляд, являются поля «женская одежда» и «мужская одежда».

Литература

1. Большой толковый словарь русского языка / Гл.ред. С.А. Кузнецов. – С.- П.: ЛР, 2014. – 1536 с.

2. Воробьёв В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: РУДН, 2016. – 335 с.

3. Ефимова Л.В., Алешина Т.С., Самонин С.Ю. Костюм в России XV – нач. XX века – М: Арт-Родник, 2014. – 235с.

4. Земская А.А. Национально-культурная специфика картины мира и различные подходы к её исследованию // Языковое сознание и образ мира. – М., 2014. – С. 39-53.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ ФГОС

Шагиахметова А., КФУ, студент IV курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А. Х.

Интерактивность (от англ. interaction – «взаимодействие») – понятие, которое раскрывает характер и степень взаимодействия между объектами или субъектами. Элементами интерактивности являются все элементы взаимодействующей системы, при помощи которых происходит взаимодействиес другой системой человеком.

В педагогике и психологии «интерактивность» представляет собой морально-этическое свойство личности, проявляющееся в желании общаться, сотрудничать, находить свое место в коллективной деятельности и стремлении установить положительные отношения с членами группы.

Интерактивное обучение – это модель, которая направлена на создание таких условий, при которых все обучающиеся активно взаимодействуют друг с другом [3].

Технология интерактивного обучения на уроках иностранного языка направлена на активное взаимодействие всех учеников для достижения коммуникативных целей и развития иноязычной коммуникативной компетенции. Она также способствует расширению знаний о языке, обогащению лингвистического кругозора и лексического запаса, а также дальнейшему развитию общей речевой культуры. Педагог создает условия, в которых учащийся сам открывает, приобретает и конструирует знания [2].

Л. И. Филина считает, что «интерактивные технологии:

1) пробуждают у обучающихся интерес к учебному процессу;
2) поощряют активное участие каждого в учебном процессе;
3) воздействуют на чувства каждого обучающегося;
4) облегчают усвоение учебного материала; оказывают эмоциональное воздействие на обучающихся;
5) осуществляют рефлексию;
6) способствуют формированию у обучающихся собственного мнения иотношения;
7) развивают жизненные навыки;
8) способствуют изменению поведения» [1].

Интерактивное обучение направлено на то, чтобы все участники занятия были вовлечены в процесс обучения и активно взаимодействовали друг с другом. Преподаватель выполняет функцию помощника. Задачи интерактивных методовобучения:

— научить самостоятельному поиску, анализу информации и выработке правильного решения ситуации,

— научить работе в команде: уважать чужое мнение, проявлятьтолерантность к другой точке зрения,

— научить формировать собственноемнение, опирающееся на определенные факты.

Во время учебного процесса в учебных заведениях, преподаватели иностранных языков должны найти методы, чтобы мотивировать учеников к активному участию и пробудить в них интерес к изучению языков. Использование интерактивных технологий на занятиях способствует развитию творческого мышления и воображения учеников, усиливает их увлечение изучением иностранных языков и улучшает навыки общения [4].

При использовании интерактивных форм роль преподавателя меняется, перестает быть центральной. Он лишь регулирует процесс и занимается его общей организацией, готовит заранее необходимые задания и формулирует вопросы или темы для обсуждения в группах, дает консультации, контролирует время и порядок выполнения намеченного плана. Использование интерактивных технологий на уроках английского языка является эффективным и мотивирующим для студентов всех возрастов и уровней языковых навыков. Некоторым ученикам изначально сложно активно участвовать в дискуссиях или диалогах из-за неопытности в интерактивных методах, но они постепенно осваивают их и начинают активно участвовать в занятиях. При выполнении заданий они не сосредоточены на грамматических ошибках, а учитель не исправляет их во время разговора. Тематические исследования или проекты требуют от учеников творческого мышления, богатого воображения и логического мышления. Эти методы эффективны для достижения цели обучения – развития учеников в коммуникативной компетентности. Иными словами, современные интерактивные методы обучения позволяют перестроить учебный процесс с передачи знаний на развитие коммуникативной компетентности студентов, используя системно- деятельностный подход к обучению, ориентированный на учащегося.

Таким образом, подготовка занятия на основе интерактивных форм обучения предполагает выбор наиболее эффективных методов для изучения конкретной темы и возможность сочетать их для лучшего усвоения материала студентами.

Литература

1. Двуличанская Н. Н. Интерактивные методы обучения как

средство формированияключевых компетенций. – Наука и образование, 2011. – 10 с.

2. Загвязинский В.И. Теория обучения: современная интерпретация: учебное пособие для вузов. 3-еизд-е, испр. М.: Академия, 2006. – 192 с.

3. Кречетников К.Г. Проектирование креативной образовательной среды на основеинформационных технологий в вузе. – М.: Госкоорцентр, 2002. – 296 с.

4. Спирина Е.М., Чернякова Ю.С. Эффективные способы стимулирования познавательногоинтереса на уроках английского языка // Научно-методический электронный журнал Концепт. – 2019. – №5. – С.11-23.

БАШКОРТСТАНДА ЗАМАНА ТАТАР ПРОЗАСЫ ҮСЕШ ТЕНДЕНЦИЯЛӘРЕ (Д.БУЛАТОВА МИСАЛЫНДА)

Шакирова Ә., КФУ, III курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. Сайфуллина Ф.С.

Географик яктан татар милләтебез шактый киң таралган. Татарстаннан читтә иҗат ителгән әдәбиятта да татар мотивлары яшәп килә. Башкортстан якларында торып, татар телендә иҗат итүче, гомумтатар әдәбияты үсешенә йогынты ясаучы милләтәшләребез, шагыйрь һәм язучыларыбыз, хәзерге заманда да мәдәниятебезгә битараф булмыйча хезмәт итә. Дөнья әдәбиятын төрле төсле, хуш исле, гүзәл чәчәкләргә күмелеп утырган ямьле болынга тиңләргә мөмкин. Татар әдәбияты шушы болындагы матур бер чәчәккә тиң булса, Башкортстандагы татар әдәбияты – шуның бер таҗы [3: 612].

Башкортстандагы татар әдәбияты 2000 елларга канатларын ныгыткан, буыннар алмашын тәэмин иткән, киләчәккә карап юл алган хәлдә килеп керә. Аның гомумтатар әдәбиятындагы урыны, үсеш тенденцияләре яңа гасыр башында кызу бәхәсләр тудыра, фән һәм әдәбият вәкилләре катнашлыгында матбугатта җанлы дискуссияләр башлануга сәбәпче була. Бу «төбәкнең географик, тарихи үзгәлеге чагылу» , «туган җир һәм туган тел тойгысына зур игътибар» бирелүне Башкортстандагы татар әдәбиятына хас үзенчәлекләр буларак аерып чыгару белән бәйле.

Башкортстандагы хәзерге татар әдәбияты – халык рухын тоеп эш иткән, аның яшәеш фәлсәфәсен, рухи ихтыяҗын чагылдырган, сәяси басымнар, мәдәни, рухи торгынлыклар, иҗтимагый үзгәрешләр аша үткән, әмма милли башлангычын югалтмаган, үткән мираска таянып, чынбарлыкны чагылдыруның яңа юлларын эзләгән, гомумтатар әдәбиятының җитди казанышы булырдай лаеклы иҗатчылар туплаган әдәбият [3: 614].

Билгеле, XX-XXI гасырлар чигендә татар әдәбиятында берничә тенденция калкып чыга: лирик-эмоциональ башлангыч алга чыга; психологизм көчәя; тәнкыйди башлангыч көчәя; публицистик башлангыч нигезләнеп тамырлана, киңәя. Алар XX-XXI гасырлар чиге татар прозасында яңа дулкынны уята [1: 14]. Бу шулай ук төбәк әдәбиятында да чагылыш таба.

Беренчедән, XX-XXI гасырлар чигендә Башкортстандагы татар прозасында чагыштырмача күтәренке рухның, хисси-лирик, романтик башлангычның өстенлек алуы чагыла; шулай ук идея-эстетик карашларның иҗтимагый яссылыктан шәхси тирәлеккә хәрәкәт итүе билгеләнә. Замана прозасы актив гражданин-шәхес образына алмашка

сызланучы-сыкранучы ялгызак геройлар килә башлавы белән билгеләнә. Шулай ук, тормышның киң панорамасын сурәтләгән иҗтимагый-тарихи әсәрләр иҗат ителә; реалистик сурәт белән беррәттән, постмодернистик алымнар чалымлана башлый. Бу үзгәрешләр, яна чорга чыккач, тагын да ныграк үсеш ала. Заманча фикер йөртүче, идеологик карашлардан чагыштырмача азат, туган телдә чикләүләрсез иҗат итү мөмкинлеге алган урта һәм яшь буын сүз сәнгатенә яңа үзенчәлекләр дә алып килә: Башкортстан җирлегендәге татар прозасы тематика, жанрлар ягыннан байый, туган телдә зур күләмле әсәрләрне бастыра алу мөмкинлеге роман, аеруча повесть жанрының үсеш алуына этәргеч бирә.

Башкортстанда яшәп татар телендә иҗат итүче язучы, публицист Дилбәр Булатова (Дилбәр Данис кызы Булатова-Сөләйманова) әсәрләре мисалында карыйк. Авторның башлангыч чорда язылган хикәяләрендә табигать гүзәллегенә мәдхия, милли гореф-гадәтләр (туй, су юлы күрсәтү, Сабантуй) бәян ителү, кеше һәм табигать арасындагы гармония, дөньяны идеалистик күзаллау һәм чынбарлык бәрелеше күзәтелә. Шулай ук хикәяләрдә геройларның тышкы тирәлек белән тартышы түгел, эчке рухи конфликтлар күбрәк урын били, психологизм алымнары һәм реалистик сурәт белән беррәттән, экзистенциализм чалымнары сиземләнә. Бу үзенчәлекләр аның әсәрләрендә геройларның хис-кичерешләрен, уй-фикерләрен җиткерү юлларында ачык чагыла.

«Соң түгел» җыентыгындагы «Көтәрмен, дигән идең...» (2017) повестенда Камил белән Камилә тарихын – Шәрык әдәбиятына хас мәхәббәт легендалары, романтизм ысулын заманча шартларга үлчәп карау тәҗрибәсе дип бәяләргә мөмкин. Ике гашыйк йөрәкнең тормыш авырлыкларына, мәхәббәт юлында очраган киртәләренә, ата-ана ризасызлыгына карамастан, бер-берсенә тугры булып калулары, шушы киртәләрне үтеп мәхәббәтләрен саклап калу тарихы романтик хис-кичерешләр белән тулыландырылган. Хәтта әсәр барышында да төп геройлар үзләрен Йосыф һәм Зөләйха белән чагыштыралар.

Төп герой Камил 11 нче сыйныф укучысыннан бишенче курс студенты булып, чын ир-егет, шәхес буларак үсә. Бу үсеш барышында ул эчке рухи конфликтлары белән көрәшә, тормышындагы һәр вакыйганы үзе аша үткәрә, анализлый, дөрес юл табарга тырыша: *«Әлеге сүзләр Камилнең хәтеренә уелып калды. Чынлап та, бер генә яшибезме? Бу дөнья, син үзең, башкалар, ярына дулкыннарын каккан шушы Аслыкүл – алар башкача кабатланмаячак, үлү белән синең өчен болар барысы да юкка чыгачакмы?».*

Авторның әсәрне мифологик яктан баетуы да игътибарга лаек. Башкортстанда урнашкан Асылыкүл, Агыйдел пейзажлары, Заятүләк

белән Сусылу легендасына киная әсәргә җирле колорит өсти. Повестьның башыннан ахырына кадәр каен символын урынлы куллану да үзенчәлекле. Автор тарихның барышында өй алдында утырган каенның үзгәрүчән халәтен сурәтли: *«Каенны кайгы агачы, диләр... Әллә шуңа сагалый микән аларны каеннар?».*

Алда әйтелгәннәрне төгәлләп, шуны әйтергә мөмкин: бу төбәктә иҗат ителгән әсәрләргә хас булганча, теле матур, ачык, бай булуы; татар әдәбияты традицияләрендә укучыга әхлакый фикер, мөһим идея җиткерелүе белән беррәттән бүгенге заман турында бәян итеп әйтелүе, идея-эстетик карашлар ягыннан шәхес терминының калкып чыгуы әсәрдә замана прозасы үзенчәлекләре буларак чагылыш таба.

Әдәбият

1. Закирова Г.Р., Гыйззәтуллина Л.Ә. Хәзерге татар әдәбияты. – Казан: Мәгариф, 2008. – 452 б.

2. Булатова Д. Соң түгел...: повестьлар, хикәяләр. – Уфа: Китап, 2019. – 221 с.

3. Рахмани Р.Ф. Татар әдәбияты тарихы сигез томда = История татарской литературы в восьми томах / Татарстан Республикасы Фәннәр акад., Галимҗан Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать ин-ты – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014-2021. Т. 8: 2001-2020 еллар = Т. 8 : 2001-2020 годы. – 2021 (Казань). – 739 с.

«АК ЮЛ» (1913 – 1916 ЕЛЛАР) БАЛАЛАР ЖУРНАЛЫНЫҢ ТЕЛЕ

Шәвәлиева З., КФУ, III курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Юсупова Ә.Ш.

“Ак юл” – татар телендә балалар өчен рәсемле журнал. Казанда “Сабах” типографиясендә 1913 нче елдан алып 1916 нчы елга хәтле бастырыла. Нәшере һәм мөхәррире балалар язучысы, танылган журналист, тәрҗемәче Фәхрелислам Агиев (1887-1938) була.

Журнал айга ике тапкыр бастырыла. Барлыгы 74 саны дөнья күргән. Ул “Татар милләтенең киләчәге тәрбияле балалар кулында” девизы астында эшли.

Эчтәлеге буенча журнал энциклопедик характерда була. Анда фәнни- популяр, сәнгатьи, публицистик һәм мавыктыргыч материаллар бастырыла. Шулай ук геграфия, тарих, биология кебек фәннәрдән кызыклы мәкаләләр языла. Ләкин күбрәк балалар өчен хикәяләргә, шигырьләргә урын бирелә.

Нәкъ шулай Ф.Агиев балаларда милли үзаң, итәгатьлелек, милләткә хөрмәт тәрбияләргә тырыша. Журналның геройлары балалар өчен чын үрнәк булып тора. Шулай ук яшь укучыларны татарның төрле танылган шәхесләрнең биографияләре белән дә таныштыра. Алалар үрнәгендә балаларда хезмәткә хөрмәт, белемгә омтылыш, дөньяга актив караш булдырырга тырыша. Бу юл белән Ф.Агиев балаларны мавыктыру, уйнату гына түгел, киләчәк буында белемгә кызыксыну уятырга тели, аларны күбрәк укуга өнди, актив татар шәхесләре формалашуына йогынты ясый.

Төзелеше ягыннан журнал төрле рубрикаларга бүленә. Алар арасында “Әйләнәбездә ниләр бар?”, “Башваткычлар бүлмәсе”, “Уеннар бүлмәсе” һ.б аерып карарга мөмкин. “Әйләнәбездә ниләр бар?” бүлегендә безне әйләндереп алган дөнья турында кызыклы мәкаләләр, “Башваткычлар бүлмәсе” ндә балаларга кызыклы булган башваткычлар, ребуслар, шулай ук алдагы сандагы сорауларга дөрес җавап җибәргән балаларның исемнәре дә бастырылган. “Уеннар бүлмәсе” ндә балалар үзләре уйлап тапкан кызыклы уеннар белән бүлешкәннәр. Мәсәлән, журналның икенче санында бастырылган (20.05.1913) Үзбәк исемле малай җибәргән “Аксак төлке” уены. Ул уен башында баш мөхәррир Ф.Агиевка та турыдан – туры мөрәҗәгать итә – *“Фәхрелислам абый! Сез минем бу язган уенымны “Уеннар бүлмәсе”нә язсагыз яхшы булыр иде.”*

“Хатлар бүләмсе” рубрикасында редакция үләренең нәни укучыларына сүз бирә. Анда балалар үзләре белән булган кызыклы

хәлләр, нәрсәләр белән мавыгулары, үзләренең шөгыльләре турында хатлар язганнар.

Билгеле булганча, «Ак юл» журналы тиз арада аудитория мәхәббәтен яулап ала. Редакциягә җибәрелгән һәм редактор Ф.Агеевка юлланган хатлардан журналның шәкертләр арасында зур популярлыкка һәм мәхәббәткә ия булуын белергә була. Яшь укучылар үз хәбәрләрендә журналның һәр санын түземсезлек белән көтүләрен, берничә кат кызыксынып укыуларын сөйлиләр.

1916 елга «Ак юл» журналы иң күп укыла торган татар периодик басмаларының берсенә әверелә, аның тиражы 1400 данәгә җитә. Ф.Агиевның хезмәттәшлеккә җәлеп ителгән иҗат коллективы да журналның яшь укучылары арасында зур популярлык казана. «Ак юл» журналында чорның күренекле язучылары, педагоглары, җәмәгать эшлеклеләре – Ш.Алкин, Ш.Әхмәдиев,

Г.Исхакый, Ф.Әмирхан, Г.Рәхим, С.Рахманкулов, С.Сүнчәләй, Г.Баттал, Г.Шәрәф актив эшли. Н.Исәнбәт, Б.Рәхмәт кебек кайбер яшь авторларның хикәяләре һәм шигырьләре беренче тапкыр "Ак юл" журналы битләрендә басылып чыга. Соңыннан алар танылган профессиональ язучылар, балалар китабы классиклары булып танылалар. Журналның соңгы битләрендә Ф. Агиев еш кына балалар әдәбияты өлкәсендәге яңа басмалар турында мәгълүмат урнаштыра, балаларга, шулай ук аларның ата-аналарына китап яңалыклары турында хәбәрдар булырга мөмкинлек бирә. Журналның үз хәбәрләреннән билгеле булганча, балалар уку өчен билгеләнгән кайбер китаплар «Ак юл» журналы белән бергә яшь абунәчеләргә бүләк итеп тә җибәрелә.

Журналның тагын бер зур үзенчәлеге – иллюстрацияләр. Басма битләрендә ясалган рәсемнәр дә, реаль фотосурәтләр дә бастырыла. Аларда төрле тормыш шартларында калган балалар сурәтләнә. Кайчагында мавыктыргыч рәсемнәр кыска көлкеле язулар белән дә баетыла. Аерым саннарда Ф.Агиев балаларның үзләренә иллюстрацияләргә исемнәр уйлап табарга һәм редакциягә җибәрергә тәкъдим итә. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, «Ак юл» журналы өчен рәсемнәр Мәскәүдән аерым заказ буенча кайтарыла, бу хакта редакциянең үз укучыларына мөрәҗәгатенең берсендә әйтелә, анда алар чираттагы номерның тоткарлануын почта кыенлыклары белән - Мәскәүдән иллюстратив материалның соң килүе белән аңлаталар.

«Ак юл» журналы, мәгърифәт һәм гуманистик башлангычларга ия буларак, татар балалары өчен уку чыганагы булып хезмәт итә. Ул революциягә кадәрге елларда татар телендә чыккан иң күп укыла торган балалар журналына әверелә. Чорның вакытлы матбугатында

«Ак юл” журналы үзенең бай һәм төрле эчтәлеге, матур һәм кызыклы иллюстрацияләре белән татар китап укучы аудиториясенә генә түгел, ә рус укучыларының игътибарын җәлеп итә алуы билгеләп үтелә.

Шуңа да карамастан, 1916 елда «Ак юл» эшләүдән туктый. Ул шул чордагы башка матбугат органнары кебек финанс кыенлыклар аркасында ябыла. Берничә ел эчендә актив эшчәнлеге нәтиҗәсендә "Ак юл” журналы балалар вакытлы матбугатын булдыруда мөһим роль уйный. Бу вакытта аерым структура салына, тематика үзенчәлекләре билгеләнә, татар балалар периодикасының максатлары һәм бурычлары барлыкка килә. «Ак юл» журналы татар балалар әдәбиятын формалаштыруга һәм үстерүгә зур өлеш кертә. Басма мөхәррирләрне, балалар шагыйрьләрен, журналистлар һәм язучыларны эшкә җәлеп итеп, әдәби көчләрне берләштерүгә, тиздән балалар укуы даирәсенә кергән әдәби әсәрләрне иҗат итүгә ярдәм итә. Яңа исемнәр ачуда да балалар журналистикасының роле бәяләп бетергесез: күп кенә яшь авторлар, иҗади юлын «Ак юл» журналының әдәби хезмәткәрләре сыйфатында башлап, соңыннан балалар китабы классикларына әверелә.

Әдәбият

1. Рәмиев И. Вакытлы татар матбугаты (альбом). 1905-1925. – Казан, 1926. – 10-15б.

2. Рәми И.Г., Даутов Р.Н. Әдәби сүзлек. – Казан, 2001. – Б. 56-58.

Р. ФӘХРЕДДИН ХЕЗМӘТЛӘРЕН ТАТАР ТЕЛЕ ҺӘМ ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ КУЛЛАНУ

Шәрәфетдинова А, Буа р-ны, Түбән Наратбаш мәктәбе, IX сыйныф
Фән. җит. – Шәрәфетдинова Л.Г.

Ризаэддин Фәхреддиннең эшчәнлеге энциклопедик характерда: ул әдип, тарихчы, дин һәм хокук белгече, мөфти, педагог, журналист, тюрколог, философ, археограф, тәрҗемәче, библиограф, архивчы, китапханәче һ.б. Бу шәхес безнең алда күптармаклы гыйльми-тикшеренү институты, Академия рәвешендә күзаллана. Аның тикшерү объекты һәм эшчәнлегенең төп адресаты – кеше, кавем, җәмгыять. Инсани башлангыч, инсани эчтәлек бу олуг зат хезмәтләренең, эш-гамәлләренең төп асылын билгели.

Каюм Насыйриның "Фәвакиһел-җөләса фил-әдәбият" ("Әдәбият турындагы мәҗлесләрнең җимеше") исемле мәшһүр китабында (1884) шушындый хикмәтле сүзләр бар: "Әгәр берәүгә гыйлем өйрәтергә теләсәң, әүвәл үзеңне өйрәт, изге гадәтләреңне тот, башкалар күреп гыйлем алсыннар". Бу яктан Ризаэддин Фәхреддин мөгаллим-остазның классик өлгесе. Шәхси сыйфатлар белән язган, сөйләгәннәрнең табигый ярашуы аның киңәш-теләкләренең, вәгазь-нәсыйхәтләренең әһәмиятен, бәясен тагын да арттыра, тагын да күтәрә.

Ризаэддин Фәхреддин мирасы гимназиядә укыту-тәрбия процессында киң кулланыла. Чөнки Риза Фәхреддин мирасы милли мәгарифнең төрле өлкәсендә эшләүчегә – эти-әнигә, укытучыга, тәрбиячегә, укучыга өстәл китабы булып торырлык.

Татар теле һәм әдәбияты укытучысы буларак, төп бурычым – укучыларны мөстәкыйль фикер йөртергә һәм нәтиҗә ясарга өйрәтү, миһербанлылык, игелеклелек, әйләнә-тирәгә игътибарлылык, инсафлылык кебек сыйфатлар тәрбияләү.

Бу теманың актуальлеге нәрсәдә соң? Без болгавыр заманда яшибез. Җәмгыятьтә эчүчелек, наркомания, җинаятьчелек көннән-көн ныграк тамыр җәя. Ятим балаларның саны артканнан-арта. Татар халкында гомер булмаган картлар йортлары ачыла, балалары исән булып та ата-аналар картлар йортларында тәрбияләнә. Рухи ярлылык хөкем сөрә. Ә рухи ярлылык, үз чиратында, әхлаксызлыкны тудыра. Ә әхлаксыз җәмгыятьнең киләчәге юк. Шул сәбәпле әхлакый тәрбиягә җитди игътибар бирергә кирәк. Бу җәһәттән Ризаэддин Фәхреддин хезмәтләре игътибарга лаек. "Әдәбе тәгълим" исемле китабында, җәмгыятьтә шәхес тәрбияләүнең никадәр авыр, катлаулы һәм дәвамлы эш икәнен ассызыклап күрсәтеп, Р. Фәхреддин болай дип яза: "Тәрбия – акрынлык һәм тәртип белән камиллек булдыру димәктер".

“Җәвәмигуль – кәлим шәрехе” һәм “Балаларга үгет-нәсихәт” китапларын укып чыккач, Ризаэддин Фәхреддиннең кыймматле сүзләрен дәресләрдә, сыйныф сәгатләрендә, сыйныфтан тыш чараларда бик теләп куллана башладым.

Мәсәлән, 5 нче сыйныфта укучылар Ф. Әмирханның “Нәҗип” хикәясен яратып укыйлар, үзләрендә булган кимчелекле якларны табалар, анализлыйлар, шуның белән бергә Нәҗипнең әнисен дә, апасын да тыңламавы, каршы сөйләшүе аларны борчый. Бу очракта “Ислам әхлагы гадәтләре”ннән киңәшләрне кулланырга мөмкин: “Ата-ана сүзен тыңламау, аларга кул селтәү, шәфкатьсезлек күрсәтү гөнаһ санала.

Г.Тукайның “Исемдә калганнар” әсәрен укыганда галимнең “Йомшак вә мөлаем сүзле, ихласлы булыгыз” дигән сүзләрен дәрескә эпиграф итеп алып була.

Укучыларга бу үгет-вәгазьләр бик ошый. Кайбер бүлекләрне өйдә, әти-әниләре белән өйрәнеп, фикерләрен хикәя рәвешендә язып килү өчен өй эше биреп җибәрәм.

Татар теле дәресләрендә файдалану өчен, Ризаэддин Фәхреддин нәсыйхәтләреннән торган махсус тартма карточкалар әзерли башладым. Җөмлә кисәкләрен, сүз төркемнәрен, гади һәм кушма җөмлә синтаксисын үткәндә, алар бик файдалы. Элеге нәсыйхәтләрне еш кулланганда, алар укучыларның күңелендә яхшы сакланып кала дип уйлыйм. Хәдисләрнең мәгънәләрен ачыклап сөйләгәндә, сөйләм теле дә камилләшә.

Бала тәрбияләүдә гаиләдән тыш мәктәпкә дә зур җаваплылык йөкләтелгәнен күрсәтеп, Р. Фәхреддин бу эштә мәктәпнең вазифасы нинди булырга тиешлегенә игътибарны юнәлтә: “... Балаларны мәктәпкә җибәрүдән максат нидә, беләсезме?... Әлбәттә, дөрес вә гүзәл тәрбияләтүдер... Моннан аңлашылганча, мәктәпнең вазифасы да – фәкать гыйлем өйрәтү белән генә чикләнмичә, бәлки эченә быелган балаларның күңелләренә Аллаһы Тәгаләне сөю, гүзәл гадәтләр, тырышу, эшлеклелек, туганлык, гайрәт, инсафлылык, гаделлек, батырлык, җанлылык кебек яхшылык орлыкларын тәмам игътибар белән чәчү һәм тәрбияләп үстерү булачактыр...”

“Балаларыгызны үзегез яшәгән заманга һәм башка заман өчен дә яраклы итеп укытыгыз”, – дигән киңәше һәр педагог өчен маяк булып торсын иде.

Әдәбият

1. Буй җитмәс шәхес: Ризаэддин Фәхреддин турында уйланулар // Татарстан. – 1999. – № 5. – Б. 55-57.

2. Гайнуллин М.. Риза Фәхретдинов // Татар әдәбияты тарихы. VI томда. II том. – Б. 319-334.

3. Исмәгыйлева С., Исмәгыйлева Ф. Тәрбия хәзинәләре // Мәгариф. – 1992. – № 10. – Б. 4-5.

4. Мәшһүр мәгърифәтче-галим, педагог Ризаэддин Фәхреддин мирасын укыту-тәрбия процессында файдалану. III кисәк. – Казан, 2007. – 192 б.

5. Фәхреддин Р. Җәвамигуль – кәлим шәрехе. – Казан: Рухият, 2005.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ КАК ПРИЕМ ОТРАЖЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА (МЕНТАЛИТЕТА) В РАССКАЗЕ ДЕРГЕЛЕЙ МАСКИНОЙ «КАРГАНАЙ»

Ядагаева Г., ГАГУ, магистрант II курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Сарбашева С.Б.

В художественном произведении задачей психологического портрета является создание цельного и правдоподобного образа, который вызывает у читателя чувства и эмоции: симпатию, сострадание, восхищение, гнев, эмпатию и др. Нам представляется интересным рассмотреть опыт использования такого приема психологизма как психологический портрет на примере рассказа Дергелей Маскиной «Карганай».

Дергелей Маскина не дает внешнее и внутреннее описание героини – бабушки Карганай, читатель составляет ее психологический портрет по ходу событий, происходящих в рассказе. Такой вариант оздания психологического портрета активно пробуждает воображение читателя.

Главная героиня рассказа – пожилая женщина, которую земляки зовут Карганай. Это не настоящее имя героини, а имя, которое обычно у алтайцев дается в дань уважению пожилому человеку. Карганай считает своим долгом с утра пораньше навестить своих земляков, к которым давненько не заходила. По ее разумению, никто в селе не должен остаться без внимания. Она на каждый день составляет себе план маршрута Маршрут Карганай до намеченной цели богат самыми разными событиями, грустными и радостными, порой опасными и комичными, но правдивыми и жизненными. Карганай представляет образ бабушки вообще, которая болеет как за своих родных детей и внуков, так и за чужих. Зная, что в деревне живут дети, мать которых умерла, а отец ушел к другой женщине, она часто посещает их, принося с собой гостинцы. Приходя к ним домой, она успевает оглядеть все хозяйство, в порядке ли огород, есть ли в запасе дрова, в каком состоянии хозяйство, чисто ли дома, что на столе и т.д.

Карганай с пониманием относится к молодой женщине, у которой провел ночь чужой мужчина, выслушивает ее недовольство по поводу внезапного появления Карганай, по-матерински бранит молодуху за ворчание, затем уверяет, что она ничего лишнего никогда не болтает; попадает в щекотливую ситуацию семейного конфликта односельчан, но и тут находит успокоительные слова для разбушевавшегося супруга. Все односельчане относятся к непоседливой и любопытной бабушке с большим уважением.

Психологический портрет Карганай дает возможность увидеть противоречие национальных традиций с современными отношениями, которые несут изменение национального менталитета. Культура отношений между людьми в алтайском селе меняется, и Карганай не может понять, почему учительница наглухо запирает свои ворота, почему внучка Сырга так придирчива к ее внешнему виду? Сырга в рассказе представляет молодое поколение, она тщетно пытается «дотянуть» бабушку до «современной жизни», пытаясь переодеть ее на современный лад, отучить ее от ежедневных походов по селу. Психологический потрет Карганай дополняют диалоги с внучкой Сырга о современных нравах. Карганай отказывается понимать свою внучку, которая критикует ее ежедневные походы к односельчанам, ее желание знать про их жизнь. Создается впечатление, что образ Карганай несет в себе радость от человеческой доброты и в то же время – грусть от утраты традиционного уклада села. Все меняется, в подтверждение этому читаем о том, что в молодости Карганай была «…высокая, крупная, яркая… Теперь состарилась, стала сухонькой, маленькой» [1: 124]. Так, и в жизни меняются привычки людей, их образ жизни, на место одних приходят другие, но общечеловеческие ценности – доброта, умение сопереживать, радоваться людям, забота о ближнем – всегда остаются основой здоровых отношений людей, полноценной жизни, гарантом мира и любви. Неслучайно в рассказе есть эпизод, когда Карганай спасает маленького ребенка от огня, от верной смерти. Беда случилась бы, если бы женщина не совершала свой ежедневный поход по утреннему селу. В образе Карганай – доброта, материнство, естественность, открытость миру. Через мироощущение главной героини читатель проникается жизнью людей высокогорного села. Она – живой барометр взаимоотношений, радостей и горестей простого человека.

В рассказе есть сцена, где Карганай не может попасть к дому из-за возведенной ограды из штакетников, она подает звуки, высматривает хозяйку, но никто не выходит ей навстречу. Автор использует народное выражение «чеденчи уй», сравнивая героиню с коровой, умеющей открывать чужие заборы, но ненароком зажатую в заборе из штакетника [1: 125]. Легкий юмор, характерный для описания портрета героини, только усиливает духовное богатство души главной героини, формирует позитивное отношение к ней. Психологический портрет Карганай удачно отражает противоречие старого и нового. Это встреча традиционности и современности, вечная борьба, в которой нет победителей. В психологическом портрете главной героини отражены ее чувство любви к людям, ее

стремление к единению с людьми, живущими в одном селе, ее заботы о ближнем, сострадание и сочувствие.

Размышляя над смыслом существования человека на Земле, Дергелей Маскина через использование художественного приема «психологический портрет» главной героини и других персонажей подводит читателя к пониманию: этот смысл – в следовании идеалам добра.

Психологический портрет Карганай создается через описание фигуры, походки, манеры поведения и речи. По ходу чтения рассказа остается впечатление от динамичных зарисовок героини, диалогов, повествования автора о ее встречах и походах. Это впечатление создает образ героини, полный доброты и жизнелюбия.

Таким образом, в рассказе «Карганай» Дергелей Маскиной психологический портрет становится основным способом познания ее персонажа; этот портрет несет главную смысловую нагрузку рассказа, придает особый национальный колорит произведению. Психологический портрет героини глубок и тонок, но в то же время естественен и прост для понимания.

Литературы

1. Маскина Д.Я. Сияние мимолетной жизни. Повести и рассказы. – Горно-Алтайск: АУ РА Литературно-издательский Дом «Алтын Туу», 2020. – 396 с.

2. Чинина Э.П. Эволюция прозы Дергелей Маскиной в книге Маскиной Д.Я. Сияние мимолетной жизни. Повести и рассказы. – Горно-Алтайск: АУ РА Литературно-издательский Дом «Алтын Туу», 2020. – 376 с

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ КАК ОТРАЖЕНИЕ МЕНТАЛИТЕТА НАРОДА ИЛИ ПОЧЕМУ ШАБЫРАК БЫЛ УБИТ ПЕРВЫМ?

Ялбакова А., г.Горно-Алтайск, Республиканская гимназия им. В.К. Плакаса, IX класс
Науч. рук. – Ядагаева Е.Г.

Философское мировосприятие алтайцев, ценности и представления о разных сторонах жизни как национальные особенности алтайцев отражены в пословицах и поговорках народа. Проблемой, на наш взгляд, является то, что отдельные алтайские пословицы и поговорки под влиянием факторов современной жизни утрачивают свою первоначальную значимость. Этот вопрос является для нас актуальным и вызывает интерес в нашем исследовании.

С целью исследования особенностей алтайского национального менталитета, отраженного в алтайских пословицах и поговорках нами изучены некоторые научные труды исследователей алтайских пословиц и поговорок (С.С. Суразаков, Б.Я. Бедюров, К. Петешева, Н. Ойноткинова), проведен анализ более 1000 алтайских пословиц и поговорок с целью выявления психологических особенностей алтайского характера (менталитета); проведен анализ мини-исследования алтайского самосознания по автостереотипам (мнение алтайцев об алтайцах), раскрывающих различные грани национального менталитета.

Анализ вышеназванных сборников показал, что самое большое количество алтайских пословиц посвящено человеку, в них можно увидеть духовные, физические, эмоциональные, интеллектуальные качества алтайца, их отношения друг к другу, близким и родственникам, к родной земле, природе, труду, к времени, к жизни и др. В пословицах прослеживается нравственная и этическая оценка качеств человека, поведения в обществе, отношения к своим вещам, народу, власти и т.д.; в них отражается отношение представителя алтайского этноса к таким философским понятиям, как жизнь-смерть, добро - зло, радость - горе, совесть, счастье-несчастье и др.

Алтайские пословицы и поговорки, по нашему мнению, указывают на основные черты алтайского менталитета, например: верность традициям, уважительное отношение к своему роду,

Например Кижининг байы оды-кӱлинде

Богатство человека в его очаге-золе- любовь к своей родной земле: Тӧрӧл јери тӧжӧктӧҥ јымжак,

Ӧскӧн јери ӧтпӧктӧҥ тату.

Родная земля мягче постели,

Земля, где вырос, слаще лепешки;

- уважение к родителям, авторитет старшего в семье или в роду, сохранение родственных связей: Аданыҥ сӧзи — алтын,

Эјениҥ сӧзи — эрјине.

Слово отца — золото,

Слово матери — драгоценность.- ценность слова, немногословность: Айткан сӧс — аткан ок.

Сказанное слово- пущенная стрела.

В мини-исследовании алтайского самосознания по автостереотипам с использованием алтайских пословиц и поговорок респондентам было предложено назвать алтайскую пословицу, которой они стараются «соответствовать» в своем поведении. В исследовании приняли участие всего 183 человека, ими названо 807 пословиц. Результаты мини-исследования мы интерпретировали как некое отражение национального менталитета участников исследования, и выявили, что большую ценность для участников исследования представляют половицы, отражающие качества человека (27%), среди них:умение ладить, жить с людьми в мире и согласии; уважение к традициям народа (18%); трудолюбие (8%), верность слову (7%). На примере часто употребляемых участниками 10 пословиц условно выделены наиболее признаваемые качества человека (автостереотипы):доброжелательность, уважение к родителям, трудолюбие, ценность человека, уважение к старшим, нежелание конфликтов с родственниками, стремление к эффективной организации труда, сожаление о неблагодарности людей, беззубость (несмелость). Также участники исследования часто отмечают такие особенности национального менталитета, как ценность человека (Кижи кижиле бай!), терпимость, надежда на лучшее (Јиген јаак кугарар, јидирген тӧҥӧзӧк јажарар), критичное отношение к негативным качествам, как сплетничанье (Узун тил башка оролор) и др.

Алтайским писателем Дибашем Каинчиным в рассказе «Поездка домой Тита Тырышкина – красноармейца по имени «Горный Барс» мы наблюдаем за поведением алтайца Шабурака в минуту опасности. К сожалению его кротость и пассивность, его нерешительность и неумение быстро владеть ситуацией приводят к его же быстрой смерти. При этом в голове Шабурака крутится пословица «Коркынчакты койон до базынар» (Кто боится, над ним даже заяц насмехается), но медлит: авось, пронесет! Чтобы опередить противника, он должен быстро принять решение, чтобы выжить, но у него всплывают образы родителей, бабушки, дедушки, дяди, которые учат его покорности. Современная реальность требует уверенности в

принятии решений, мы видим, как пословицы, веками бытовавшие в народе, теряют свою актуальность.

Таким образом, мы можем сделать вывод, что в пословицах и поговорках отражено мировосприятие народа, отдельные алтайские пословицы и поговорки под влиянием факторов современной жизни утрачивают свою первоначальную значимость и уже не могут соответствовать требованиям современных реалий.

Литература

1. Бедюров Б. Благопожелания Алтая: Стихи. – Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1985. – 112 с.

2. Каинчин Д. Лунная соната. Рассказы. Сказы. – Горно-Алтайск, 2004. – 128 с.

3. Петешева К. Крылатые слова: алтайские пословицы и поговорки. – Горно-Алтайск, «Ак-Чечек». 2007. – 160 с

4. Суразаков С.С. Алтай албатынын чумду состори. – Туулу Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозы. 1961.

5. Ойноткинова Н.Р. Алтайские пословицы и поговорки: поэтика и прагматика жанров: монография / Отв. Ред. О.Н. Лагута. – Новосибирск, 2012. – 354 с.

ТЕХНОЛОГИЯ BYOD КАК СОВРЕМЕННАЯ ФОРМА ОБУЧЕНИЯ

Яруллина Р., КФУ, студент III курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

На сегодняшний день трудно представить жизнь без гаджетов. Они многофункциональны, служат для решения деловых задач, поиска конкретной информации или развлечений. Эти электронные устройства распространились на большинство сфер общественной жизни, включая образование. В практику постепенно входит использование электронных устройств в учебном процессе. Обучающиеся используют их как для работы на самом уроке, так и дома при выполнении домашнего задания. Такая ситуация имеет двоякое значение, поэтому одним из естественных для педагога решением является отступить от традиционных представлений образовательного процесса. Таким образом, частичное использование возможностей гаджетов в процессе обучения не только решает проблему чрезмерного использования электронных устройств, но и мотивирует обучающихся к получению знаний, делая уроки более интересными и разнообразными.

BYOD *(«Bring your own device»)* – (англ. *Принеси с собой своё устройство*) современная технология, предусматривающая использование собственного электронного устройства в учебном заведении. Впервые этот термин прозвучал в 2005 году в университетской работе американца Рафаэля Баллагаса. Концепция использования личных устройств (мобильных телефонов, планшетов, ноутбуков, жёстких дисков или USB-накопителей) на рабочем месте для использования и подключения к корпоративной сети стала популярной только к 2009 году. Новая технология начала распространяться и за пределы коммерческих организаций, не обойдя и сферу образования. Цель использования BYOD технологии – это предоставить возможность обучающемуся работать, используя свое персональное мобильное устройство. Суть технологии BYOD состоит в том, чтобы преподаватели не запрещали обучающимся использовать свои устройства на занятиях, а наоборот мотивировали их к использованию новых технологии в процессе обучения. Таким образом, эта технология является способом «легализации» гаджетов, и превращения их из «врагов» в «союзники».

В процессе обучения иностранному языку технология BYOD может быть использована как:

1) средство обучения различным видам речевой деятельности и аспектам языка;

2) средство мгновенного оценивания результатов обучения;

4) средство общения и взаимодействия преподавателя со студентами, студентов друг с другом;

5) способ организации самостоятельной (аудиторной и внеаудиторной) работы студентов по изучению иностранного языка.

Технология BYOD обладает рядом преимуществ:

1) Экономия бюджета (снижение финансовых затрат на покупку и ремонт штатных устройств);

2) Эффективность работы (обучающиеся легко справляются с собственными гаджетами, в связи с чем не возникает необходимости дополнительного обучения на тему эксплуатации устройства);

3) Лояльность и демократичность (образовательный процесс строится на сознательности и доверии между учеником и учителем).

Несмотря на явные преимущества, в процессе обучения с использованием технологии BYOD можно выделить некоторые недостатки, связанные с экономической, технической, социальной и педагогической сторонами вопроса. Затраты обучающихся на приобретение или обслуживание устройства, негативное влияние на здоровье и физическую активность учителей и учеников, управление и контроль устройств при групповой работе, неготовность учителей работать с новым направлением являются наиболее распространёнными проблемами. Предполагается, что их устранение станет залогом успешной работы технологии и хорошо усвоенных обучающимися знаний.

Таким образом, технология BYOD является перспективной формой обучения, позволяющей оперативно работать с информацией, обеспечивать обратную связь, экономить время и в целом идти в ногу со временем.

Литература

1. Алексеева Т.В. Технологии BYOD в образовании // Сборники конференций НИЦ Социосфера. – 2015. – № 17. – С. 62-66.

2. Данилина Е.К. Анализ опыта внедрения мобильных технологий для обучения иностранному языку на университетском уровне в России и за рубежом. URL: https://cyberleninka.ru/article/v/analiz-opyta-vnedreniya- mobilnyh-tehnologiy-dlya-obucheniyainostrannomu-yazyku-na-universitetskom-urovne-v-rossii-i-za-rubezhom .

3. Любанец И.И. Использование BYOD-технологии в образовательном процессе // Вестник Донецкого педагогического института. – 2017. – № 3. – С. 82-88.

4. Панкова Т. В., Тимохина Е. «BYOD в школе». [Электронный ресурс]. URL: http: //letopisi.org/index.php/BYOD.

5. The Future of Education: BYOD in the Classroom. URL: https://www.wired.com/insights/2013/09/the-future-of-education-byod-in-the-classroom/

6. How Can BYOD in Education Improve Student Learning. URL: https://edtechreview.in/elearning/397-byod-improving-student-learning

ЭЧТӘЛЕК / СОДЕРЖАНИЕ

Акабаева М. *Семей)* Балаларға арналған медиамәтіндердің лингвокогнитивтік аспектісі.. 3
Алшейхо Г. Вербализация лингвокультурного концепта «Вода» в турецком и русском языках.. 6
Амангелдіқызы Ә. История Саха (якутского) алфавита,основанного на латинской и кириллической графиках.. 9
Ахметгараева Г. Образ женщины в современной татарской прозе………………………. 13
Әбунәгыймова А., Юганова В. Татарларда изгеләр образы буларак Хозыр Ильяс....... 17
Әхмәтшина Ә. Медиатекстларда интертекстуаль чара буларак цитаталар.................. 20
Байғожа А. Концепт «Время» в казахских и турецких паремиях…………………… 23
Бәдретдинов Н. Татар әдәбиятын фольклористика белән бәйләп укыту....................... 26
Беглиев И. Об истории изучения лексики природных явлений в разноструктурных языках.. 29
Бекзадаева С. Роль и значение цветообозначения в традициях и обычаях казахского и других тюркских народов Южной Сибири……………………………………….. 32
Бикмөхәммәтова Р. Коммуникемаларның функциональ-прагматик үзенчәлекләрен өйрәнү мәсьәләсе.. 35
Билалова К. Медиалингвистика аспектында «Сөембикә» журналы (1913-1918) 38
Болгарова А. Метеорологическая лексика татарскогоязыка………………………..... 41
Борисова В. Особенности функционирования заимствованной лексики в турецком СМИ (на примере новостных сводок на сайте газеты “Hurriyet”)…………………….... 44
Валиева А. Языки и культуры: тюркско-китайское лексическое взаимовлияние....... 47
Ван Жэньин. «Чай» в русских и китайских пословицах……………………………... 50
Васикова А. Татар теле дәресләрендә диалогик сөйләмне үстерү……………………… 53
Вахитова Л. Тел язмышы – милләт язмышы.. 56
Вәгыйзова А. “Кечкенә иптәшләр” журналының (1924-1928) жанр һәм тел үзенчәлекләре.. 60
Гайнутдинов Р. Личные татарские имена, заимствованные из арабского языка………………………………………………………………………………………. 62
Гарифуллина Г. Сөйләм эшчәнлегенең бер төре буларак тыңлап аңлау үзенчәлекләре.. 66
Гатауллина Р. Шәриф Камал иҗатында кечкенә кеше образы………………………..... 69
Гатиятова А. Л. Әбүдәрованың “Кара каплан” хикәясендә сурәтләнгән дөнья……...... 72
Гафиятова И. Әдәби әсәрләрдә иярченле кушма җөмләләр үзенчәлеге …................... 75
Гильманова Л. Сленг как своеобразный способ самовыражения у молодежи (на примере русского, китайского и башкирского языков)……………………………… 77
Гилязова Р. Лингвокультурологический компонент в преподавании татарского языка……………………………………………………………………………………….. 81
Гобәйдуллин И. Бертуган Шәрәфләр музее……………………………………… 84
Гулипали Паэрхати. Уйгыр халык мәкальләрендә туганлык атамалары……………..... 87
Гусева П. Портрет современного педагога глазами социума…………………….......... 91
Гыйләҗетдинова Э. Текст белән эшләү процессында туган тел дәресләрендә укучыларның коммуникатив компетенциясен формалаштыру……………………….... 95
Гыйләҗетдинова Д. Татар халык мәкальләрендә гаилә-никах традицияләрен репрезентацияләү.. 98
Гыйләҗиева К. А. Гыйләҗевнең “Өч аршын җир” әсәре һәм аның төрек теленә тәрҗемәсендә татар халкына хас рухи кыйммәтләрнең чагылышы…………………..... 100
Гыйльманова М. С. Хәким иҗатында фольклор образларының функциясе……….... 104

Давлетшина Д. ChatGPT: взаимодействие между ИИ, культурой и образованием в цифровой эпохе.. 107
Денмөхәммәтова Ә. Татар һәм инглиз телләрендә теләк белдерү формалары…….. 110
Җәмалова Л. Алмашлыклардан ясалган саф кушма сүзләрне өйрәнүнең лингвометодик үзенчәлекләре.. 113
Заһретдинова А. Татарстан волейбол спорт комментаторлары сөйләменең лексик-семантик үзенчәлекләре.. 116
Зиатдинова Д. Татар теле дәресләрендә мәдәниятара бәйләнеш күнекмәләре тәрбияләү алымнары.. 121
Иванова П. (*Россия, Саба р-ны*) Хәй Вахит иҗатында халык авыз иҗатының бирелеше.. 124
Ильясова Г. Татар телендәге парлы сүзләрнең синонимик компонентларының мәгънәви төрләре... 126
Исмонова М., Фатхутдинова А. Термины родства (семья / гаилә/ семья/ ailə) в татарском, удмуртском и азербайджанском языках……………………………….. 129
Какимжанова А. Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдеріндегі ұлттық құндылықтардың тілдік көрінісі.. 132
Калимуллина Л. Способы повышения учебной мотивации при обучении английскому языку в средних классах... 135
Камалеева З. Проблемы формирования связной речи на среднем этапе обучения... 138
Қасымбекова С. Қазақ әдебиетіндегі драмалық шығармаларды оқыту мәселелері…… 141
Кәримова Т. Г. Гыйльмановның “Бүреләр һәм Иоһанн Себастьян Бах” хикәясендә татар яшәешен образлар аша сурәтләү үзенчәлекләре……………………………… 144
Конысбек А. Вводные слова как фактор развития казахского языка: на примере «шынында», «әлбетте» в сравнении с вводными словами татарского языка……....... 147
Кулбаев Р. Лексико-семантическая группа прилагательных, характеризующих внешний облик человека, в казахском языке.. 150
Курбанов А. Родной язык – духовное богатство народа………………………………. 153
Ложкина М. Отражение актуальных проблем турецкого обществачерез призму музыки (2019-2024 гг.) 156
Мельник А. Отражение проблем власти тюркских каганов в письменных памятниках средневековья.. 159
Минәхмәтова Э. М. Мәһдиев публицистикасында милләт тарихы темасы………… 162
Минзянова Ф. Интеграция в обучении математике и иностранному языку на уроках в средней школе.. 165
Минмуллина С. Хәзерге татар шигъриятен укытуның методик принциплары һәм ысуллары... 168
Миңнеголова Р. Г.Сабитовның “Урман кызы Таңсылу” хикәясендә мифологик образлар……………………………………………………………………………………. 171
Мөлекова Х. Гөлнур Айзетуллова иҗатында Ана образы………………………………. 175
Мөхәммәтҗанова А. Татар паремиологиясендә ата-аналар һәм балалар турындагы мәкальләр... 177
Мөхәммәтшина А. Татар халкында чәй традицияләре үзенчәлекләре…………………. 181
Мөхәммәтшина Д. Татар һәм башкорт гаиләләрендә эндәш сүзләрне куллану үзенчәлекләре... 184
Мөэминова Г. «Ватаным Татарстан» газетасы башисемнәренең үзенчәлекләре........ 187
Муртазина Г. Лингвострановедение как наука.. 190
Наби А.Г. Ядерная основа концепта «Верность» в русском языке……………………… 193
Нәбиуллина А. Туган (татар) тел дәресләрендә алынма лексиканы өйрәтү алымнарына күзәтү.. 196

Нәҗипова Г. Диалогик сөйләмгә өйрәтүдә акыл карталарын (Mindmaps) куллану…… 199
Нурбаева А. Прецеденттік құбылыстар – лингвомәдениеттану нысаны……….…..... 202
Нуриева Н. Г.Кандалыйның поэтик теле.. 205
Окасова М. Ложные межъязыковые сходства казахского и татарского языков……… 208
Putayeva E. Milli-mədəni xüsusiyyətlərin dilin leksik sistemində ifadə olunmasina dair...... 211
Рәхмәтуллина А. Тавыш һәм мәгънә арасындагы бәйләнеш (Г. Шаһбан шигыре мисалында) 214
Рәшитов Э. Татар телендә “Оят” лексемасы... 217
Романова А. Наименования молочной пищи в якутском языке………..……………… 220
Садыйкова А. Кеше кыяфәте белән бәйле юрамышлар……………………….......... 223
Салаватуллина А. Хәзерге башкорт вакытлы матбугатында яңа алынма сүзләр……...... 226
Сафарова Г. Исключительные существительные на современном иврите……….......... 229
Сафина С. Трудности в обучении лексике и формировании лексического навыка на среднем этапе обучения.. 232
Сафиуллин А. Полилингвальная деятельность студентов………………………. 235
Сафиуллина Г. Татар һәм башкорт диалектларында нигезләр кушылу ысулы белән ясалган исемнәр.. 238
Сахабиева Я. Особенности развития иноязычной связной речи на средней ступени обучения (на примере слов-связок) 242
Ситдикова М. Полилингвальность как фактор современного образования……….. 244
Сунь Сюэин. Пословицы о семье в восприятии носителей русского и китайского языков.. 247
Таһирова Л. Башлангыч сыйныфларда туган (татар) тел дәресләрендә аудиовизуаль материаллар кулланып, лексикага өйрәтү……………………………………………. 250
Тәмразлы Г. Dil və mədəniyyətin inkişafina ictimai-siyasiamillərin təsiri……………… 252
Темиргаликызы А. Қазіргі қазақ әңгімелерінің көркемдікерекшеліктері (Т. Кеңесбаев шығармалары бойынша) 255
Тимербаев И. Специфика невербальной коммуникации……………………………… 258
Тимофеева В. Яшьләр телен аңлыйсызмы?... 260
Токенова Д. Мақал-мәтелдердегі паремиологиялықэквиваленттілік мәселелері……..... 262
Фаляхова Р. Песня как методическое средство обучения иностранным языкам…..... 265
Фархуллина Г. Понятие и особенности геометрического дискурса английского языка.. 268
Фатыйхова Л. Лексикага өйрәтүдә сүзлекләрнең роле………………………………… 271
Фатыхова А. Татар паремияләрендә яшь фәлсәфәсе…………………………….......... 274
Фәтхетдинова С. Ф.Яруллинның тормыш юлы һәм иҗатына күзәтү……….............. 277
Фәхртдинова Р. Чит ил татар периодикасының бүгенге торышы………………......... 280
Феткуллова А. Чуашстан татарлары тормышында Яңа Торынкабер ташлары…………. 283
Хаҗиев С. «Ялантауга ай кунган» әсәрендә табигать һәм кеше язмышының бирелеше.. 286
Хаҗиева М. Чит телгә өйрәткәндә просодик компонент…………………………… 289
ХаоКо. Пословицы о богатстве в русской и китайской лингвокультуре……………..... 292
Хәбибуллина А. «Казан утлары» журналында замана лирикасы…………………...... 294
Хәйретдинова Ч. Туган тел дәресләрендә басымны өйрәтү……………………….…... 297
Хәйруллина Л. Татар лингвомәдәниятендә эндәш сүзләр кулланылышы……………… 300
Хәмидуллина Э. Зөлфәт шигъриятендә фольклор образлары (Ат образы мисалында)... 303
Хәялиева Р. Татар телле балалар тапшыруларында сәнгатьлелек чарасы буларак поэтик-синтаксик чаралар.. 306
Хөсәенова Р. Айгөл Әхмәтгалиева хикәяләрендә пейзаж бирелеше…………………... 310
Хуҗина З. Татар һәм төрек мәкальләрендә алтын лексемасының бирелеше..………... 313

Чжан Сяомань. Грамматическая характеристика фразеологических единиц, называющих мужчину, в русском языке.. 316
Чжан Цзюнь. Лексико-семантическое поле одежды в русском языке: лингвокультурологический аспект.. 319
Шагиахметова А. Использование интерактивных методов обучения на уроках английского языка в условиях реализации ФГОС………………………………………… 322
Шакирова Ә. Башкортстанда замана татар прозасы үсеш тенденцияләре (Д.Булатова мисалында) 325
Шәвәлиева З. «Ак юл» (1913-1916 еллар) балалар журналының теле………………… 328
Шәрәфетдинова А. Р.Фәхреддин хезмәтләрен татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә куллану.. 331
Ядагаева Г. Психологический портрет как приемотражения национального характера (менталитета) в рассказе Дергелей Маскиной «Карганай»………………….................... 334
Ялбакова А. Пословицы и поговорки как отражениементалитета народа или почему Шабырак был убит первым... 337
Яруллина Р. Технология BYOD как современная форма обучения………………… 340

Научное издание

ТЮРКСКАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Материалы XV Международной научно-практической конференции учащихся, студентов и аспирантов
Казань, 21 февраля 2024 г.